

ISSN: 2709-7382
ISBN: 978-99947-278-10
ББК: 63.3 (2 рус) +74.263.1
К-78

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

МУАРРИХ

(мачаллаи илмӣ-назариявӣ)

№ 4 (24) 2020

Мачаллаи илмӣ-назариявӣ «Муаррих» соли 2015 таъсис ёфта, дар давоми як сол чаҳор шумора ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад. Мачалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти 174/МҚ-97 аз санаи 15-уми январи соли 2021 ба қайд гирифта шудааст. Мачалла аз 26-уми апрели соли 2018 дар Рӯйхати мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионӣ (КОА) назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон номнавис шудааст.

САРМУҲАРРИР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктори илмҳои таърих, профессор*

МУҲАРРИРИ МАСЪУЛ: *Ҳамза КАМОЛ, доктори илмҳои таърих, профессор*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Юсуфшо ЁҚУБШО -академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон;
Ҳайдаршо ПИРУМШО -узви вобастаи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор;
Абдулло ҒАҒУРОВ -номзади илмҳои таърих, дотсент;
Лариса ДОДХУДОЕВА -доктори илмҳои таърих, профессор;
Асқаралӣ РАҶАБОВ -доктори илмҳои таърих, профессор;
Виктор ДУБОВИТСКИЙ -доктори илмҳои таърих, дотсент;
Нуриддин САЙФУЛЛОЕВ -номзади илмҳои таърих;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ -доктори илмҳои таърих;
Қосимшо ИСКАНДАРОВ -доктори илмҳои таърих;
Александр ЧУБАРЯН -академики Академияи илмҳои Русия, доктори илмҳои таърих, профессор (Русия);
Франсис РИШАР -узви вобастаи хориҷии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса);
Анри-Пол ФРАНКФОР -доктори илмҳои таърих, профессор (Фаронса).

ISSN: 2709-7382
ISBN: 978-99947-278-10
ББК: 63.3 (2 рус) +74.263.1
К-78

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И
ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ АХМАДА ДОНИША

ИСТОРИК

(научно-теоретический журнал)

№ 4 (24) 2020

Научно-теоретический журнал «Историк» основан в 2015 г. и выходит четыре раза в год на таджикском, русском и английском языках. Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан под № 174 / МЧ-97 от 15 января 2021 г. Журнал с 26 апреля 2018 года зарегистрирован в Перечне рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: *Насрулло УБАЙДУЛЛО, доктор исторических наук, профессор*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР: *Хамза КАМОЛ, доктор исторических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Юсуфшо ЁКУБШО - академик Национальной академии наук Таджикистана;
Хайдаршо ПИРУМШО - член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор;
Абдулло ГАФУРОВ - кандидат исторических наук, доцент;
Лариса ДОДХУДОЕВА - доктор исторических наук, профессор;
Аскарали РАДЖАБОВ - доктор исторических наук, профессор;
Виктор ДУБОВИЦКИЙ - доктор исторических наук, доцент;
Нуриддин САЙФУЛЛАЕВ - кандидат исторических наук;
Саидмурод БОБОМУЛЛОЕВ - доктор исторических наук;
Косимшо ИСКАНДАРОВ - доктор исторических наук;
Александр ЧУБАРЬЯН - академик Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Россия);
Франсис РИШАР - иностранный член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор (Франция);
Анри-Поль ФРАНКФОР - доктор исторических наук, профессор (Франция).

ISSN: 2709-7382
ISBN: 978-99947-278-10
ББК: 63.3 (2 pyc) +74.263.1
K-78

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF TAJIKISTAN

AHMAD DONISH INSTITUTE OF HISTORY,
ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

HISTORIAN

(scientific-theoretical journal)

№ 4 (24) 2020

The scientific-theoretical journal «Historian» founded in 2015, issues four times a year in Tajik, Russian and English languages. The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under the № 174 / MJ-97 dated of January 15, 2021. Since 26 April 2018 the journal has been registered in the Inventory of scientific journals of Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan.

CHIEF EDITOR: **Nasrullo UBAYDULLO** *Dr. of History, Professor*

EXECUTIVE EDITOR: **Hamza KAMOL** *Dr. of History, Professor*

EDITORIAL BOARD:

Yusufsho YOKUBSHO - Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan;

Haydarsho PIRUMSHO- corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan

the AS Republic of Tajikistan, Dr. of History, Professor;

Abdullo GAFUROV - Candidate of History, dotsent;

Larisa DODKHUODOEVA - Dr. of History, Professor;

Askarali RAJABOV - Dr. of History, Professor;

Victor DUBOVITSKIY - Dr. of History, dotsent;

Nuriddin SAYFULLOEV- Candidate of History;

Saidmurod BOBOMULLOEV - Dr. of History;

Kosimsho ISKANDAROV - Dr. of History;

Alexander CHUBARYAN - academician of the RAS,
Dr. of History, Professor (Russia);

Francis RISHAR - foreign corresponding member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Dr. of History, Professor (France);

Henri-Paul FRANKFOR - Dr. of History, Professor (France).

МУНДАРИЧА-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТАЪРИХИ ВАТАНӢ - ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ- NATIONAL HISTORY

ЭГАМБЕРДИЕВ С. Л. Накши Сарфармондехи Олии Қувваҳои Мусаллахи Қумхурии Тоҷикистон, генерали артиш Эмомалӣ Раҳмон дар таъсиси Қушунҳои сарҳадӣ ..	5
ҚУРБОНОВ М. М., АЛИМОВ Д. Х. Ташаккул ва рушди алоқаи почта дар вилояти Хатлони Қумхурии Тоҷикистон (солҳои 1930-1980)	14
САФАРЗОДА Ғ. Аз таърихи рушд ва дигаргуниҳои сифатӣ дар низоми маорифи минтақаи Қӯлоб.	25
МУҲАММАДИЗОДА М. Б. Накши Қувваҳои ҳомии сулҳи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар баргараф сохтани низои байни тоҷикон.	35

ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

САИДОВ А. Маълумоти Гардезӣ дар бораи ҳокимони сомонӣ	42
МИРЗОЕВ Ш. Ҷ., Тасвири шахсияти Темурланг дар «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ	49
САИДОВ Ф. А. Маълумоти маъхазҳои хаттӣ оид ба ҳукумати Валимуҳаммадхони Аштархонӣ	58

БОСТОНШИНОСӢ-АРХЕОЛОГИЯ-ARCHAEOLOGY

КАРИМДОДОВ М. Инъикоси сиккаҳои қадим дар тоҷикистонӣ Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”	63
РАЗЗОКОВ Ф. А. Символы власти – история короны таджикских династий.....	74
САЙФУЛЛОЕВА Ш. И. К типологии античной бактрийско - тохаристанской и согдийской терракотовой пластик	85
КАРИМОВА Г. Саҳми А. А. Беленитский дар омӯзиши деворнигораҳои Панҷакенти қадим	91

МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPHY

ДОДХУДОЕВА Л. Н. Производство шелка в Худжанде в середине XX века (фотоколлекция кинооператора В.В. Кузина)	99
МАДАМИДЖОНОВА З. М. К проблеме периодизации этногенезаи этнической истории таджикского народа	105
ОДИНАЗОДА Б. Э. Таърих, анъана ва инкишофи хунари гачқорӣ миллий	116
ШОВАЛИЕВА М. С. История создания Музея этнографии имени М. С. Андреева Института истории, археологии и этнографии им. А.Дониша	125
ҲАСАНОВА Р. Ҳ. Санъати ороишӣ-амалии халқи тоҷик дар солҳои 50-60-уми асри XX	133
САИДОВА Б. Женский костюм XX века как маркер советской эпохи в Таджикистане	145

ТАЪРИХИ ИЛМ ВА ТЕХНИКА-ИСТОРИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ- THE HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

АБДУЛЛОЗОДА М. Х., БОБОЕВ Х., КАБИРОВ Ф. О. Тасаввурот оид ба мафҳуми механика дар осори мутафаккирони шарқи асримиёнагӣ.	150
ҲОЛОВ М. Ш., ГУЛМАТОВ М. Д. Астрономические задачи в «Маджма’ ал-аркам» Мирзы Бади’-Дивана.	157
МУКИМОВА С. Р., НИЯЗОВА Х. А. Цвет в архитектуре Средней Азии.	164

ТАҚРИЗ-РЕЦЕНЗИЯ-REVIEW

СОБИРҚОНОВ С. Асарҳои таърихӣ таҳкимбахши худшиносии миллий.....	170
--	-----

**ТАЪРИХИ ВАТАНИЙ-ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ-
NATIONAL HISTORY**

УДК- 355 (575.3) 09

**НАҚШИ САРФАРМОНДЕҲИ ОЛИИ ҚУВВАҲОИ МУСАЛЛАҲИ
ЧУМҲУРИИ ТОЧИКИСТОН, ГЕНЕРАЛИ АРТИШ ЭМОМАЛӢ
РАҲМОН ДАР ТАЪСИСИ ҚЎШУНҲОИ САРҲАДӢ**

ЭГАМБЕРДИЕВ С. Л.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Дар таърихи давлатдорӣ ҳар як кишвар шахсиятҳои таърихиву барҷаста ва номбардору муваффақе вомехӯранд, ки онҳо дар марҳалаву вазъиятҳои барои кишварашон мураккабу ҳассос ба арсаи сиёсат омада, суботу осоиштагӣ ва роҳи рушди минбаъдаи мамлақати худро муайян намуда, дар болоравии обрӯву мақоми давлаташон нақши бориз гузоштаанд. Аз ҷумлаи ин гуна шахсиятҳои барҷаста Ҷорҷ Вашингтон Президенти Амрикои демократӣ, ки то имрӯз мардуми Амрико ба эҳтироми ӯ зодрузашро ҳамчун Рӯзи Президент чашн мегиранд ё худ сарвари мамлақати Хитой Мао Сзе Дун, сарвари Туркия Мустафо Камол Отатурк ва дигарон, ки дар пешрафти кишварҳои худ саҳми арзишманд доранд.

Дар Тоҷикистон низ баъди ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ мардуми кишвар дар симои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон марди олиму оқил, фозилу хирадманд ва генерали артиши муваффақро мебинанд, ки дар вазъияти душвори таърихӣ роҳбарии давлатро ба зиммаи худ гирифта, онро аз фаноӣ ба наҷот дод ва ҷомеаро бо қадамҳои қатъӣ ба сулҳу осоиш, рушду суботи минбаъда хидоят намуд.

Ба андешаи мо асоси рушду тараққиёт, пешравии муваффақиятҳои ҳар як кишвар аз тинчию оромии он вобастагӣ дорад. Дар ин самт мо метавонем нақши барҷастаи Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар роҳи ба даст овардани тинчию оромӣ ва таъсири нерӯҳои марзбонӣ гуфта гузарем. Ҷун ҳамагон огаҳанд яке аз нишонаҳои давлат ин доштани ҳудуди муайян ва артиш мебошад. Дар солҳои 1991-1992 кишвари мо иқтисодӣ мудофиавии сарҳадро надошт ва яке аз сабабҳои асосии сар задани ҷангӣ шаҳрвандӣ, дуру дароз давом кардани он ба набудани артиши миллӣ ва нерӯҳои сарҳадӣ рабт дорад. Мавҷуд набудани чунин сохтор яъне Қўшунҳои алоҳидаи сарҳадӣ дар раванди барқарор кардани сулҳу субот таъсири манфии худро расонид. Сарҳади ба истилоҳ беруна (ҷумҳуриҳои Афғонистон ва Чин), ки аз ҷониби сарҳадбонони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳимоя мегардид, нақши буферро иҷро мекард, ки он на танҳо сарҳади Тоҷикистон, балки сарҳади ИДМ қисман ҳифз мекард. Бо дарназардошти вазъияти солҳои 1991-1992

таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳ яке аз масъалаҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар буд. Барои таъмини истиклолияти давлатӣ, ҳифзи яқпорчагӣ ва ҳимояи марзи он аз роҳбарияти кишвар масъулияти баланд талаб карда мешуд, ки ҳарчи зудтар нишонаҳои давлат аз қабилҳои артиш, пули миллӣ, забони давлатӣ ва ҳудуди онро таъсис ва расмӣ намояд.

Аз ин рӯ, бо мақсади қорӣ намудани тартибот ва гирифтани пеши роҳи ҷанги шаҳрвандӣ дар шаҳри Душанбе, аввалин маротиба Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22.12.1991 дар бораи таъсиси “Гвардияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон” дар ҳайати 700 нафар ба тасвиб расида буд [9].

Баъдан санаи 17.09.1992 таҳти № ФП-188 “Дар бораи таъсиси Вазорати муҳофизати Ҷумҳурии Тоҷикистон” фармони и.в. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Акбаршо Искандаров бо мазмуни заил ба тасвиб расид: “Бо мақсади ҳифзи Истиклолияти давлативу тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иҷрои қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9.09.1991 № 387 “Дар бораи чораҳои таҳия намудани Концепсияи муҳофизати ва амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор мекунам: 1. Дар сохтори Девони вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи Кумитаи муҳофизати, Комиссариати ҳарбӣ ва Штаби муҳофизати граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон Вазорати муҳофизати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шавад”. Чунки бе доштани Артиши миллӣ мавҷудияти яке аз рӯкҳои давлатӣ доштани артиш зери суол мерафт.

Аз ҷониби дигар дар ҳамон лаҳзаҳо зарурияти таъсиси як сохтори мутамаркази мақомоти қудратӣ ба миён омада буд. Чунки ба ғайр аз вазъияти сарҳад ҳамарӯза дар дохили кишвар дахҳо ҷиноятҳои вазнин ба амал меомаданд, ки ҷаъолияти душвори мақомоти қорҳои дохила, прокуратура, амният ва дигар мақомотро боз ҳам мушкилтар мекарданд. Вазъияти мазкур роҳбарияти кишвари навтаъсисро водор мекард, ки барои ҳарчи тезтар ба эътидол овардани амниятро осоиши мардум ва мутамарказ гардонидани ҷаъолияти сохторҳои қудратӣ чора андешад. Аз ин рӯ, санаи 17.10.1992 Фармони иҷроқунандаи вазифаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Акбаршо Искандаров “Дар бораи таъсиси Шӯрои амнияти назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба имзо расид. Мақсади асосии сохтори мазкур таҳким ва ҳифзи истиклолияти давлатӣ, тамомияти арзии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳуқуқи озодиҳои шаҳрвандон буд. Яке аз вазифаҳои асосии Шӯрои амният ин таъмини амният ва ҳамоҳангсозии ҷаъолияти мақомоти қудратӣ буд. Раиси Шӯрои амният Президенти кишвар буда, роҳбари ҳайати коллегиялӣ оид ба масъалаҳои муҳофизати ва амният дар кишвар мебошад.

Масъалаи дигаре, ки қулҳои мардуми кишварро дар ҳамон давр бетараф намегузошт ин ҳарчи зудтар қабул намудани Конститутсия буд. Аз нав таҳия намудани лоиҳаи нави Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва тағйир додани ҳайати гурӯҳи қорӣ дар Иҷлосияи таърихии XVI Шӯрои

Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд имконият фароҳам овард ва баъдан он дар Иҷлосияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.06.1993 аз нав таҷдиди назар гардида, раиси комиссия Раҳмонов Э.Ш., интиҳоб гардид.

16.11.1992 Иҷлосияи таърихии XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шаҳри Хучанд баргузор гардид ва заминаи аслии сулҳу субот байни қувваҳои муҳолифинро муҳайё намуд. 19.11.1992 мувофиқи моддаи 109-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи интиҳоботи Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тасвиб расид” ва мувофиқи қарори он Эмомалӣ Раҳмонов Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интиҳоб карда шуд. Худи ҳамон рӯз Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов ба сарони давлатҳои Федератсияи Россия Б.Н.Елсин, Қазоқистон Н.А. Назарбоев, Қирғизистон А.А. Акаев ва Ўзбекистон И.А. Каримов мурочиатнома ба тариқи зайл ирсол намуд: “Вазъи ҷамъиятию сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тадбирҳои андешида шуда нигоҳ накарда, торафт муташанниҷ мегардад. Задухӯрдҳои мусаллаҳонаи тарафҳои муқобил давом доранд. Хуни одамони бегуноҳ мерезад. Шумораи гурезагон рӯз то рӯз меафзояд. Хавфи ҳамчун давлати мустақил барҳам хӯрдани Тоҷикистон ва ҳамчун миллат нобуд шудани тоҷикон ба миён омадааст. Дар ин рӯзҳои душвор қисмҳои дивизияи 201-уми пӣданизومي Федератсияи Россия бо хоҳиши Ҳукумати ҷумҳурӣ баъзе корхонаву муассисаҳоро ҳимоя карда, ба таъмини режими фавқулода дар шаҳри Душанбе ҳамкорӣ мекунад.

Иҷлосияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ҳарчи зудтар ба эътидол овардани вазъият ба раисони мамлакатҳои ИДМ, иштироккунандагони мулоқоти шаҳри Алмаато мурочиат карда, хоҳиш менамояд, ки дивизияи 201-уми пӣданизом асоси қувваҳои дастаҷамъии ҳомии сулҳ гардад ва ҷумҳуриҳои Қазоқистону Қирғизистон ва Ўзбекистон дар ин масъала ба Ҷумҳурии Тоҷикистон кӯмаки худро дарёф надоранд” [2, 27].

Ин аввалин қадами устуворе буд, ки аз ҷониби Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ба эътидол овардани вазъияти Тоҷикистон ба сарони кишварҳои дӯст мурочиат гардид ва чораҳои амалӣ дар ин самт андешида шуданд.

Дар ҷаласаҳои Иҷлосияи таърихии XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои баргараф намудани мушкилиҳо ва ҷустуҷӯ намудани роҳҳои ҳали бӯҳрони сиёсӣ ҳар як роҳбари сохтори қудратӣ асосан Кумитаи амнияти миллӣ ва Вазорати корҳои дохила ба вакилон ҳисобот медоданд. Дар ин ҷо метавон аз гузориши фишурдаи собиқ раиси Кумитаи амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон Солехбоев А.А., ки аризаи аз раиси КАМ озод шуданаширо ба ҷаласаи XVI Шӯрои Олии пешниҳод карда буд, мисол овард, номбурда чунин иброз медорад: “... як далелро ҳамзамон

хотиррасон карданӣ будам: дар муддати як сол зиёдтар ҳоло мову шумо раиси ҳаштумини КАМ-ро таъин карда истодаем.... мавридҳое буданд, ки мо ба Раиси ҷумҳур итоат мекардем, гоҳҳо тобеъ ба Девони вазирон будем, чанд муддат моро ба ихтиёри муовини сарвазир ҳам доданд, ҳатто як вақтҳо дар мачмӯъ ба ҳамашон итоатгар будем. Шумо моро дуруст фаҳмед оё ин ҳадамот мешавад?....” [10].

Баъдан дар ҳамон иҷлосия раиси нухуми Кумитаи амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, полковник Сайдамир Зухуров интихоб мегардад.

Халқи тоҷик дар таърихи мавҷудияти худ баъди ҳазор сол соҳиби неруҳои сарҳадӣ гардид, ки асосгузори он Раиси онвақтаи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ва собиқ вазири амнияти Ҷумҳурии Тоҷикистон С. Зухуров буданд.

Масъалаи тинчию оромӣ ва ба даст овардани сулҳу субот танҳо аз мақомоти кудратӣ ва роҳбарон вобастагӣ надошт. Дар ин ҷо ҳамчун қувваи асосӣ ва ҳалкунандаи тақдирӣ минбаъдаи худ халқ бояд бетарафӣ накунад. Аз ин рӯ барои гирифтани тасмими ниҳой ва дода нашудан ба ҳар гуна игво санаи 12.12.1992 Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмонов ба халқи Тоҷикистон муроҷиат карда гуфт: “Халқи мо имрӯз душвортарин ва фочианоктарин давраҳои таърихи ҳешро аз сар мегузаронад. Ҳақиқат талх аст, вале мо бояд иқрор шавем, ки қувваҳои муайян сабабгори фочиаи миллат гардиданд. Дар натиҷа будан ё набудани ҷумҳурии соҳибистиклоли мо зери хатар монд” [1,4].

Дар он ҳолатҳо ба ғайр аз истифодаи қувваи ҳарбиву ҷисмонӣ боз истифодаи неруи солиму созанда, нақши асосӣ дошт. Чунки мардум ва аҳолии кишвар ба неруи солиму созанда ниёз доштанд. Дар ҳамин ҳол муроҷиатномаи мазкур айни мудао ва саривақтӣ буд.

Вазъияти мураккаб, фаъолияти пурмашаққат ва сатҳи печидаи ҷинойту ҷинойткориро ба инобат гирифта, роҳбарияти кишвар танҳо моҳи декабри соли 1992 санадҳои зеринро ба тавсиб мерасонанд, ки барои ҳарчи зудтар ба эътидол омадани вазъият мусоидат мекарданд, аз ҷумла: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи аз ҷавобгарии ҷинойӣ, интизомӣ ва маъмурий озод кардани шахсоне, ки дар давраи аз 27 март то 25 ноябри соли 1992 ҷинойт ва амалҳои ғайриқонунӣ содир кардаанд” (3.12.1992), фармонҳо “Дар бораи ихтиёран супоридан ва мусодира кардани силоҳи оташфишон ва лавозимоти ҷангӣ” (18.12.1992), фармон “Дар бораи тадбирҳои беҳтар намудани ҳифзи марзи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” (18.12.1992). Бояд қайд намуд, ки ин ду фармон барои ба эътидол овардани ҳам вазъияти дохилӣ ва ҳам сарҳади кишвар нақши хело калон бозиданд. Чунки аз моҳи май то санаи ба тасвиб расидани фармони мазкур танҳо аз вайронкунандагони сарҳади давлатӣ 425 адад яроқи оташфишон, беш аз 128 ҳазор лавозимоти ҷангӣ ва зиёда аз 7 кг моддаҳои нашъаовар мусодира гардида буд [11].

Баъдан фармони дигари Раиси Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Эмомалӣ Раҳмонов аз санаи 18.12.1992 ба тасвиб расид, ки он аввалин санади тақдирсоз дар роҳи таъсиси Артиши миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон буд. Дар фармони мазкур омадааст: “Дар асоси қисмҳои Ҷабҳаи халқии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дигар дастаҳои мусаллаҳе, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро дастгирӣ менамоянд, ҳамчунин аз ҳисоби даъват кардани ҷавонон ба хизмати ҳақиқии ҳарбии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шавад”.

Албатта, таъсис додани Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар дар он рӯзҳои саҳту сангин барои мардуми тоҷик, аъзоёни раёсати Шӯрои Олӣ, инчунин сарбозону афсарон ва роҳбарони ҷузъу томҳои ҳарбӣ кори осону саҳл набуд. Аз ҷониби дигар набудани мутахассисони соҳавӣ, ҷойи хоб, камбудии ғизо, сару либос ва шароити корӣ мушкилоти асосии сарбозону афсарони он давра ба ҳисоб мерафт. Дар ҳақиқат кишвари мо Артиши миллии худро аз сифр оғоз намуд, ҳамчун меросхӯр аз собиқ ИҶШС ягон техника ва инфрасохтори ҷавобгӯ ба талабот ба худ нагирифтааст. Ҳолати онвақтаро ба хотир оварда, Сарфармондеҳи Олии Қуваҳои Мусаллаҳи кишвар, генерали артиш муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон хангоми суҳанронӣ бахшида ба 20 - солагии таъсисёбии Қӯшунҳои сарҳадии КДАМ ҶТ чунин таъкид мекунад: “Ман нерӯҳои мусаллаҳро дар таги хайма таъсис додам ва ҳатто вазирро аз хориҷи кишвар оварда таъин кардам...” [13].

Оре, дар ҳақиқат таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар кори саҳлу осон набуд ва Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон асосгузори Артиши миллии эътироф гардидааст. Ханӯз соли 1994 аз ҷониби собиқ Президенти Федератсияи Россия Б.Н.Елцин, бобати хизматҳои шоён дар самти ҳифзи сарҳади давлатӣ бо медали “Барои хизмати шоён дар ҳифзи сарҳади давлатӣ” кадрдонӣ гардида буд.

Чунон, ки дар боло ишора гардид, мақсади асосии роҳбарияти кишвар ин хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ буд ва барои ноил гардидан ба он якҷанд ҳадафҳои асосӣ дар пеш меистод, аз ҷумла мустаҳкам намудани сарҳади давлатӣ. Бо ин мақсад санаи 18.12.1992 тибқи қарори Раёсати Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти № 981 дар назди Кумитаи амнияти миллии “Бригадаи таъиноти махсус” аз ҳисоби аъзоёни Фронти халқӣ иборат аз 1200 нафар таъсис ёфт [12].

Аввалин командири бригада полковник (баъдтар генерал) Сафаралӣ Сайфуллоев таъин мегардад. Бригада фаъолияти худро дар 4 гурӯҳ асосан дар минтақаҳои осебпазири сарҳад ноҳияҳои Шаҳритус, Қумсангир, (ҳозира Ҷайхун) Фарҳор ва Шӯробод (ҳоло Шамсиддин Шохин)-и вилояти Хатлон роҳандозӣ менамояд. Тавре, ки дар боло ишора гардид, мақсади ниҳони гурӯҳҳои мазкур асосан барқарор намудани соҳти конститутсионӣ, таъмини амнияти минтақаҳои назди сарҳадӣ ва мустаҳкам намудани хати марз бо Ҷумҳурии Афғонистон ба ҳисоб мерафт.

Пас аз даҳ рӯз Президиуми Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28-уми декабри соли 1992 таҳти № 989 Қарор “Дар бораи ташкили Раёсат

(Управления) оид ба муҳофизати Сарҳади давлатии Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон”-ро дар сохтори Кумитаи давлатии амнияти милли таъсис дод. Ин ду санад дар таъсиси яке аз Кӯшунҳои Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар минбаъд нақши хело асосиро бозиданд ва ҳамчун таҳкурсии Кӯшунҳои сарҳади кишвар эътироф гардиданд. Дар системаи Қувваҳои Мусаллаҳ ҳалқаи аз ҳама ҳассостаринро Кӯшунҳои сарҳади ташкил медиҳад. Таъсиси ҳар як сохтор ва зерсохтори ҳарбӣ ба мустаҳкамшавии Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар асос мегузошт. То ин муддат ҳимояи самти ҷанубу шарқии сарҳади кишварро Кӯшунҳои сарҳади Федератсияи Россия ба зимма доштанд.

Барои ташкил намудани Кӯшунҳои сарҳади ва мучаҳҳаз гардонидани онҳо бо бинои иншоот, техникаи ҳарбӣ, аслиҳаи ҳозиразамон ва ғайра вақт ва маблағ лозим буд, ки онҳо бо дастгирии бевосита ва ҳамаҷонибаи Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, генерали артиш, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон марҳала ба марҳала ташкил ва мучаҳҳаз гардонидани шуд. Кӯшунҳои сарҳади бо ҷузъу томҳояш аз рӯзҳои аввали таъсисёбиаш бо дастгириҳои Сарвари давлат, Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва дастури супоришҳои ӯ дар тамоми самтҳои сарҳади давлатӣ фаъолияти худро пурзӯр намуда, амният, яқпорчагӣ ва тамомияти арзии онро таъмин менамояд, ки ин боиси оромӣ ва осоиштагии мардуми Тоҷикистон мебошад. Масъалаи ҳифзу ҳимояи марзу буми кишвар, дахлнопазирии ҳудуд дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тағйири иловаҳо аз 22 майи соли 2016 дақиқан дар бобҳои якум “Асосҳои сохтори Конститутсионӣ”, моддаи 7 “Худуди Тоҷикистон тақсимнашаванда ва дахлнопазир мебошад” ва боби дуюм “Ҳуқуқ, озодӣ, вазифаҳои асосии инсон ва шаҳрванд” моддаи 43 “Ҳифзи Ватан, ҳимояи манфиати давлат, таҳкими истиқлолият, амният ва иқтисоди мудофиавии он вазифаи муқаддаси шаҳрванд аст” дарҷ гардидааст. Аз ин рӯ, хотиррасон бояд намуд, ки ҳимояи манфиатҳои давлат на танҳо вазифаи қормандони мақомоти қудратӣ, балки шаҳрвандон низ мебошад.

Ҷихати мустаҳкамии ҳифзи сарҳади давлатӣ ва муҳайё намудани шароити қорӣ, маишӣ ва фарҳангиву фароғатии сарбозону афсарони ин ниҳод аз ҷониби Ҳукумати кишвар як қатор иншоот навсозӣ ва бунёд гардиданд, аз ҷумла, 3 раёсати минтақавӣ, 17 отряди сарҳади, ду отряди таъйиноти махсус, Донишкадаи сарҳади, эскадрилияи алоҳидаи ҳавоӣ, 7 комендатураи сарҳади, 158 дидбонгоҳи сарҳади, 34 нуқтаи гузаргоҳи сарҳади, 4 маркази таълимӣ, 3 госпитали ҳарбӣ ва 5 қисми ҳарбии таъминоти техникаӣ таъсис ва бунёд карда шуданд [6,14].

Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар ин радиқ таҳдиду хатарҳои муосир, аз ҷумла, терроризму экстремизмро, ки ба мушкилоти ҷиддии ҷомеаи башарӣ табдил ёфтаанд, барои Тоҷикистон истисно намедонад ва дар қулли суҳанрониҳои худ рисолату масъулияти нерӯҳои марзбониро ҳамчун вазифаи умда ҳисобида, ихлос меорад, ки

«Сарҳад ҳамчун рамзи муқаддас ва тамомияти арзӣ яке аз нишонаҳои давлати соҳибхитӣ буда, ҳимояи онро фарзандони бонангу номус таъмин мекунанд». Бешакку шубҳа, ин суханон ба қаҳрамонони ҷасуру шучоъ - сарбозону афсарони Қӯшунҳои сарҳадӣ нигаронида шудааст.

Ҳангоми таҳлили заминаҳои таъсисёбии танҳо як сохтори мақомоти кудратӣ, яъне Қӯшунҳои сарҳадии ҚДАМ ҚТ маълум гардид, ки асосан дар ду марҳала ҳамчун сохтори мукамал арзи ҳастӣ намудааст: Якум аз оғози соли 1991 то соли 2010 он санаду ҳуҷҷатҳои меъёрие, ки дар ин сохтор рӯйи қор омаданд, бо мақсади таъсис қабул гардидаанд. Ин солҳои 1991-2010-ро дар бар мегирад ва тӯли ин солҳо зиёда аз 46 санаду ҳуҷҷатҳои меъёрӣ, аз ҷумла: 17-қонун, 16-фармон, 7-қарор, 4-созишнома, 1 стратегия “Стратегияи миллии идора намудани сарҳад ва Нақшаи иҷроӣ он”, (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон № 202 аз 29.04.2010) ва «Барномаи давлатӣ оид ба рушди Қӯшунҳои сарҳадӣ» ба тасвиб расидааст, ки ҳамаи онҳо барои тақвият бахшидан дар фаъолияти Қӯшунҳои сарҳадӣ ва муштарақ бо дигар сохторҳои кудратӣ равона гардидаанд, қабул гардидааст.

Марҳалаи дуюм аз оғози соли 2010 то инҷониб бо мақсади ташаккули Қӯшунҳои сарҳадӣ таҷдиди назар гардидаанд.

Ҳамаи ин рақамҳо гувоҳи онанд, ки роҳбарияти кишвар, пайваста дар беҳтар намудани шарту шароити хизмат ва осудагии мардум пайваста саъю кӯшиш ба харҷ медиҳанд. Чунки хизматчиёни Қӯшунҳои сарҳадӣ дар сафи пеши ҳифзи арзишҳои милли ва суботу оромии сокинони Ватани маҳбубамон қарор доранд.

Новобаста аз қорҳои ба анҷомрасида моро зарур аст, ки дар ҳифзу ҳимояи сарҳади давлатӣ чиддан аҳамият дода, иҷроӣ қорҳои зеринро дар ин самт ҷоннок намоем:

- мунтазам ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ бо иштироки мутахассисони соҳавӣ ва собиқадорони ҷузъу томҳои Қӯшунҳои сарҳадӣ ва таъсис додани барномаи телевизионии “Марзбон”;

- ҷалби омӯзгорони ихтисосманди фанни “Омодагии дифоъи ҳарбӣ” дар МТМУ;

- ба таври доимӣ ташкил ва ҷоннок намудани фаъолияти гурӯҳҳои дружиначиёни ихтиёрӣ дар шаҳру ноҳияҳои минтақаи наздисарҳадӣ;

- тақвият додани ҳамкориҳои мутақобила байни хизматчиёни Қӯшунҳои сарҳадӣ бо сокинони назди марзӣ.

Ҳамин тариқ, нақши муассиру сарнавиштсози Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон, генерали артиш муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар таъсиси Қӯшунҳои сарҳадии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар саҳфаҳои равшани таърихи халқи тоҷик ҳамчун як марҳилаи сарнавиштсоз сабт гардидааст ва он як мактаби ибрати давлатдориро давлатсозӣ ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Эмомалӣ Раҳмон. “Наҷотбахши миллат”. Китоби1. Душанбе: “Ирфон”, 2011,- С.4.
2. Эмомалӣ Раҳмон. “Наҷотбахши миллат”. Китоби1. Душанбе: “Ирфон”, 2011,- С.27.
3. Бойғонии марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон, фонди № 297, феҳристи № 40, протоколҳои 115, саҳифаҳои 8,16,184;
4. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сарҳади давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”.
6. Марз ҷабҳаи садоқат, (Чоряк асри фаъолияти Кӯшунҳои сарҳади Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе,-2019) ҳайати эҷодӣ: Одинаев Ҳ., Суяров З., С.Эгамбердиев.
7. Нақши Кӯшунҳои сарҳадӣ дар таҳкими амнияти миллии//Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, №2.-Душанбе 2020, С.-175-179. Муаллифон Ҳ. Қурбонзода, С. Эгамбердиев.
8. Паёми шодбошии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллии-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба муносибати Рӯзи сарҳадбонон, “Ҳифзи амнияти кишвар вазифаи ифтихорист”// Нашрияти “Омӯзгор”, №23 (12247) 4.06.2020.
9. Рӯзномаи “Ҷумҳурият” аз 24.12.1991, № 245 (18545).
10. Рӯзномаи “Садои мардум”, № 225 (475) аз 15.12.1992.
11. Рӯзномаи “Ҷумҳурият”. 24.12.1992, № 217.
12. Рӯзномаи “Паёми Душанбе”, № 191 аз 29.12.1992.
13. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба ифтихори 20 – солагии таъсисёбии Кӯшунҳои сарҳадӣ 27.05.2014, шаҳри Душанбе. Кохи Ваҳдат.
14. Суханронии Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маҷлиси тантанавӣ ба муносибати 25-солагии таъсисёбии Кӯшунҳои сарҳадӣ. Рӯзномаи “Садои мардум”, № 62 (4012) 30.05.2019.

НАҚШИ САРФАРМОНДЕҲИ ОЛИИ ҚУВВАҲОИ МУСАЛЛАҲИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН, ГЕНЕРАЛИ АРТИШ ЭМОМАЛӢ РАҲМОН ДАР ТАЪСИСИ ҚӢШУНҲОИ САРҲАДӢ

Масъалаи омӯзиши давраҳои таърихии ҳифзу ҳимояи давлат барои ҳар як халқу миллат муҳим ба ҳисоб меравад. Соҳиби марзу бум ё худуди муайян будан дар қатори миллат, забон ва артиш яке аз нишонаҳои муҳимтарини соҳибистиклолии давлат мебошад.

Баъди соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурияти таъсиси Кӯшунҳои сарҳадӣ ба миён омад. Барои дар заминаи ҳоли ташкил намудани Кӯшунҳои сарҳадӣ ва мучаҳҳаз гардонидани он бо бинои иншоот, техникаи ҳарбӣ, аслиҳои ҳозиразамон ва ғайра вақт ва маблағ лозим буд, ки ин марҳала ба марҳала ташкил ва мучаҳҳаз гардонидани шуд. Барои таъсис додани Кӯшунҳои сарҳади Кумитаи давлатии амнияти миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми мондагори Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи кишвар, генерали артиш Эмомалӣ Раҳмон бениҳоят калон аст.

Калидвожаҳо: *Кӯшунҳои сарҳадӣ, марзбон, ватандӯстӣ, ҳимояи сарҳад, Президент, Сарфармондеҳ, Артиш.*

РОЛЬ ВЕРХОВНОГО ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ВООРУЖЁННЫМИ СИЛАМИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

ЭМОМАЛИ РАХМОНА В ФОРМИРОВАНИИ ПОГРАНИЧНЫХ ВОЙСК

Вопрос изучения исторических периодов защиты государства для каждого народа и национальности является одним из сложнейших вопросов. Являясь ответственным за безопасность границы или определённой территории наряду с нацией, вооруженные силы считаются одним из ключевых факторов независимости государства.

После получения независимости Республики Таджикистан возник вопрос о необходимости формирования пограничных войск. Для организации Пограничных войск на практически в пустом месте и её обеспечения зданием, сооружением, обеспечением военной техникой, новейшим вооружением и успешным личным составом нужно было время и финансирование, которые поэтапно были организованы и внедрены. Для организации Пограничных войск Государственного Комитета Национальной Безопасности Республики Таджикистан, безусловно, велика роль Верховного Главнокомандующего Вооруженными Силами Республики Таджикистан, генерала армии Эмомали Рахмона.

Ключевые слова: *Пограничные войска, пограничник, любовь к родине, защита границы, Президент, Главнокомандующий, Армия.*

THE SUPREME COMMANDER-IN-CHIEF OF TAJIKISTAN'S ARMED FORCES, HIS EXCELLENCY EMOMALI RAHMON IN THE ESTABLISHMENT OF BORDER GUARDS

The problem of studying the historical events on the defense of the country security is considered to be the most urgent task of every nation and nationalities of the world. Indeed, having the ownership of border, the army is the most important symbols of independence of the country.

There was a real necessity for establishing Border Guards after having gained the independence of the Tajik state. The organization of Border Guards needed a quantity of time and finance for its equipment with buildings, military technique and as well as modern tools (like arms) that was done in the periods of time.

Factually, it was the great contribution of the brave son, Supreme Commander-in-Chief of Tajikistan's Armed Forces, Emomali Rahmon made towards the establishment of Border Guards of the State Committee for National Security (SCNS) in Tajikistan.

Key words: *State, border guard's troops, border guard, love for the country, defense of the border, President, Commander-in-Chief and the Army.*

Сведения об авторе: Эгамбердиев Сино Лутфуллоевич - соискатель Института истории, археология и этнографии имени Ахмада Дониша, начальник управления науки и инновации Государственного учреждения “Республиканский институт повышения квалификации и переподготовки работников сферы образования”, 734024, г. Душанбе, улица Нисор Мухаммад, 15. Телефон: (+992 37) 227-63-94; (+992) 918-90-77-37. E-mail: somonjon-2014@mail.ru

Information about the author: Egamberdiev Sino Lutfulloevich - applicant for the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Akhmad Donish, Head of the Science and Innovation Department of the State Institution “Republican Institute for Advanced Training and Retraining of Education Workers”, 734024, Dushanbe, Nisormuhammad street, 15. Phone: (+ 992 37) 227-63-94; (+992) 918-90-77-37. E-mail: somonjon-2014@mail.ru

УДК: 93/94 (575.34) (575.3)

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ АЛОҚАИ ПОЧТА ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (солҳои 1930-1980)

ҚУРБОНОВ М. М., АЛИМОВ Д. Х.,
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Калимаи «почта» аз «porta»-и полякӣ гирифта шуда, ба забонҳои мардуми кишварҳои собиқ Шӯравӣ ворид гардидааст, ки маънои хизматрасонӣ ба аҳоли, яъне қонебгардонии талаботи онҳо ба хабару гузоришҳо, дастраскунии муросилоти вориду содиршавандаро дорад.

Дар Рими қадим солҳои 200 то мелод воситаи огоҳкунии алоқаи почта оташ буд, ки он ба дигаргунсозии алоқа мусоидат намуд ва барои фаврӣ расонидани хабарҳо аҳамияти хос дошт [12, 9].

Мувофиқи маълумоти ба даст омада ва сарчашмаҳои давраи ҳукмронии Сомонӣ, набераи ӯ Насри II (солҳои 914-943) дар инкишофи соҳаи нақши бузург бозидааст. Замони салтанати Насри II дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои бузург сохта шуд, ки дар ҳар кадоми онҳо девонҳо - идораҳои марказӣ ҷой гирифтанд ва яке аз он Девони соҳиб-ул-барид идораи алоқа буд [13,112]. Маълумоти парокандаи сарчашмаҳо ва таҳлили онҳо имконияти медиҳанд, бигӯем, ки почта дар инкишофи ҷомеа ва пойдор гаштани марказҳои сиёсӣ баробар аҳамият доштааст.

Солҳои 1837-1869 дар кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз ҷумла, Осиёи Миёна, шаҳрҳои соҳили Балтика, Закавказия ба хизматрасонии алоқаи почта тавачҷуҳи хоса дода мешуд [12,10]. Соли 1866 паҳншавӣ ва инкишофи почта дар ҳама мавзӯҳои аҳолинишини шаҳру ноҳияҳои номбаршуда, ки қад-қад роҳҳои муросилоти ҷойгир буданд, суръат гирифт. Инкишофи соҳаи алоқа, дар маҷмӯъ, дар ҳудуди Осиёи Миёна аз ҳамин давраҳо оғоз ёфтааст, ки он соли 1922 пурра мегардад [13,199].

Аввалин воситаи таблиғи соҳаи алоқа бо ҳар гуна роҳҳои ибтидоӣ, яъне дилежансҳо ба роҳ монда мешуд. Дилежансҳо бори аввал дар Англия солҳои 1600 пайдо мешаванд, ки онҳо ба мисли ғойтунҳои ҳозира буданд.

Яке аз омилҳои мусбӣи ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия ин ташкил ва огоҳ намудани хизмати почтаи мебошад. Дар қаламрави генерал-губернатории Туркистон округи телеграфӣ-почтаи кишвари Туркистон таъсис дода шуд. Аммо дар давраҳои аввал алоқаи почта ба қўшунҳо, намоёндогони буржуазияи рус ва одамони бойи маҳаллӣ хизмат мерасонид. Баъдтар ба аҳолии шаҳрҳо имконияти истифодаи алоқаи почта дода шуд. Соли 1865 дар Хучанд нахустин шӯбаи почта кушода шуд.

Барои кашонидани мактубҳои почтаи нӯкарҳо ва муҳофизон дар ҳар

бекигарй бо шумораи аз 200 то 300 нафар бо унвони қаровулбегй мавчуд буд. Дар байни онҳо хизматчиёни хурд, яъне саисон низ буданд. Дар назди ҳар як амлокдор 10-20 нафар нӯкар барои кашонидани почта мавчуд буд, ки онҳо мактубҳои почтавино аз номи бек ба амир мерасониданд.

Аввалин шоҳроҳи почтави дар қаламрави Тоҷикистони имрӯза соли 1866 байни Хучанд ва Тошканд кушода шуд. Моҳи март соли 1867 аввалин хабаррасонии почтави байни Хучанд ва Нов, Ўротеппа ва Чиззах, охири соли 1868 ин амал то шаҳри Самарқанд расонида шуд [10,123].

Ба кормандони почта иҷозат дода шуда буд, ки дар вақти зарурӣ ба воситаи оқсақолон аз қишлоқи наздиктарин шумораи муайяни аспҳо, уштурҳо ва аробаҳоро барои кашонидани бори почта гиранд. Баъзе истгоҳҳо ва шоҳроҳҳои почта аз ҳисоби бойҳои маҳаллӣ ва оқсақолон нигоҳубин карда мешуданд ва онҳо бо губернатори ҳарбӣ шартнома мебастанд.

Мухлати дастрас намудани муросилоти почта аз Тоҷикистон то Москва 42 шабонарӯз, то Ўзбекистон 12 шабонарӯз, то Қазоқистон - Алмаато 16 шабонарӯз буд, лекин почтаи сайёр он давра тамоман вучуд надошт, ки онро дар ташкилоту муассисаҳои ҳарбӣ то солҳои 1986 -1890 ҳамчун почтаи саҳроӣ медонистанд [12, 9].

То ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия дар қаламрави васеи вай қариб, ки воситаҳои алоқа мавчуд набуданд. Бо роҳҳои аз назди ҷойҳои зичи аҳоли саворагон бо фармонҳои хонҳо ва ҳукуматдорон ҳаракат менамуданд.

Гарчанде қуттиҳои почтави аз ҳисоби аҳолии таҳҷой маблағгузорӣ мешуд, аммо халқ аз ин намуди алоқа истифода бурда наметавонист. Ҳамаи шабакаи почтави ба ҳукмронии марказӣ итоат менамуданд.

Солҳои 1900 муносибатҳои нави ҷамъиятиву сиёсӣ, тараққиёти воситаҳои истехсолӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна тағйир меёбанд.

Яке аз мавзёҳои ақибмондаи аморат ин Бухорои Шарқӣ буд ва аҳолии он дар бораи почта ягон маълумот надоштанд. Танҳо соли 1913 дар қишлоқи Саройкамар (ноҳияи Панҷ) нахустин шубҳаи почта кушода шуд. Ҳамин тариқ, як шубҳаи почта дар қаламрави 130 ҳазор километр мураббаъ ва аҳолии беш аз 600 ҳазор аҳоли рост меомад [1,13].

Пештар муросилоти почта тавассути велосипед амалӣ мегардид. Баъдан велосипед яке аз воситаҳои асосии интиқоли почта шуд. Дар бағочдони велосипед қуттии почтаро ҷойгир мекарданд, ки хангоми дар мавзёҳои аҳолинишин пайдо гаштани он мардум мефаҳмид, ки ба касе навиштае омадааст ва дар навбати худ онҳо метавонанд мактубҳои худро бо ёрии велосипед дастраси суроға намоянд. Ҳамин тавр, фаъолияти соҳаи алоқа аз почта оғоз шуд.

Ҳамин тариқ, агар то инқилоби Октябр (соли 1917) дар мавзёҳои

марказии Аморати Бухоро ва ноҳияҳои шимоли Тоҷикистони имрӯза алоқаи телеграфӣ инкишоф ёфта бошад ҳам, дар Бухорои Шарқӣ ягон километр хатҳои телеграфӣ ва телефонӣ вучуд надоштанд.

Пеш аз инқилоб дар қаламрави Тоҷикистон алоқаи почта умуман вучуд надошт. Танҳо баъди ғалабаи Инқилоби Кабири Сотсиалистии Октябр ва дар Тоҷикистон барпо гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ меҳнаткашонӣ тоҷик дар бораи ҷӣ будани алоқаи почта тасаввурот пайдо карданд [2].

Инак, аввалин бор дар таърихи халқи тоҷик моҳи июни соли 1922 экспедитсияи почтаи ҳарбӣ ташкил карда шуд, ки вай ҳам ба қисмҳои ҳарбӣ ва ҳам ба аҳолии хизмат мекард.

Дар аморати Бухоро то инқилоби Октябр барои 3 миллион нафар аҳолии ҳамагӣ 10 муассисаи алоқа ва 10 куттии почтавӣ вучуд дошт. Техникаи алоқаи почта сода буда, нақлиёти бурдани почта асосан аз ҳисоби ҳайвоноти боркаш буд.

Дар солҳои ҷанги шаҳрвандии 1920-1926 вазифаи асосии алоқачиёни Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро (ҶХШБ) аз он иборат буд, ки воситаҳои алоқаи мавҷудбударо аз босмачиён муҳофизат намоянд. Чунки босмачиён тез-тез ҳуҷум намуда, барои сохтмони ҳаёти маданӣ ва хоҷагидорӣ нав халал мерасониданд.

Баъди таъсисёбии ҶХШБ дар назди Назорати халқии (комиссариат) корҳои дохилии ҷумҳурӣ, Комиссариати алоқаи халқӣ таъсис дода шуд. Дар назди шуъбаи алоқаи халқӣ Раёсати нақлиёти почта таъсис дода шуд, ки вазифаи вай ташкил ва кашонидани почта дар Бухорои Шарқӣ буд.

Аз ҳамин вақт таърихи воситаҳои алоқаи почта дар Бухорои Шарқӣ (Тоҷикистони имрӯза) оғоз мегардад.

Бо барқарор гардидани Ҳокимияти Шӯравӣ дар қаламрави Бухорои Шарқӣ талабот дар бораи хизмати воситаҳои алоқа барои муассисаҳои давлатӣ ва коргару деҳқон афзуд.

Моҳи апрели соли 1922 дар Бухорои нав ҷаласа дар бораи ташкил ва муҳайё кардани воситаҳои алоқа дар қаламрави Бухорои Шарқӣ шуда гузашт [1,16]. Ҷаласаро сардори поездаи 1-уми алоқа И.А. Слегфокт ва комиссари поездаи П.С. Аллилуев гузарониданд. Дар ҷаласа аъзоёни Реввоенсовет иштирок намуданд. Иштирокчиҳои ин ҷаласа яке аз ташкилкунандагони алоқаи почта дар Тоҷикистон Павличев В.А. буд. Бо қарори Реввоенсовети фронт ва Ҳукумати ҶХШБ Раёсати алоқаи ҳарбӣ-халқӣ таъсис дода шуд, ки ба Нозирот (Комиссариат) итоат менамуд.

Соли 1922 маркаи почтавии Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Хоразм (ҶХШХ) бо арзиши 5 ҳазор рубл барои мактубҳои одӣ ва 10 ҳазор рубл барои мактубҳои супоришӣ бароварда шуда буданд. Ин маркаҳои почтавӣ танҳо дар дохили ҶХШХ Хоразм истифода бурда мешуданд.

Барои кашондани почта ва рӯзнамаву мачаллаҳо поезду мошин ва самолёт ҳамаҷониба истифода бурда мешавад. Почтаро дар ҳамаи роҳҳои дохиливилоятӣ ва байниноҳиявӣ, ғайр аз маҳалҳои роҳашон душворгузар, бо нақлиёти автомобилӣ мекашонанд. Мошинҳои почтакашон ҳоло дар як сол беш аз 15 миллион километр роҳро тай мекунанд. Ҳаҷми бо самолёт кашондани почта аз 0,5 тоннаи соли 1924 ҳоло ба 5,5 ҳазор тонна расидааст [4, 5].

Ибтидои интишори матбуот дар ҷумҳурӣ ба соли 1924, яъне соли ташкилёбии ҶМШС Тоҷикистон рост меояд.

Ҳоло алоқаи почтавӣ воситаи алоқаи дастрастарин гардида, нақши он дар кори иқтисодӣ ва маданияу маърифатӣ афзудааст.

Бо фармони Комиссариати халқии Бухорои Шарқӣ 10 сентябри соли 1923 хатти ҳаракати почтаи Қаршӣ - Ғузур - Душанбе ба масофаи 340 км ташкил карда шуда ва барои кашонидани бори почта 201 сар маркаб, 250 сар асп ва 54 сар уштур вобаста гардида буданд.

Дар аввали соли 1923 аз Қаршӣ то Душанбе дар масофаи 340 километр роҳи почтагарди аспӣ ташкил ёфт. Дар ҳамон вақт сардори ин роҳи алоқа Н.М. Тихомиров буд. 10 сентябри соли 1923 ҳаракати мунтазами почта сар шуд. Дар Душанбе, Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа се муассисаи ҳарбии почта ба кор сар кард, ки онҳо постҳои сайёри рақамҳои 10, 11 ва 12 номида мешуданд [14,10-12]. Дар ин шохроҳ ҳамагӣ 13 истгоҳи аспӣ-почтавӣ буд, ки дар мавзёҳои Киршоҳ, Танги Хурам, Дарбанд, Бойсун, Қаротоғ ва Душанбе ҷойгир буданд. Сардори шохроҳи почта Тихомиров Н.М. буд.

Дар Душанбе дар ҳайати чор кас Раёсати китъаи нақлиётии Қаршӣ – Душанбе ва дар ҳайати 23 нафар истгоҳи почта - нақлиёт ташкил карда шуда буданд. Дар ҳамон вақт ба ихтиёри ин муассисаҳои алоқа 20 сар асп, 25 сар шутур ва 100 сар маркаб дода шуда буд. Дар як вақт дар байни Душанбе ва марказҳои вилоятӣ алоқаи почта барқарор карда, ду маротиба дар як моҳ ба воситаи хаткашонҳои махсус мактубҳои меҳнаткашон ва ҳуччатҳои идоравӣ ба шаҳри Душанбе оварда мешуданд.

Соли 1924 дар ш. Душанбе аввалин шӯъбаи почта ташкил карда шуд, ки вай 7 нафар коркунони штатӣ дошт. Баъд ҳамин гуна шӯъба дар шаҳри Кӯлоб ташкил ёфт. Почтаи шаҳри Душанбе дар хонаи похсагин ҷой гирифта, ягон асбобу анҷом ва таҷҳизот надошт. Қатъи назар аз душвориҳои зиёде, шӯъбаи почтаи шаҳри Душанбе минбаъд ба маркази тамоми қисми алоқаи Тоҷикистон мубаддал гашт. Дар ҳамон вақт як муассисаи алоқа ба 60 ҳазор километри мураббаъ ва ба 350 ҳазор нафар аҳоли рост меомад ва бо сабаби зиёд шудани ҳаҷми қарор дар моҳи майи соли 1925 дар пояи почтаи Душанбе идораи почтаю телеграф барпо карда шуд. Баъдтар дар Саройкамар, Фарм ва Ҳисор шӯъбаҳои алоқаи почтаю телеграф ва дар Чилиқӯл, Қӯрғонтеппа, Файзобод ва Қаратоғ агентҳои ғайриштатии почтаю телеграф ташкил карда шуданд.

Соли 1924 дар ҶХШБ аввалин марқаҳои почтавӣ бо расмҳои гуногун бо арзиши 1,3,5,10,15,25,50 и 75 рубл бароварда шуда буд.

То охири соли 1924 дар шаҳри Кӯлоб боз як шӯбаи алоқаи почта кушода шуд [1, 20]. Ҳамин тариқ, дар соли 1924 дар қаламрави ҶМШС Тоҷикистон ҳамагӣ ду муассисаи алоқаи почта вучуд дошт. Ҳар яки он ба зиёда аз 300 ҳазор нафар аҳоли хизмат мерасонид.

Моҳи майи соли 1925 шӯбаҳои алоқаи почтавӣ-телеграфӣ дар ноҳияҳои Саройкамар, Панҷ, Ғарм ва Ҳисор кушода шуданд. Дар ноҳияҳои Ҷилиқӯл, Кӯрғонтеппа, Файзобод, Қаратоғ, Помир (Мурғоб) ва дигар мавзӯҳо агентҳои ғайриштатии почтавӣ-телеграфӣ таъсис дода шуд [8,73].

Дар охири соли 1925 хатти авиатсионии Душанбе - Кировобод - Кӯлоб кушода шуд. 18 апрели соли 1925 қарори Ревкоми ҶМШС Тоҷикистон «Дар бораи беҳтар намудани паҳнкунии матбуот» баромад ва бо мақсади ба тамоми қаламрави ҷумҳурӣ паҳн намудани матбуоти даврӣ, бурда расонидани он ба зиммаи кормандони милиса, комитетҳои иҷроияи маҳаллӣ ва паҳнкунандаҳои инфиродии матбуот гузошта шуда буд [12,10].

Соли 1925 барои кашондани бори почта ба самтҳои Душанбе-Кӯлоб, Душанбе-Сарой Камар, Душанбе-Ленинобод аз тайёра ва ҷарҳболҳо истифода бурда мешуд. Худи ҳамон сол барои тараққиёти почта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои зиёде ба анҷом расонида шуд. Аввалин хаткашон ба ғайришарқӣ намуд [15,24]. Аз охири соли 1925 самолёту алоқа, ки «Добнақлиёт» дар роҳи ҳавоии Душанбе - Саройкамар - Кӯлоб истифода бурда мешуд [2].

Почтаи аввалин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пас аз як моҳи ташкилҳои ҶМШС Тоҷикистон ба ғайришарқӣ оғоз кардааст. Дар асоси қарори Ревкоми ҶМШС Тоҷикистон аз 22 марти соли 1926 «Дар бораи ташкил намудани алоқаи почта» шохроҳҳои нави почтавии Душанбе - Колхозобод - Кировобод - Кӯлоб (масофааш 408 км) кушода шуд [1,22].

Моҳи майи соли 1928 дар Хонаи деҳқони шаҳри Душанбе Анҷумани умумитоҷикистонии коркунони алоқа барпо гардид. Анҷуман муваффақиятҳои инкишофи алоқаро ҷамъбаст карда ва вазифаҳои минбаъдиро муайян намуд. Дар ин вақт дар ҷумҳурӣ 39 муассисаи алоқа кор мекард [2].

Бо мақсади иҷроии қарори Ревком оид ба рушди минбаъдаи воситаҳои алоқа ва ташкил намудани роҳҳои аниқӣ алоқаи мунтазам 1 январи соли 1926 дар пойтахти Тоҷикистони Шӯравӣ дар пояи идораи почтавӣ-телеграфӣ, идораи почтавӣ-телеграфии Душанбе кушода шуд. Ба ин муассиса тамоми корхонаҳои алоқаи ҷумҳурӣ итоат мекард. Худи ҳамон сол вазифаи вакили округи алоқаи Комиссариати халқии Шӯравии ҶМШС Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Округи алоқаи Осиеи Миёна барои барқарор намудани воситаҳои

алоқа дар Тоҷикистон 210 ҳаз. рубл чудо намуд, ки аз ин 70 ҳаз. рубл барои рушди алоқаи почта чудо карда шуда буд. Ғайр аз ин, аз тарафи идораи ҳарбӣ 100 ҳаз. рубл барои барқароршавии алоқа чудо карда шуд [1,23].

Барои беҳтар намудани кашонидани почта ва барқарор намудани алоқаи байни ноҳияву ҷамоатҳо ва алоқаи онҳо бо мавзёҳои серодам барои ҳафтае 2-3 маротиба алоқа барқарор кардан шохроҳҳои почтавии зерин: Душанбе – Ғайзобод – Ғарм, Ғайзобод – Кангурт, Ҷиликӯл – Бандар, Саройкамар-Кӯлоб, Саройкамар – Бандар роҳандозӣ карда шуданд.

Байни Тирмиз ва Саройкамар почта ба воситаи қайқ (бо роҳҳои оби Амударё) кашонида мешуд. Почта мунтазам ҳафтае 2 маротиба раван карда мешуд. Дар биноҳои шӯъбаҳои почтави-телеграфии ноҳияҳои Саройкамар, Ҷиликӯл ва дигар ноҳияҳо таъмири асосӣ гузаронида шуд.

Муассисаҳои алоқа дар чунин ноҳияву вилоятҳои ҶМШС Тоҷикистон вучуд доштанд: шӯъбаҳои почтави-телеграфӣ дар маркази вилояту ноҳияҳои Кӯлоб, Қӯрғонтеппа, Ҷиликӯл, Саройкамар, намояндагиҳои почтави-телеграфӣ дар ноҳияҳои Ғайзобод, Кангурт ва Қаратоғ, штатҳои намояндагиҳои почтави дар ноҳияҳои Ховалинг, Балҷувон, Мӯминобод, Қизилмазор, Чубек, Фарҳор, Уялӣ, Қубодиён ва яқто дар назди КИМ-и шаҳри Душанбе [16,15].

Хаткашонҳои деҳотӣ ҳамаи мактуб ва муросилотро қабул намуда, ба фурӯши маркаву лифофаҳо машғул буда, почтаро мекашониданд. Дар округи Душанбе 9 нафар хаткашони деҳотии аспасвор мавҷуд буданд, ки онҳо ҳафтае як маротиба ба минтақаҳои зерин хизмат мерасониданд: Душанбе – Ёвон, Кӯлоб – Ховалинг, Ховалинг – Кангурт, Кангурт – Қизилмазор – Кӯлоб, Кӯлоб – Фарҳор, Ҷиликӯл - Қубодиён, Саройкамар – Фарҳор.

Солҳои 1927-1928 ҳаракати почта аз рӯи ҷадвали муайян ба роҳ монда шуда буд, шохроҳҳои нави алоқаи Хоруғ – Мурғоб ва Душанбе – Кӯлоб кушода шуданд [16, 28].

Моҳи июни соли 1928 дар пойтахти Тоҷикистони Шӯравӣ дар Хонаи деҳқон Анҷумани умумитоҷикии алоқачиёни округи Душанбе шуда гузашт. Соли 1928 почта бо шохроҳи Душанбе – Қӯрғонтеппа ҳафтае 2 маротиба ба воситаи уштур раван карда мешуд.

Моҳи октябри соли 1929 сохтмони биноҳои идории шӯъбаҳои алоқаи почта дар ноҳияҳои Ғарм, Кӯлоб, Саройкамар ва дигар мавзёҳо оғоз гардид. Мувофиқи нақша дар солҳои 1928-1929 барои сохтмони биноҳои идоравии шӯъбаҳои алоқа 550 ҳазор рубл чудо карда шуда буд [6,27].

Соли 1929 хаткашони идораи алоқаи округи Душанбе Очиллов Истам зимистон ҳангоми кашонидани почта дар шохроҳи Душанбе–Қӯрғонтеппа дар ағба гарчанде ҳарду пояшро сармо зада бошад ҳам,

аммо почтаро напартофта ба чойи муайян расонид.

Соҳтмони роҳи оҳани Термиз - Душанбе, ки соли 1929 ба анҷом расид, дар роҳи тараққиёти воситаҳои алоқа нақши хело ҳам калон бозид.

Яке аз нахустин поягузори алоқаи почта дар водии Вахш Павел Семенович Середин буд, ки соли 1929 сардори идораи алоқаи Қўрғонтеппа шуда кор мекард. Барои меҳнати бениқсон бо ордени Ленин сарфароз гардида буд [18,5].

Соли 1929, яъне дар соли ташкил ёфтани ҶШС Тоҷикистон, дар ҷумҳурӣ 46 муассисаи алоқаи почтавӣ вучуд дошт ва адади онҳо баъдтар ба 800-то расидааст ва минбаъд боз ҳам меафзояд.

Моҳи октябри соли 1930 дар ҳаёти 10 нафар Раёсати алоқаи ҷумҳурӣ таъсис ёфт, ки ба он 27 шубҳаи алоқаи ноҳиявӣ дохил гардид. Ноябри ҳамон сол Анҷумани 1-уми коркунони алоқаи ҷумҳурӣ барпо шуд, ки он вазифаҳои асосии соҳаи алоқаро муайян карда дар тараққиёти ин соҳа нақши муайян бозид [12,11].

Соли 1930 мунтазам пояи моддию техникий алоқаи почта дар ҷумҳурӣ ва вилояти Хатлон беҳтар мегардид. Дар солҳои панҷсолаи якум (солҳои 1928-1932) 10 бинои муассисаи идоравии почта сохта шуда буд, ки 7-тои он дар деҳот ҷойгир буданд. Дар вилояти Хатлон барои кашонидани почта хатҳои ҳавоии Душанбе – Қўрғонтеппа – Кўлоб васеъ истифода бурда мешуд. Солҳои панҷсолаи якум нахустин бор дар вилояти Хатлон почта ба воситаи автомашина бо шоҳроҳи Душанбе – Қўрғонтеппа – Саройкамар кашонида шуд.

Алоқачиёни вилояти Хатлон солҳои 30-юм ба соҳтмони зарбдори шабакаи обёрии Вахш хизмати бениқсон расониданд.

Соли 1938 дар Хатлони имрӯза як шубҳаи алоқаи почта буд, инчунин дар ноҳияи Вахш ҳам шубҳаи алоқаи почта буд, ки онҳо филиалҳои марказӣ ҳисоб меёфтанд. Дар ноҳияи Шаҳритус ва маркази маъмурии Кўлоб шубҳаи алоқаи почта мавҷуд буд.

Соли 1940 Раёсати алоқаи Тоҷикистон ба Раёсати ваколатдори Комиссариати халқии алоқаи ИҶШС дар назди Шўрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон табдил дода шуд [1, 35].

Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945 ба алоқачиёни ҷумҳурӣ мушкилот ва талаботи зиёдро пеш овард. Бо даъвати Ҳукумати кишвар алоқачиён ҳамаи корҳои почтавино ба роҳи ҳарбӣ мутобик гардониданд, то ин ки ғалаба бар душман тезтар ба даст ояд.

Дар бисёр шаҳру ноҳияҳои кишвар мактубҳову муросилот аз куттиҳои почтавӣ рӯзе 3-4 маротиба гирифта шуда, очилан ба суроғаҳо ирсол карда мешуданд. Дикқати махсус ба қисмҳо ва госпиталҳои ҳарбӣ дода мешуд. Танҳо дар соли 1943 зиёда 10 ҳазор равонаҳои (посилкаҳо) солинавии тухфадор ба ҷанговарони ҷабҳаҳо равон карда

шуда буданд.

Дар рафти Чанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945 алоқачиёни ҷумҳурӣ ватандӯстии олии нишон дода, таҳти шиори “Ҳама барои ҷабҳа, ҳама барои ғалаба!” ғайрат намуда, аз субҳ то шом дар ҷойҳои қорӣ худ меҳнати босамар менамуданд. Масалан, хаткашонҳои идораи алоқаи шаҳри Қўрғонтеппа Курносова М.С., Обуденова А.Л., Вихватен П.И. ва дигарон ба се – чор кўчаҳо хизмат мерасониданд.

Аз оғози Чанги Бузурги Ватанӣ то 1-уми январӣ соли 1944 аз идораи алоқачиёни ҷумҳурӣ ба ҷабҳа барои Ҳимояи Ватан 1150 нафар сафарбар карда шуда буданд, ки аз идораи алоқаи шаҳри Қўрғонтеппа хаткашонҳо Азимов С., Сабуров Ш., ба навъ ҷудоқунандаҳо Хусейнов П., Муродов Ҷ. ва дигарон ба таври ихтиёрӣ ба ҷабҳа рафта буданд. Дар замони ҷанг 16 муассисаи алоқа ба таври иловагӣ кушода шуд. То охири соли 1945 шумораи онҳо ба 279 адад расид [12,11].

Соли 1964 дар ҷумҳурӣ 3147 куттии почта вучуд дошт, ки ин соли 1953 ҳамагӣ 940 куттӣ буд, аз инҳо дар деҳот шумораи куттии почта аз 563 то ба 2130 адад расид. Нисбат ба солҳои 1925-1926 шумораи куттиҳои почта 253 маротиба афзуд [5, 25].

Минбаъд соҳаи алоқаи почта хеле тараққӣ кард. Миқдори муросилоти он соли 1965 ба 26 миллион адад расид. Солҳои 1965-1970 бошад 169 шуъбаи нави алоқаи почта кушода шуд [5,26].

Дар солҳои баъдиҷангӣ сохтмони 15 адад бинои идораи алоқа ва 18 адад шуъбаҳои алоқа дар ноҳияву мавзёҳои зерин: Куйбишев, Данғара, Регар, Москва, Ленин, дар деҳоти Носири Хусрав, Гумбулоқ, Навобод ва дигар мавзёҳо сохта ба истифода дода шуданд. Соли 1965 ҳар рӯз аз почтаи шаҳри Душанбе бо автомашинаҳои махсуси почта ба воситаи шохроҳҳои Душанбе – Қўрғонтеппа, Душанбе- Орҷоникидзеобод – Норақ ба масофаи 6500 км почта раван карда мешуд, масофаи умумӣ бошад 3776,0 ҳаз. км – ро ташкил меод.

Мошинаҳои нимаавтоматии штемпелӣ дар шуъбаҳои алоқаи шаҳрҳои Қўрғонтеппа, Кўлоб ва дигар шаҳру ноҳияҳо насб карда шуданд. Дар қорӣ фаъолонаи хизмати почта дар ҷумҳурӣ таҷрибаи пешқадами бригадирӣ хаткашонҳои Шуъбаи алоқаи шаҳри Кўлоб Лоиков С. ва дигарон қобили қайд аст.

То соли 1970 иловатан 240 шуъбаи алоқа дар назди раёсати колхозҳо ва дар маҳаллаҳои қалону хурд кушода шуда буданд. Шумораи муассисаҳои алоқаи почта ба сари 10 ҳазор аҳоли бо нишондоди 1,8 дар соли 1964 то ба 2,2 то соли 1970 афзуд. То соли 1970 дар ҳама ҷойҳо хаткашонҳои колхозӣ бо хаткашонҳои штатии Вазорати алоқа иваз карда шуданд. Дар ҳар як маҳаллаи аҳолинишини 15-20 ҳавлидошта куттии почтагӣ барои мактубҳо гузошта шуданд [1,138].

Дар асоси нақшаи рушди панҷсолаи ҳафтум (солҳои 1966-1970) сохтмони ҳозиразамони намунавии алоқа дар шаҳрҳои Кӯлоб, Қўрғонтеппа, Панҷ, инчунин дар маркази ноҳияҳои Восеъ, Колхозобод, Шаҳритус ва дигар ноҳияҳо ба анҷом расонида шуданд. Маблағгузорию умумӣ барои рушди алоқайи почта дар панҷсола 4226,0 ҳаз. рублро ташкил меод [3,2-3].

Дар ин солҳо дар бисёр шӯъбаҳои алоқайи мошинаҳои нимаавтоматии мактубчудоқунандаи тамғаи МСП-66, ки дар як соат 3000 мактубро дар 184 самт ҷудо мекунад, насб карда шуданд.

Дар муассисаҳои алоқайи вилояти Хатлон 50 мошинаи электромеханикии «Онега-3» барои автоматикунонию ҳамаи амалиёти молиявӣ дар шӯъбаҳои почтави-телеграфӣ алоқа гузошта шуданд. Шумораи шабакаҳои алоқайи почта аз 583 адади соли 1970 ба 883 адад дар соли 1980 расонида шуд, ки ин 1,5 маротиба афзудани онро нишон медиҳад.

Маҳсулоти алоқайи почта дар солҳои 1971-1980 дар ҳаҷми 50% боло рафта, мубодилаи мукотиботи хаттӣ ба 52 млн. дона афзуд.

Дар давоми солҳои 1953 - 1963 дар ҷумҳури 110 муассисаи нави алоқа кушода шуд. Дар соли 1963 394 муассисаи алоқа, аз ҷумла дар кишлоқҷойҳо 266 почта ва 2850 куттии почтагӣ мавҷуд буд [2].

То 1 январи соли 1984 дар муассисаҳои алоқайи кишвар 5900 нафар коргар мавҷуд буд. 1863 нафар коргарони алоқайи кишвар барои гирифтани номи зарбдори меҳнати коммунистӣ сазовор гардиданд.

Солҳои 80-ум 30 бинои бисёррошонаи идора, шӯъбаҳои алоқайи шаҳру ноҳияҳо, аз он ҷумла дар Хучанд, Восеъ ва ғайра бунёд гардиданд. Аз ҳисоби маблағҳои вазорату идораҳои дигар дар Ёвон, Норақ ва ғайра биноҳои нав сохта шуданд [18, 5].

Ҳамин тавр, яке аз омилҳои мусбӣи хизмати почтави ин ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия буда, округи телеграфӣ-почтави кишвари Туркистон низ ҳамон давра таъсис дода шуд. Ҳамин тариқ, бояд қайд намуд, ки почта дар минтақайи таҳқиқшаванда бо мушкилотҳои зиёде рушд намуд. Аз ҷумла, набудани роҳҳои аспгузару маркабгузар, инчунин тамоман вучуд надоштани роҳҳои автомобилгард ба пешравии почта монеаҳо пайдо намуданд.

Хулоса рушди хизмати почтави ба пешрафти ҳамаи соҳаҳои минтақайи таҳқиқшаванда таъсири мусбӣ расонида, барои рушду нумӯи вилоят шароити мусоид фароҳам овард.

АДАБИЁТ

1. Кабилов Х. Развитие средств связи в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 152 с.
2. Кабилов Х. Дар хизмати аҳоли // Тоҷикистони Советӣ. – 1964. – 3 дек.
3. Муқотиба бо КМ ҲК Тоҷикистон, Шӯрои Вазирон ва Вазорати алоқа оиди фаъолияти асосӣ дар солҳои 1966-1970 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.11. – П.1. – В.1-25.
4. Попов Д. Бубин тафовути роҳ // Агитатори Тоҷикистон. – 1987. – №12. – С.5-7.
5. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа дар солҳои 1964-1965 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.8. – В.25.
6. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа дар соли 1929 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.10. – В.27.
7. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа дар соли 1929 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.10. – В.31.
8. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.10. – В.73.
9. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.10. – В.121.
10. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.10. – В.123.
11. Фармонҳо ва қарорҳои Вазорати алоқа дар соли 1945 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.3. – П.13. – В.38.
12. Шарипов Ҷ.Х. Танзимгари алоқаи почта. – Душанбе, 2011. – 183 с.
13. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе, 2011. – 644 с.
14. Ҳисоботи солони истеҳсоли ноҳияҳои вилоятҳои Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа дар соли 1930 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.4. – П.1. – В.10-16.
15. Ҳисоботи ноҳияҳои вилоятҳои Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа дар соли 1925 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.15. – В.24.
16. Ҳисоботи ноҳияҳои вилоятҳои Кӯлоб ва Қӯрғонтеппа дар соли 1931 // БМД ҚТ. – Ф.369. – Р.2. – П.16. – В.15-21.
17. Ҳисоботи раёсати алоқаи вилояти Хатлон дар соли 1990 // Бойғонии давлатии вилояти Хатлон дар шаҳри Бохтар (БДВХ дар ш. Бохтар). – Ф.369. – Р.1. – П.2. – В.4.
18. Ҳисоботи раёсати алоқаи шаҳри Қӯрғонтеппа // БДВХ дар шаҳри Бохтар. – Ф.369. – Р.1. – П.2. – В.5.

ТАШАККУЛ ВА РУШДИ АЛОҚАИ ПОЧТА ДАР ВИЛОЯТИ ХАТЛОНИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН (солҳои 1930-1980)

Дар ин мақола муаллифон кӯшиш намудаанд, ки масъалаи таърихи ташаккул ва инкишофи алоқаи почтаи вилояти Хатлонро дар солҳои 1930-1980-и асри ХХ таҳқиқ намоянд. Инчунин муаллифон қайд мекунанд, ки дар давоми ин солҳо алоқаи почта бо ҷӣ мушкилиҳо барқарор ва рушд намуд. Ҳамзамон, набудани роҳҳои мошингард ва шароити муайян садди роҳи рушди алоқаи почта шуда натавонист. Дар солҳои баъдичангӣ сохтмони якҷанд бинои идораи алоқа ва шуъбаҳои алоқа дар ноҳияву мавзӯҳои вилояти Хатлон ва дигар мавзӯҳо сохта ба истифода дода шуд.

Муаллифон қайд менамоянд, ки рушди хизмати почтаи ба пешрафти ҳамаи соҳаҳои вилояти Хатлон таъсири мусбӣ расонида, барои рушду нумӯи вазӣ иқтисодиву иҷтимоии ин минтақа шароити мусоид фароҳам овард.

Калидвожаҳо: почта, мактуб, алоқаи почтаи-телеграфӣ, марка, лифофа, хаткашон, қуттии почта, рӯзномаю маҷаллаҳо.

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПОЧТОВОЙ СВЯЗИ В ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН (1930-1980 гг.)

В данной статье авторы пытаются исследовать историю становлению и развития почтовой связи в Хатлонской области в 1930-1980-е годы XX в. Также авторы отмечают, что в течение этого времени почтовая связь столкнулся с трудностями. Нехватка автомобильных дорог и определенные условия не стали барьером для развития почтовой связи. В послевоенные годы строительство нескольких зданий конторы связи и узел связи в некоторых районах и местах Хатлонской области были завершены.

Авторы пришли к такому выводу, что развитие обслуживание почты в Хатлонской области влияет положительно и способствует дальнейшему развитию экономической и социальной положение региона.

Ключевые слова: *почта, письмо, почтово-телеграфная связь, марка, конверт, почтальон, почтовый ящик, газеты и журналы.*

The HISTORY of FORMATION AND DEVELOPMENT of POSTAL services IN the KHATLON REGION of TAJIKISTAN (1930-1980's.)

In this article, the authors try to explore the history of the formation and development of postal communication in the Khatlon region in the 1930s-1980s of the twentieth century. The authors also note that during this time, the postal service faced difficulties in its development. At the same time, the lack of roads and a certain condition did not become a barrier to the development of postal communication. In the post-war years, the construction of several buildings of the communication office and the communication center in some districts and places of the Khatlon region was completed.

The authors came to the conclusion that the development of postal services in the Khatlon region has a positive impact and contributes to the further development of the economic and social situation of the region.

Key words: *mail, letter, postal and telegraph communication, stamp, envelope, postman, mailbox, newspapers and magazines.*

Сведение об авторах: Курбонов Мехрубон Мирзоевич – преподаватель кафедры история таджикского народа Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Телефон: 918-39-28-47.

Алимов Давлатали Халилович – кандидат исторических наук, доцент, зав. кафедрой всеобщей истории Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Телефон: 919-36-35-44. E-mail: adavlatali@mail.ru

Information about the authors: Kurbonov Mehrubon Mirzoevich-lecturer of the Department of History of the Tajik people of Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. Phone: 918-39-28-47.

Alimov Davlatali Khalilovich-Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of General History of Bokhtar State University named after Nosir Khusrav. Phone: 919-36-35-44. E-mail: adavlatali@mail.ru

УДК- 37 (575.3) (09)

АЗ ТАЪРИХИ РУШД ВА ДИГАРГУНИҲОИ СИФАТӢ ДАР НИЗОМИ МАОРИФИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ

САФАРЗОДА Ғазалшо,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Дар рушд ва дигаргуниҳои сифатӣ дар низоми маорифи минтақаи Кӯлоб дар самти тақмили шаклу усулҳои таълим, беҳтарсозии сифати таълиму тарбия, фарогирии талабагон бо таҳсил, тайёрии пурраи омӯзгорон ба дарсҳо, таъмини мактабҳои минтақа бо таҷҳизоту бисоти зарурӣ, беҳтарсозии ҳолати таъмири мактабҳо, ташкили курсҳои тақмили ихтисос барои омӯзгорон ва мураббӣён, ҷоннок кардани фаъолияти маҳфилҳои фаннӣ, компютерикунони раванди таълим, тақвияти омӯзиши забонҳои хоричӣ, пеш аз ҳама, забонҳои русӣ ва англисӣ, тайёр намудани хонандагон ба озмунҳои мухталифи фаннӣ, ба роҳ мондани ҳамкорӣ бо ниҳодҳои давлатӣ ва созмонҳои ғайридавлатӣ ва монанди ин падидаҳои матлуб мушоҳида карда мешаванд.

Чуноне, ки мутахассисони соҳа қайд кардаанд [1], мактаби таҳсилоти умумӣ дар ин давра ҳамқадами таърихи ҷомеа ба як қараёни пурталотуми дигаргунсозии катъӣ ворид гардид. Хусусияти хоси ин давра дар ҷустуҷӯи шаклбадалкунии таҳсилот зоҳир мегардад. Шароити тағйирёфтаи иқтисодӣ иқтисодӣ дигаргунсозии қариб тамоми муҳтавои таҳсилотро тақозо мекарданд ва мутаносибан ба ин, таҳсилот низ дар манотиқи кишвар вобаста ба ин тақозо рушд намуд. Дар низоми таҳсилоти давлатӣ тағйироти сохторӣ ба вучуд омаданд, ки ба пайдоиши навҳои нави мактабҳо бо омӯзиши амиқи фанҳои алоҳида мусоидат намуданд.

Дар низоми таҳсилоти минтақа шабакаи муассисаҳои таҳсилоти нави нав васеътар мешавад: литсею гимназияҳо, коллеҷҳо, муассисаҳои интернатӣ барои кӯдакони болаёқат ба вучуд омада, шуморашон сол аз сол меафзояд.

Алалхусус, рушд ва дигаргуниҳои сифатӣ дар низоми маориф дар самти мактаб-интернатҳои минтақа дар давраи мавриди баррасӣ ва дастовардҳои қобили таҳсин будааст. Дар маҷмӯъ, дар соли хониши 2012-2013 дар муассисаҳои интернати вилояти Хатлон 3300 нафар тарбиятгирандагон ба таълим фаро гирифта шудаанд, ки аз онҳо 581 нафарашонро духтарон, 29 нафарашонро кӯдакони оилаҳои маъҷуб, 89 нафарашонро кӯдакони ятим, 877 бепадар, 184 бемодар, 1146 нафарашонро кӯдакони оилаҳои камбизоат, 400 нафари кӯдаконе, ки дар

махаллӣ зисташон мактаб надоранд ва 575 нафари боқимондаро бачагони лаёқатманд ташкил медиҳанд [2].

Дар ин самт 247 нафар омӯзгорон ба таълиму тарбияи тарбиятгирандагони ин мактаб – интернатҳо машғул мебошанд, ки аз онҳо 110 нафарашонро занон ташкил медиҳанд. Онҳо аз рӯи маълумотнокӣ 200 нафар бо маълумоти олий, 13 нафар маълумоти олиии нопурра, 28 нафар таҳсилоти миёнаи педагогӣ, 7 нафар таҳсилоти миёнаи умумӣ ба таълиму тарбияи кӯдакони ятиму бепарастор ва оилаҳои камбизоат машғул мебошанд.

Гуфтан мумкин аст, ки мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо, сарпарастон, ташкилоту муассисаҳои вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ пеш аз ҳама ҷиҳати иҷрои дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба кӯдакони ниёзманди ҷомеа рӯ овардаанд.

Ҷунонҷӣ, Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 январи соли 2008 № АП- 467 бо мақсади ба низом даровардани кӯмакрасонии доимии хайрия ба муассисаҳои махсуси томактабӣ, мактабӣ, статсионарӣ, тиббӣ ва дигар муассисаҳои хизматрасонии иҷтимоӣ, вазорату идора, ташкилот ва корхонаҳои ҷумҳурӣ вобаста карда шуданд.

Ҷиҳати таъмини иҷрои саривақтии ин амри Сарвари давлат ба мактаб-интернати кӯдакони ятими шаҳри Кӯлоб–Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба хонаи кӯдакони деҳаи Танобчиҳои ноҳияи Темурмалик–Вазорати энергетика ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба мактаб-интернати ёрирасони шаҳри Кӯлоб-ШСХК «Барқи тоҷик», мактаб-интернати ҷумҳуриявии ноҳияи Шӯрообод-Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мактаб-интернати шаҳраки Кангурти ноҳияи Темурмалик –КВД «Роҳи оҳани Тоҷикистон», ба мактаб интернати ятимони деҳаи Арали ноҳияи Восеъ – Ширкати давлатии суғуртаи Тоҷикистон «Тоҷиксуғурта», ба мактаб – интернати ятимони ноҳияи Муъминобод – КВД «Тоҷиксемент», ба мактаб – интернати ятимони деҳаи Кадучии ноҳияи Восеъ–Маҷмааи давлатии «Кохи Борбад», ба хонаи кӯдакони ноҳияи Фархор - ташкилоти молиявии ғайрибонкии «Кредит - Инвест» сарпараст таъин карда шудаанд.

Муқаррар карда шуд, ки вазорату идораҳо, ташкилоту корхонаҳои сарпарастии ҷумҳурӣ ҳуқуқ доранд кӯмаки хайриявии доимии худро дар асоси дархости роҳбарони муассисаҳои махсуси томактабӣ, мактабӣ, статсионарӣ, тиббӣ ва дигар муассисаҳои хизматрасонии иҷтимоӣ бо дарназардошти талаботу эҳтиёҷи ин муассисаҳо яъне таъмири ҷорӣ, харидории молҳои саноатӣ, маводи дафтардорӣ ва ғайра, амалӣ намоянд. Сарпарастон инчунин вазифадор карда шудаанд, ки на ба таъмини сару либос, хӯрока, балки ба таъмиру тармим, сохтмони бино, харидани

таҷҳизот, дохил намудан ба мактабҳои олии ватанӣ ва хориҷи кишвар, бо ҷои қор таъмин намудан, соҳиби оила хонаву дар намудан сару қор гиранд.

Вобаста ба дастури мазкури Сарвари давлат қарори дахлдори Раиси вилояти Хатлон аз 23 апрели соли 2008, №140 содир гардид, ки мувофиқи он, аз ҳисоби ташкилоту муассисаҳо, қорхонаҳо, идораҳои давлатии дар сатҳи вилоят амалкунанда, ба муассисаҳои интернатии вилояти Хатлон сарпарастҳо таъин карда шудаанд. Масалан, ба мактаб-интернати ноҳияи Темурмалик-ҶСШК «Тоҷиказот», хонаи бачагони деҳаи Танобчии ноҳияи Темурмалик-Баҳши 56-и бонки давлатии амонатгузории «Амонатбонк»-и минтақаи Кӯлоб, ба интернати давлатии деҳаи Арали ноҳияи Восеъ - Ширкати давлатии суғуртаи вилоят, ба мактаб-интернати ноҳияи Муъминобод - шуъбаи Бонки миллии дар минтақаи Кӯлоббуда, ба мактаб-интернати ёрирасони шаҳри Кӯлоб – Шабакаи барқи минтақаи Кӯлоб, ба мактаб-интернати ҷумҳуриявии шаҳри Кӯлоб - Сарраёсати молияи вилоят вобаста карда шудаанд.

Чуноне ки аз маълумоти омори соҳа бармеояд, қўмакҳои расонидашуда ба муассисаҳои интернатии вилояти Хатлон дар соли 2008-165191 сомонӣ, дар соли 2009 – 159289, дар соли 2010 – 221772, дар соли 2011-193553 ва дар семоҳаи аввали соли 2012 бахшида ба Иди байналмилалии Наврӯз-114312 сомони ро ташкил медиҳанд[3]. Бахшида ба иди байналмиллалӣ Наврӯз-2013 ба муассисаҳои интернатии вилояти Хатлон аз ҳисоби сарпарастон 214137с., ташкилоту муассисаҳо 28763с., шахсони алоҳида 14479с., Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон 90 ҳазор, ҳукуматҳои маҳаллӣ 14055 сомонӣ қумак расонида шудааст. Маблағҳои умумии қўмакҳои расонидашуда 361434 сомони ро ташкил медиҳанд.

Ҳамаи муассисаҳои интернатии минтақа бо кадрҳои омӯзгорӣ, китобҳои дарсӣ, маводи таълимӣ таъмин мебошанд. Иштироки тарбиятгирандагон дар озмунҳои фанни шахриву ноҳиявӣ ва вилоятӣ назаррас буда, дорандагони медалҳои тилло, нуқра ва биринҷӣ ба назар мерасанд. Масалан, дар озмуни гузаронидашудаи соли хониши 2011-2012-ум 17 нафар тарбиятгирандагони муассисаҳои интернатии вилояти Хатлон сазовори ҷойҳои ифтихорӣ дар вилоят гардиданд, ки аз онҳо 5 нафарашон барои иштирок қардан дар озмуни ҷумҳуриявӣ роҳат гирифтанд.

Х. Бобоев қайд қардааст, ки ин миқдор маблағе, ки имрӯз давлат барои муассисаҳои таълимӣ қудо менамояд, барои ташкили қори муътадили таълим қофӣ нест [4]. Бинобар он, бо мададу дастгирии сарпарастон, шахсони алоҳида шароити зиндагӣ, таъмин бо сару либос, хӯроқа дар муассисаҳои интернатӣ рӯ ба беҳбудӣ ниҳодааст. Соли хониши 2011-2012 дар умум 124 нафар тарбиятгирандагони мактаб – интернатҳои

вилояти Хатлонро хатм намуда, аз онҳо 107 нафарашон ба мактабҳои олии дохил ва хориҷи кишвар ва тибқи квотаи Президентӣ дохил шуда, таҳсилашонро давом доданд. Боқимонда 17 нафар дар коллеҷу омӯзишгоҳҳои касбӣ таҳсил намуданд [5].

Бо мақсади баланд бардоштани маҳорату малакаи коргузорӣ ва ҳуҷҷатнигорӣ, мураббияҳои мактаб-интернатҳои минтақаи Кӯлоб дар ҳамкорӣ бо кормандони Донишкадаи бозомӯзии кормандони омӯзгории назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар моҳи апрели соли 2012 дар Донишкадаи бозомӯзии кормандони омӯзгории вилояти Хатлон шаҳри Бохтар гузаронида шуда, иштирокчиён бо шаҳодатномаҳо кадр карда шуданд.

Аз маълумоти пешниҳоднамудаи шаҳру ноҳияҳо оид ба кӯдакони ятиму бепарастор, бепадар ва бемодар бармеояд, ки теъдоди кӯдакони ятиме, ки дар муассисаҳои таълимии вилояти Хатлон ба таълим фаро гирифта шудаанд 849 нафарро ташкил медиҳанд, ки аз онҳо 397 нафарашонро духтарон ташкил медиҳанд. Теъдоди кӯдакони бепадар 15761 нафар, 6891 нафарашон духтарон, бемодар 5907 нафар, 2604 нафарашонро духтарон ташкил медиҳанд. Ҷамъи умумии кӯдакони ятим, бепадар ва бемодарро дар вилоят 22517 нафар ташкил медиҳанд, ки аз онҳо 9892 нафарашонро духтарон ташкил медиҳанд.

Дар ҳамкорӣ ба Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо, шахсони алоҳида, сарпарастон соли чорӣ камбудихои ҷойдошта баргараф карда шуда, барои тарбиятгирандагон шароитҳои мусоид фароҳам оварда мешавад.

Бо ташаббуси Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамаи муассисаҳои интернатӣ бо китобҳои дарсӣ таъмин гардиданд. Вазъи таълиму тарбия, нигоҳубин, таъмини тарбиятгирандагон бо китобҳои дарсӣ, маводи таълими, сару либос, хӯроқа, маводи гигиенӣ, ҳолати санитарӣ-гигиенӣ ошхонаҳо, синфхонаҳо, ҷои зисти тарбиятгирандагон, қабули тарбиятгирандагон ба мактаб – интернатҳо зерин назорати қатъии Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии минтақа қарор дорад.

Яке аз вазифаҳои муҳимтарини ислоҳоти соҳаи маориф ин замонавӣ сохтани мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад, ки бояд “хизматрасонии самаранок ва муассири соҳаи маориф ва дастрасӣ ба сифати шоистаи таҳсилотро барои ҳама таъмин мекард”[6]. Мактаби миёна, кишрҳои бузурги аҳолии кишварро фаро гирифта, ба механизми муҳими давлатӣ дар омодагии насли навраси ҳаматарафа инкишофёфта мубаддал гардидааст. Имрӯзҳо талаботе, ки ба мактаби миёнаи таҳсилоти умумӣ гузошта мешаванд, аҳаммияти онро дар тарбия ва тайёр намудани аъзоёни шоистаи ҷомеа таъкият дода, дар назди он вазифаҳои наву мураккабтареро мегузоранд [7].

Соли 1990 дар вилоят 937 адад мактабҳо (192 мактабҳои ибтидоӣ, 161 мактабҳои асосӣ, 561 мактабҳои миёна), соли 2003 1256 адад мактабҳо (236 мактабҳои ибтидоӣ, 272 мактабҳои асосӣ, 717 мактабҳои миёна), соли 2010 1272 адад мактабҳо (167 мактабҳои ибтидоӣ, 213 мактабҳои асосӣ, 892 мактабҳои миёна), соли 2012 1290 адад мактабҳо (160 мактабҳои ибтидоӣ, 200 мактаби асосӣ, 885 мактаби миёна) ва соли 2013 фаъолият менамоянд. Дар давоми 20 соли истиқлолият 353 адад мактабҳои нав сохта ба истифода дода шуд.

Ислоҳоти мазмуну муҳтавои маориф стандартҳои миллии таҳсилотро мувофиқи талаботи стандартҳои байналмилалӣ таҳсилот дигаргун месозад. Дар солҳои ислоҳоти босуръати соҳа тағйирот назаррас буда, ҳадафҳо ва муҳтавои таҳсилот таҷдиди назар гардида, ҳокимияти ому томи идеологияи якҷаҳизбӣ аз байн бурда шуд. Дар сатҳи давлатӣ аз «дурустии бечуну чаро»-и идеологияи ин ё он ҳизб расман даст кашида шуд. Дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилот» Консепсияи мактаби миллий, таҳсилоти томактабӣ, қори тарбия қабул гардида, нақшаҳо ва барномаҳои гуногунранги таълимӣ барои ҳамаи намудҳои муассисаҳои таҳсилотӣ сохта шуда, қор дар самти тафриқабандии мазмуни таҳсилот бомуваффақият идома ёфт, ки ҳуқуқи интихоби хонандагон ва волидони онҳоро оид ба навъи муассисаи таълимӣ, ки ба талаботи онҳо ҷавобгӯ мебошад, таъмин намуд.

Илова бар ин, мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» қор дар самти ғайримарказонидани идоракунии муассисаҳои таълимӣ идома ёфта, ҳамаи муқаррароти муассисаҳои таълимӣ тамоми сатҳҳо таҷдиди назар гардида, низоми ҳадамоти давлатии аттестатсионӣ ва иҷозатномадиҳии муассисаҳои таълимӣ таъсис дода шуд. Тағйирот инчунин дар ҳуди сохтори таҳсилот низ сурат гирифтанд.

Вале мувофиқи ақидаи муҳаққиқон [8], азҳампошии низоми Шӯравӣ муқаррароти кӯҳнаи психологиро аз байн бурда натавонист. Тӯл кашидани замони давраи гузариш, номувофиқ ва ғайримуассир будани табиати ислоҳот нишон медиҳад, ки миқдори назарраси моделҳо ва арзишҳои иҷтимоӣ, ки дар системаи қаблӣ тавлид шудаанд, мавҷуданд ва қорҷӯбаи умумии тарғиботи иҷтимоиро ба мисли собика муайян мекунанд. Таҳаввулоти нопурраи муносибатҳои даврони Шӯравӣ сохтори дигар ниҳодҳои иҷтимоиро, ки ба мисли пешина фаъолият доранд, қариб ки бетағйир боқӣ гузоштааст. Ин аз ҳама бештар ба соҳаи маориф тааллуқ дорад, ки дар он бо вучуди тағйироти назаррас, ҳамоно муқаррароти даврони Шӯравӣ амал мекунанд. Гузаришҳои қисман муносибатҳои энергетикӣ давраи Шӯравӣ сохторҳои дигар муассисаҳои иҷтимоиро аз қор мемонанд.

Ба назар чунин мерасад, ки сабабҳои бухрони системаи мавҷудаи маориф танҳо бо мушкилоти маблағгузори соҳаи маориф марбут нестанд. Молия танҳо ифодаи арзиши таълим дар назари ҷомеа мебошад. Дар ин маврид мо бо ақидаи М.Қ. Тавакалова шарикем, ки самти асосии таҳсилот на дар ташаккули ҳавасмандӣ ба муносибати эҷодӣ, рушди мустақили потенциали шахсӣ, балки бояд ба нигоҳ доштани он дар сатҳи миёнаи миёнаи барои аксарияти аҳоли хос бошад [9]. Дар ин сурат, мушкилоти системаи маориф ба дигаргунсозии муқаррарот ва арзишҳои бунёдии аҳоли рабт мегиранд, ки ислоҳоти усулии ҳуди нақшаи низомро бозмедоранд.

Дар баробари мактабҳои маъмулӣ навҳои нави мактаб-литсейҳо, гимназияҳо, коллеҷҳо, комплексҳои боғчаи кӯдакон-мактаб, гимназия – муассисаи олии таҳсилоти касбӣ ва монанди инҳо ба вучуд омада, рушд карда истодаанд. Дар Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ низоми бисёрзинагии таҳсилот бо дарёфти тахассуси мутахассиси хурд, бакалавр ва магистр амал мекунад [10].

Соли 1991 дар вилоят ягон мактабҳои намуди нав (гимназия ва литсейҳо) ҷаъолият намекарданд. Соли 2003 дар вилоят 27 мактабҳои намуди нав ва соли 2010 дар вилоят 44 мактабҳои намуди нав ҷаъолият карда истодаанд, ки аз онҳо 4 ададашро мактабҳои хусусӣ ташкил медиҳанд. Ҳамчунин дар вилоят 2 литсей-интернатҳои муштарак ҷаъолият карда истодаанд.

Соли 1990 дар муассисаҳои таҳсилоти умумии вилоят 423703 нафар хонандагон, соли 2003 606477 нафар хонандагон, соли 2010 643417 нафар хонандагон ва соли 2012 647919 нафар хонандагон ба таҳсил фаро гирифта шудаанд.

Соли 1999 8641 нафар омӯзгорон бо маълумоти миёнаи умумӣ ҷаъолият менамуданд. Дар соли 2010 дар муассисаҳои таълимии вилоят ҳамагӣ 2608 нафар бо маълумоти миёнаи умумӣ ҷаъолият менамуданд.

Соли 1990 дар муассисаҳои таҳсилоти умумии вилоят 7538 нафар занҳо, соли 2003 11773 нафар занҳо ва соли 2010 14437 нафар занҳо ба тарбияи шогирдон машғуланд.

Солҳои 1990 ба 1053 нафар омӯзгорон, соли 2003 ба 5453 нафар омӯзгорон ва соли 2010 ба 35 нафар омӯзгорон муассисаҳои таълимӣ эҳтиёҷ доштанд.

Муассисаҳои типии нав аз соли 1993 дар минтақа ҷаъолият доранд. Ҳамзамон бояд қайд намуд, ки шумораи ин мактабҳо сол ба сол зиёд гардида истодааст. Дар вилояти Хатлон 45 мактаби типии нав, аз ҷумла 19 адад мактабҳои типии нав дар гурӯҳи шаҳру ноҳияҳои Кӯлоб ҷаъолият доранд. Дар маҷмӯъ аз 45 мактаби типии нав ҳамчун мактаби таҳсилоти умумӣ 2 таълимгоҳ танҳо зинаи аввали таҳсилоти умумӣ (синфҳои 1-4), 1-то зинаи дууми таҳсилоти умумӣ, 5-то зинаҳои аввал ва дууми таҳсилоти умумӣ

(синфҳои 1-9), 13 адад зинаҳои дуум ва сеюми таҳсилоти умумӣ (синфҳои 5-11) ва 19 таълимгоҳ ҳар се зинаи таҳсилоти умумӣ (синфҳои 1-11)-ро амалӣ гардонида истодаанд. Аз 45 мактаби типи нав (25 гимназия, 20 литсей), аз ҷумла 22 гимназияи давлатӣ, 3 гимназияи ғайридавлатӣ, 17 литсеи давлатӣ ва 3 литсеи хусусию муштарак, фаъолият доранд. Дар 45 гимназия ва литсейҳои дар ҳудуди вилоят фаъолиятдошта, ҷамъ 14578/3534 нафар хонанда дар 644 синф ба таълим аз рӯи 3 равия: ҷамъиятӣ-гуманитарӣ (82 синф 1727/384 хонанда), табиӣ-математикӣ (156 синф 3622/717 хонанда) ва умумӣ (406 синф 9229/2433 хонанда) ҷалб карда шудааст, ки ба таълимӣ онҳо 914/467 нафар омӯзгорон фаро гирифта шудаанд. Аз 45 мактаби типи нав иҷозатномадихӣ, аттестатсия ва аккредитатсияи 6-тои онро Агентии давлатии назорат дар соҳаи маорифи назди Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон мегузаронад, боқимондаи онҳо дар салоҳияти шубҳаи вилоятии Агентии давлатии назорат дар соҳаи маорифи назди Раёсати маорифи вилоят мебошанд. Ҳар сол аттестатсияи литсейю гимназияҳо аз рӯи нақша мувофиқи ҷадвали тасдиқкардашуда, гузаронида мешаванд.

Яке аз нишондиҳандаҳои рушд ва дигаргуниҳои сифатӣ дар низоми маорифи минтақа иштироки ҳамасолаи хонандагон дар озмуну олимпиадаҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ мебошад. Ҷунонҷӣ, соли 2013 мактабҳои типи нав нисбат ба мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар даври чоруми (ҷумҳуриявӣ) олимпиадаи фаннии мактаббачагон ҷойҳои ифтихории зиёдтар гирифтанд. Аз 111 ҷойҳои ифтихорӣ 67 ҷойи ифтихориро мактабҳои намуди нав гирифтанд, ки ин 60%-ро ташкил дод. Довталабони гимназияю литсейҳои вилоят аз рӯи равияи фанҳои табиӣ-риёзӣ 38 ҷой ва аз рӯи фанҳои ҷамъиятӣ-гуманитарӣ бошад, соҳиби 28 ҷойи ифтихорӣ гардидаанд.

Дар ин самт нишондиҳандаҳои шахру ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб назаррас мебошанд. Дар миёни мактабҳои намуди нав, гимназияи мақоми ҷумҳуриявидоштаи ноҳияи Данғара бо 14 ҷой (4 ҷойи якум, 6 ҷойи дуум, 4 ҷойи сеюм), литсеи давлатии №1-и ба номи Исмоили Сомонии шаҳри Кӯлоб бо 8 ҷой (2 ҷойи якум, 2 ҷойи дуум, 4 ҷойи сеюм), мактаби Президентии ноҳияи Данғара бо 8 ҷой (1 ҷойи якум, 4 ҷойи дуум, 3 ҷойи сеюм), литсеи давлатии №1-и ноҳияи Мир Саид Алии Ҳамадонӣ бо 1 ҷой (1 ҷойи сеюм), гимназияи ноҳияи Темурмалик бо 1 ҷой (1 ҷойи якум) сазовор гардиданд.

Ҷамъбасти даври чоруми олимпиадаи фаннии хонандагон аз муассисаҳои таълимӣ дар соли хониши 2012 нишон дод, ки аз фанҳои таълимӣ миёни шогирдони довталаб аз синфҳои 11 дар маҷмӯъ аз 111 ҷойи ифтихорӣ намояндагони шахру ноҳияҳои Данғара - 24, Кӯлобу Фархор - 7, Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, Ховалинг - 6, Восеъ, Мӯъминобод

-3, Темурмалик-2, Шӯрообод-1 ҷойи ифтихорӣ гардидаанд. Дар олимпиадаи байналмилалӣ (фосилавӣ) соҳиби 87 медали тилло, 116 медали нуқра, 124 медали биринҷӣ гардида, дар озмуни хатми мактаб хонандагон - Юнусов Тоҷиддин, Тағоева Рухсора аз ноҳияи Данғара бо медали нуқра хатм карданд, ки дар маҷмӯъ нисбати соли 2011-ум 263 адад зиёд аст.

Дар соли 2013 хонандагони лаёқатманди муассисаҳои таълимии вилоят дар олимпиадаи даставӣ соҳиби 5 ҷой, байни мактабҳои Президентӣ соҳиби 5 ҷой ва дар олимпиадаи номӣ соҳиби 27 ҷой, олимпиадаи анъанавӣ - 65 ҷой, олимпиадаи фосилавӣ - 9 ҷой гардиданд, ки теъдоди умумии ҷойҳои ифтихорӣ 111 адад, аз он ҷумла -22 медали тилло, 32 медали нуқра ва 57 медали биринҷиро ташкил медиҳад. Аз 111 ҷойҳои ифтихорӣ 55 (49,5%) ҷойҳои гирифта ба гурӯҳи шахру ноҳияҳои минтақаи Кӯлоб ва 56 (50,5%) ҷойи дигар ба гурӯҳи шахру ноҳияҳои минтақаи Бохтар ба ҳисоб меравад. Чуноне ки аз маълумоти омори расмӣ бармеояд, дар ин сол аз 111 ҷойи ифтихорӣ, намояндагони шахру ноҳияҳои Данғара сазовори 29, Кӯлоб - 9, Ховалинг, Фархор, Шӯрообод, Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ-3, Восеъ, Мӯминобод-2, Темурмалик-1 ҷойи ифтихорӣ гардиданд.

Дар ҳамагон сол дар олимпиадаи байналмилалӣ (фосилавӣ) аз 393 ҷойҳои ифтихорӣ, ҷойи якум 174-то, ҷойи дуюм 129-то ва ҷойи сеюм 90-то буда, дар ҷамъбасти соли хониш 3 нафар хонандагон аз литсейи №1-и шаҳри Кӯлоб Амирҷони Маҳмадёр, Исмоилов Комил, Каримов Сиёвуш (дар равияи тибий-риёзӣ) соҳиби медали нуқра гардиданд. Моҳи июли ҳуди ҳамагон сол дар олимпиадаи байналмилалӣ аз фанни математика дар шаҳри Москваи Федератсияи Россия дар соли 2013-ум 3 нафар хонандагони муассисаҳои таълимии вилоят, аз ҷумла, Маҳмадраҳимов Зоиршо аз мактаби №3-и ноҳияи Данғара соҳиби ҷойи дуюм (медали нуқра) гардиданд.

Яъне дар ин самт пешрафтҳо хеле диққатҷалбкунанда буда, чуноне ки аз маълумоти омори соҳа бармеояд, тайи 7 сол (2006-2013) хонандагони муассисаҳои таълимии шахру ноҳияҳои вилоят соҳиби 1307 медал, аз ҷумла 376 медали тилло, 422 медали нуқра, 509 медали биринҷӣ гардиданд.

Ҳамин тавр, зикр кардан бамаврид аст, ки таҷдиди муҳтаво ва сохтори таълим бо назардошти консепсияи мактаби миллӣ гуногунрангии таълимро дар доираи нақшаи давлатии таълим дар назар дорад, ки якҷанбаии модели мактабро бартараф намуд. Дар раванди ислоҳот дар ҷараёни таълими мактабҳои миёнаи минтақа нақшаҳои нави таълим, барномаҳо ва китобҳои дарсии нав бо назардошти муқаррароти тамоилҳои ҷаҳонӣ дар соҳаи рушди сатҳи таҳсилоти умумии наврасон

татбиқ ёфтанд, ки мухтавои таҳсилоти миёнаро дар асоси анъанаҳо ва арзишҳои иҷтимоӣ фарҳангии халқи тоҷик муқаррар намуданд.

Вазъи мактаб дар ҷомеа ба кулӣ тағйир ёфта, нақши он ҳамчун манбаи мустақили фарҳангу маданияти миллӣ васеъ гардид [11]. Хусусияти хоси мазмуни таҳсилоти мактабӣ дар он аст, ки дар асоси ба истилоҳ нақшаи таълими бунёдӣ мактаб метавонад, ки барои худ бо назардошти шароит ва имкониятҳои мавҷуда, варианти нақшаи таълимии худро, аз доираи соатҳои таълимии нишондодашуда набаромада, тартиб диҳад ва зимнан аз стандарти муқарраргардидаи давлатӣ набарояд. Гузариши мактабҳо ба нақшаҳои нав, барномаҳо ва китобҳои дарсӣ ба тавсифоти мухтавои раванди таълим тағйироти назаррас ворид кард.

Хислати оммавӣ ба худ касб кардани равандҳои инноватсионӣ, аз як сӯ номуназамӣ, ба таври кофӣ асоснок набудани онҳоро аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва илмӣ ба вучуд овард. Дар баъзе мактабҳои минтақа дар солҳои гузашта кӯшиши бидуни таҳлили маҷмӯии ҳаматарафаи фаъолияти онҳо тағйир додани самти таълим ба мушоҳида мерасид. Ҳол он ки дода шудан ба шаклҳои нав бидуни тағйироти усулии моҳияти мухтавои раванди таълим метавонад, ки вазъро дар соҳаи маориф танҳо мушкилтар намояд.

Ҷараёни таҷдиди таҳсилот тафаккури назариявӣ ва асосноккуниро тақозо менамояд, ки идоракунии самараноки онҳоро ёд гирем. Набудани равиши системавӣ, ки тамомият ва ҳаматарафагии дигаргунсозии таҳсилотро таъмин менамоянд, ба натиҷаҳои онҳо низ таъсир расониданд – яъне дар баробари беҳтар гардидани сифати таҳсилот, мушкилоту тазодҳои нав ба нав низ ба миён омаданд.

АДАБИЁТ

1. Ҳусейнзода М.О. Народное образование Республики Таджикистан в период суверенитета, 1991-2001 гг. /М.О. Ҳусейнзода. – автореферати дисс. номзадӣ. – Душанбе, 2002. –С.7.
2. Маълумот оиди нишондиҳандаҳои асосии соҳаи маориф дар соли таҳсили 2012-2013 /Раёсати маорифи Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Хатлон. – Қўрғонтеппа, 2008. –С.5.
3. Омори маорифи вилояти Хатлон дар 22 соли истиқлолият. /Маҷмӯаи оморӣ. – Бохтар, 2013. - С.27.
4. Бобоев Х. Маориф соҳаи афзалиятноки сиёсати давлатии Тоҷикистон. /Маорифи Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият. – Душанбе, 2006. - С. 133.
5. Маълумотнома оид ба нишондиҳандаҳои асосии соҳаи маориф дар соли таҳсили 2011-2012 дар вилояти Хатлон. – С.7.
6. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015. – Душанбе, 2008.-С. 29.
7. Рашидов Т. Ё. Татбиқи ислоҳоти мактаби миёнаи таҳсилоти умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 1991-2011. /Автораф. рис. номзадӣ. - Душанбе, 2012.-С.3.

8. Тавакалова М.К. Образование как социокультурный фактор формирования ценностных ориентаций молодежи (Социально-философский анализ). /М. К. Тавакалова. – Душанбе, Дисс... к.ф.н., 2016. –С.87.
9. Тавакалова М. Қ. Ҳамон чо. –С.87.
10. [Пойгоҳи электронӣ]: <https://kgu.tj/donishgo-i-mo/tarikhi-donishgoh.php>
11. Раҳмонов А. А., Расулов А. Б., Қодиров Қ. Б., Афзалов Х. С. Дирӯз ва имрӯзи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: ЧДММ “Полиграфгрупп”, 2011. – С.174.

АЗ ТАЪРИХИ РУШД ВА ДИГАРГУНИҲОИ СИФАТӢ ДАР НИЗОМИ МАОРИФИ МИНТАҚАИ КӢЛОБ

Дар мақола раванди рушди соҳаи маориф ва сифати таълим дар мактабҳои таҳсилоти умумии минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф дар асоси ҳисоботи шуъбаҳои маорифи минтақа, вилоят ва Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, адабиёти мавҷуда ва омӯри раванди таълим ва сифатнокии онро баррасӣ намудааст. Натиҷаи ба даст овардаи макотиби таҳсилоти умумӣ, мактаб - интернатҳо, литсею гиназияҳо ва коллеҷҳои минтақа нишон дода шудаанд. Инчунин муаллиф камбудии соҳаро низ нишон додааст.

Калидвожаҳо: таҳсилот, мактаб, раванди таълим, тарбия, сифати таълим, синфхона, квота, омӯзгор, талабот, литсей, гимназия, коллеҷ.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ И КАЧЕСТВЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ КУЛЯБСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье анализируется процесс развития образования и качество обучения в общеобразовательных школах Кулябского района Хатлонской области. На основе отчетов областного отдела и Министерства образования и науки Республики Таджикистан автор анализирует существующую литературу и статистические данные о процессе образования и его качестве.

Показаны недостатки в работе общеобразовательных школ, интернатов, лицеев, спортзалов и колледжей области.

Ключевые слова: образование, школа, учебный процесс, воспитание, качество обучения, класс, квота, учитель, востребованность, лицей, гимназия, колледж.

FROM THE HISTORY OF DEVELOPMENT AND QUALITATIVE CHANGES IN THE EDUCATION SYSTEM OF THE KULOB REGION

The article analyzes the process of education development and the quality of education in the general schools of the Kulyab district of Khatlon region. Based on reports from the regional, regional and Ministry of Education and Science of the Republic of Tajikistan, the author analyzes existing and statistical literature on the education process and its quality. The results of comprehensive schools, boarding schools, lyceums, gymnasiums and colleges of the region are shown.

Key words: education, school, educational process, education, quality of education, class, quota, teacher, demand, lyceum, gymnasium, college.

Сведения об авторе: Сафарзода Газалшо Гулом - соискатель Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша. Телефон: (+992) 938171917. E-mail: qazalshoh@mail.ru

Information about the avtor: Safarzoda Gazalshoh Gulom- Safarzoda Gazalšo Gulom-soiskateľ istorii Institute of Archeology and Ethnography of Imeni Axmada Doniša. Phone: (+992) 938171917.E-mail: qazalshoh @ mail.ry

УДК-9 (с 53)

НАҚШИ ҚУВВАҲОИ ҲОМИИ СУЛҲИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ ДАР БАРТАРАФ СОҲТАНИ НИЗОИ БАЙНИ ТОЧИКОН

МУҲАММАДИЗОДА М. Б.,

Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров

Яке аз мушкилоти асосӣ дар давоми ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон ин масъалаи баргардонидани гурезагон ба ҳисоб мерафт ва дар натиҷаи авҷ гирифтани оташи ҷанги шаҳрвандӣ шумораи онҳо зиёд мегардид. Ҳамчунин вазъи сарҳади Тоҷикистону Афғонистон дар ҳолати хеле вазнин қарор дошт. Ин ҳолат Ҳукумати мамлакат ва кишварҳои аъзои ИДМ-ро ба ташвиш андохта буд.

Ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон дар давоми соли 1993 ранги дигар гирифт. Агар то ин дам амалиётҳои ҷангӣ фақат дар дохили кишвар сурат гирифта бошанд, пас он дар натиҷаи пурзӯр гардидани қуваҳои ҳукумати аз ҳисоби қувваҳои дастачамбӣи ИДМ қисми зиёди дастаҳои муҳолифинро маҷбур сохт ба қаламрави Афғонистон гузашта, амалиёти ҷангии хешро асосан дар сарҳад идома диҳанд.

Моҳи сентябри соли 1993 аз ҷониби нозирони СММ 20-ҳазор нафар гурезагони тоҷик аз Афғонистон баргардонидани шуда буданд, ки дар натиҷаи амалиёти ҷангӣ 15 нафари онҳо дар шаҳри Қўрғонтеппа кушта шуданд. Баъди ин воқеа вазъияти сиёсии мамлакат боз ҳам вазнин гардид.

Дар давоми моҳи октябри соли 1993 ташкилоти ҳарбии Россия ва Осиёи Марказӣ, ки дар Тоҷикистон фаъолият доштанд, расман ба қувваҳои дастачамбӣи ИДМ муттаҳид карда шуданд [2,32].

Аз сабаби вазнин будани вазъи иқтисодии Тоҷикистон таъминоти модиву техникаи қувваҳои сулҳҳои ИДМ низ аз ҷониби ҳуди мамлакатҳои аъзои ин созмон таъмин мегардид.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон хангоми посух ба саволҳои муҳбири рӯзномаи “Красная звезда” доир ба таъминоти қувваҳои коллективии ИДМ чунин нуқтаро баён намуда буд: “Ҳарочоти ниғаҳдории нерӯҳои коллективии сулҳҳо дар Тоҷикистон ба таври зер тақсим шудааст. Россия нисфи харочоти марбут бо ин нерӯоро ба дӯши

худ гирифтааст. Қазоқистон ва Ўзбекистон 15-фоизӣ ва Қирғизистону Тоҷикистон 10-фоизии ин харочотро мепӯшонанд [6,181].

24 сентябри соли 1993 Қарори Шӯрои сарони ИДМ оид ба ташкил намудани неруҳои муштаракӣ ҳифзи сулҳи ИДМ дар Тоҷикистон ба имзо расид, ки дар ҳаёти он чузбу томи Федератсияи Русия, Қазоқистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон шомил буданд. Неруҳои сарҳадии ИДМ на танҳо бо ҳузури низомашон дар муҳофизати объектҳои хоҷагии халқи ҷумҳурӣ, балки бо пешгирӣ намудани амалиётҳои террористӣ, қочоқи маводи муҳаддир аз хориҷи кишвар ва ба кӯмакҳои иқтисодӣ ва башардӯстонаи кишварҳояшон дар муътадил гардонидани вазъ дар Тоҷикистон саҳм гузоштанд [9, 205].

Гурӯҳи низомии кишварҳои узви ИДМ, ки дар Тоҷикистон фаъолият доштанд, барои ба низом даровардани ҳолати сиёсии Тоҷикистон кӯшиш ба харҷ дода, дар ин роҳ бо намояндагони созмонҳои байналмилалӣ, аз қабили Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони Амният ва Ҳамкории дар Аврупо робитаи хешро ба роҳ монда буданд.

Инчунин 24 декабри соли 1993 ҷумҳуриҳои Қазоқистон, Қирғизистон, Россия, Ўзбекистон ва Тоҷикистон созишнома дар бораи ҳифзи сарҳадро имзо намуданд [4,106].

Дар ин хусус Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин иброз намуда буд: “Мо вусъати ҳамаҷонибаи муносибатҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангиро бо кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, пеш аз ҳама Россия, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркманистон, ки бо онҳо дар тӯли даҳсолаҳо пайванду робитаҳои ногусаста доштем, дар мадди аввал мегузорем” [6, 290]. Ин суҳанҳо далели онанд, ки кишварҳои аъзои ИДМ дар сиёсати хориҷии Тоҷикистон мақоми махсусро касб мекунанд.

Вазъи сарҳад миёни Тоҷикистон ва Афғонистон дар ҳолати хеле ноором қарор дошт. Ҷониби муҳолифин барои расидан ба мақсадҳои ғаразноки худ кӯшишҳои зиёд ба харҷ медоданд, ки аз ҷониби Афғонистон ба ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гарданд. Фақат дар нимаи аввали соли 1994 дар марзи Тоҷикистону Афғонистон 129 кӯшиши сарҳадшиканони мусаллаҳ ҷой дошт.

Дар роҳи паст кардани вазъияти ҳарбӣ-сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон, мустаҳкам кардани ҳамкории мамлакатҳои муштаракулманофеъ ва махсусан Федератсияи Россия бо Тоҷикистон аҳаммияти муҳим дошт. 10 феввали соли 1995 дар шаҳри Алмаато машварати Шӯрои сарони давлатҳои муштаракулманофеъ баргузор гардид. Дар машварати баргузоршуда, намояндагони Россияву Тоҷикистон ширкат доштанд. Дар ин машварат як ҳуҷҷати муҳим “Ёддоштнома оид ба дастгирии сулҳ ва устуворӣ дар мамлакатҳои

муштаракулманомфеъ” мавқеи асосиро ишғол мекард. Ҳамчунин пешравию муайян дар ҳалли масоили ҳамкорӣ оид ба соҳаҳои ҳарбӣ-сиёсӣ, барпо кардани низоми бехатарии дастачамъӣ, ба даст оварда шуд.

Иштирокдорони вохӯрӣ муроҷиатномаи президентони Қазоқистон, Қирғизистон, Россия, Тоҷикистон ва Ўзбекистонро ба Раиси Шӯрои амнияти СММ барои дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар зеро ҳимояи СММ гузаронидани амалиёти башардӯстона ҳаматарафа тарафдорӣ намуданд. Ин қарор маъноӣ онро дошт, ки ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба қувваҳои ҳомии сулҳи мамлакатҳои аъзои ИДМ додани мақоми қувваҳои башардӯстона дар зеро сарпарастии СММ, ки 30 сентябри соли 1994 дар Ассамблеяи Генералии СММ изҳор намуда буд, дастгирӣ карда шавад [1,65].

Новобаста аз чораҳои андешидаи мамлакатҳои аъзои ИДМ дар роҳи баргараф сохтани низоии дохилии Тоҷикистон ҷониби муҳолифин ба тарафдорони худ таъя мекард ва аз нияти худ, ки бо роҳи зӯрӣ ғасб намудани ҳокимият ба ҳисоб мерафт, даст намекашид. Агарчи ҷониби Ҳукумат ва тарафдорони он ба хоҳири пеши роҳи хунрезии зиёдро гирифтани роҳи сиёсии ҳалли низоъро пеш гирифта буданд, аммо ҷониби муҳолифин гумон доштанд, ки аз сабаби он, ки қувваҳои Ҳукумат ва ҷонибдорони он нисбат ба қувваҳои ҳарбии муҳолифин камшумор ва заифтар буданд, аз ин лиҳоз онҳо ба гуфтушуниди сиёсӣ оғоз намуданд.

Чунончи Акбар Тӯраҷонзода дар рӯзномаи “Правда” нуқтаи назари худро доир ба қувваҳои кӯмакрасони муҳолифин чунин иброз намуда буд: “Тарафдорони мо имрӯз чи қадаранд органҳои бехатарӣ медонанд, омма бошад дар вақти интиҳобот мефаҳмад. Аммо, агар дар пушти мо қувваҳои намебуданд, агар мо камшумора мебудем дар он ҳолат моро на СММ, на Россия ва душманонамон эътироф намекарданд. Бо мо гуфтушунид доир намегардид” [1,67].

31 декабри соли 1994 Роҳбарони мамлакатҳои аъзои ИДМ дар вохӯрии худ муҳлати фаъолияти Қувваҳои дастачамъии ҳомии сулҳи ИДМ-ро дар Тоҷикистон дароз намуданд, ки минбаъд он чунин вазифаҳои муҳимро дар роҳи таъмини сулҳ дар Тоҷикистон бояд иҷро менамуд:

а) таъмини ҳолати мувозинатӣ дар марзи Тоҷикистону Афғонистон ва дар дохили мамлакат ва ҳамчунин ба роҳ мондани гуфтушунид ба тамоми гурӯҳҳои, ки ҷонибдори бо роҳи сиёсӣ ҳал гардидани низоии тоҷикон ҳастанд;

б) таъмини кӯмаки башардӯстона ба аҳоли, таъмини бехатарӣ ба гурезагон ҳангоми баргаштан аз дигар мамлакатҳо ва ҳамчунин муҳофизати якҷанд объектҳои муҳими давлатӣ [3,17-18].

Моҳи апрели соли 1995 ҳангоми ҳуҷуми қувваҳои муҳолифин ба камингоҳи 180-уми қувваҳои ҳомии сулҳи ИДМ, ки ба он ҳайати қазоқҳо

шомил буданд, дар натиҷа 20 нафар ҳалок гардида, 26 нафари дигар захмӣ шуда буданд [7, 87].

26 майи соли 1995 дар шаҳри Минск маҷлиси навбатии Шӯрои сарварони давлатҳо ва ҳукуматҳои мамлакатҳои аъзои ИДМ баргузор гардид. Дар қатори масъалаҳои мавҷуда яке аз масъалаҳои муҳимме, ки мавриди муҳокима қарор дода шуд, нуктаи назар оид ба ҳифзи сарҳади давлатҳои аъзои ИДМ ва давлатҳое, ки ба ин иттиҳод ҳамроҳ нестанд, махсуб меёфт. Дар баробари он масъалаи ба эътидол овардани ихтилофҳои дохилии Тоҷикистон мавриди баррасии иштирокчиён қарор дода шуд. Дар ин ҷамъомад ҳамчунин оид ба дароз кардани муҳлати ҷаъолияти қувваҳои ҳомии сулҳи давлатҳои аъзои ИДМ ва нақшаи минбаъд устувор гардонидани шароити муътадил дар марзи байни Тоҷикистону Афғонистон қарор қабул карда шуд [1, 71].

Тибқи маълумот дар натиҷаи муноқишаҳои дохилӣ танҳо дар зарфи ду ҳафтаи моҳи июли соли 1995 6 нафар аз ҳисоби сарбозони қувваҳои коллективии ИДМ ва сарҳадбонони Русия ба ҳалокат расиданд [1, 72].

Ин нукта аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳимояи сарҳад барои низомии кишварҳои аъзои ИДМ мушкӣ буд ва ҳолати хатарнок ба ҳисоб мерафт. Вазъият тақозо мекард, ки доир ба ҳифзи сарҳад чораҳои зарурӣ андешида шаванд.

Нимаи дууми моҳи октябри соли 1995 дар шаҳри Маскави Федератсияи Россия маҷлиси навбатии Шӯрои сарони давлату ҳукуматҳои давлатҳои аъзои ИДМ баргузор гардид. Дар қатори якҷанд масъалаҳои муҳокимагардида, ҳамзамон доир ба зиёд кардани муҳлати ҷаъолияти Қувваҳои ҳомии сулҳи ИДМ дар Тоҷикистон ва қарори аъзои Шӯрои давлатҳои аъзои ИДМ оид ба муътадил гардонидани вазъи сарҳади миёни Тоҷикистону Афғонистон мавриди муҳокима қарор дода шуд [1, 75].

Дар вазъияти душвори ҳарбӣ-сиёсӣ, ки тирамоҳи соли 1995 ба амал омада буд, дар ин вақт вазъи сарҳади миёни Тоҷикистону Афғонистон дар ҳолати вазнин қарор дошт. Фақат дар аввали соли 1995 сарҳадбонон 90 маротиба ба тирборон дучор шуданд, онҳо 20 маротиба ба душман рӯ ба рӯ ҷангиданд, 150 маротиба кӯшиши аз сарҳад ба қаламрави Тоҷикистон зада даромадани қувваҳои муҳолифин мушоҳида карда шуд [8, 13].

Ҳамзамон муҳолифин маълумоти бардурӯғ паҳн мекарданд, ки гӯё бисёр воқеаҳои баамаломада аз ҷониби сарҳадбонони Россия содир карда мешаванд.

Дар давраи мудҳиши ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон қувваҳои дастаҷамъии ҳомии сулҳи ИДМ дар бартараф сохтани низои дохилӣ нақши асосӣ ва ҳалкунандаро бозиданд. Дар яке аз вохӯриҳои роҳбарони давлату ҳукуматҳои аъзои ИДМ моҳи майи соли 1995 дар шаҳри Минск ҳуччати бисёр муҳим – Нақшаи маҷмӯӣ оид ба низом даровардани вазъи сарҳади миёни Тоҷикистон ва Афғонистон имзо карда шуд, ки дар асоси

он бояд вазъи сарҳади Тоҷикистону Афғонистон ба танзим дароварда мешуд [8, 13].

Вазъи сарҳади миёни Тоҷикистону Афғонистон ҳамоно муташанниҷ буд. Аз ҷониби дастаҳои мусаллаҳи муҳолифин шартҳои Созишномаи Техрон мунтазам вайрон карда мешуданд. Дар давоми соли 1995 дар сарҳади байни Тоҷикистону Афғонистон аз тарафи гурӯҳҳои мусаллаҳи муҳолифини тоҷик ба қароргоҳи наздисарҳадии Қувваҳои дастачамъии Ҳомии сулҳи ИДМ ҳучумҳои ногаҳонӣ мушоҳида мегардид. Фақат дар давоми чор рӯзи моҳи апрели соли 1995 дар натиҷаи ҳучумҳои муҳолифин 26 нафар сарҳадбон аз ҳайати қувваҳои наздисарҳадии Ҳомии сулҳи ИДМ ҳалок шуда, 40 нафари дигар маҷруҳ гардиданд [5, 531].

Бояд тазаққур дод, ки дар байни давлатҳои аъзои ИДМ Федератсияи Россия, Қазоқистон, Қирғизистон Ўзбекистон ва Туркменистон барои ҳалли низои дохилии Тоҷикистон кӯмакҳои башардӯстонаи худро ҳам аз ҷиҳати модӣ ва ҳам аз ҷиҳати ҳарбӣ ву сиёсӣ расонда буданд, ки саҳми ҳар яки ин кишварҳоро дар роҳи баргараф сохтани низои дохилӣ ва расидан ба сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон месазад мавриди таҳлили амиқи илмӣ қарор дод.

Ҳамин тавр, дар баргараф сохтани низои тоҷикон нақши қувваҳои дастачамъии кишварҳои аъзои ИДМ назаррас буда, маҳз дар натиҷаи чораҳои андешидаи роҳбарони ин кишварҳо вазъи сарҳади Тоҷикистон беҳтар гардида, раванди сулхофариро дар Тоҷикистон тезонид.

АДАБИЁТ

1. Абулҳаев, Р. Давраҳои гуфтушуниди байни тоҷикон оид ба оштии миллӣ /Р. Абулҳаев/ Вопросы новейшей истории таджикского народа.(Сборник избранных статей и публикаций). - Душанбе, 2016. Часть 2., -С. 47,-110.
2. Фафуров А. Тоҷикистон дар роҳи ҳифзи истиклолият /А.Фафуров//Очеркҳои таърихи Тоҷикистони соҳибистиклол.-Душанбе: Дониш, -2016. – С. 7-47.
3. Идиев, Ф. Ф. Международно–правовые основы участия международных организаций в урегулировании конфликта в Таджикистане. Автореф. дисс..канд. юр. наук: 12.00.10/Идиев Файзали Фузайлшоевич. - Москва, 2011, – 21 с.
4. Летов, В. Ю. Историческая роль пограничных войск России в обеспечении безопасности южных рубежей СНГ/ В.Ю. Летов// Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы. –Бишкек, 2007. – С. 105,-108.
5. Пирумшоев, Х. Россия –Таджикистан: история взаимоотношений./ Х. Пирумшоев, М. Маликов. –Душанбе, 2009. –688 с.
6. Раҳмонов Э. Тоҷикистон: даҳ соли истиклолият, ваҳдати миллӣ ва бунёдкорӣ. Иборат аз се ҷилд. Ҷилди аввал./ Э. Раҳмонов –Душанбе: Ирфон, -2001, -512 с.
7. Раҳматуллоев, Э. Миротворчество ООН в Таджикистане и перспективы превентивной дипломатии в Центральной Азии. М., 2001, - 230 с.
8. Саидов, З. Основные внешнеполитические интересы Таджикистана на рубеже веков./ З.Ш. Саидов. -Душанбе: ООО. Контраст, 2011,- 534 с.

9. Саъдиев, Ш. Ҳалли сиёсии низои дохилӣ ва таҳкими сулҳ дар Тоҷикистон /Ш.Саъдиев// Ваҳдат, давлат, президент. Ҷилди VI. - Душанбе: Деваштич, 2007. – С, -203-207.

НАҚШИ ҚУВВАҲОИ ҲОМИИ СУЛҲИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ ДАР БАРТАРАФ СОХТАНИ НИЗОИ БАЙНИ ТОҶИКОН

Дар мақола нақши қувваҳои ҳомии сулҳи кишварҳои аъзои ИДМ дар бартараф сохтани низои тоҷикон инъикос гардидааст. Таъкид мегардад, ки кишварҳои аъзои ИДМ аз ибтидои задухӯрдҳои дохилӣ ба Тоҷикистон дасти ёрӣ дароз намуда буданд. Дар роҳи бартараф сохтани низои тоҷикон роҳбарони мамлакатҳои аъзои ИДМ бо ба имзо расонидани якчанд ҳуҷҷатҳои муҳим дар таъмини амнияти дохилии тоҷикон саҳмгузор гардиданд. Дар мақола таъкид мегардад, ки аз ҷониби қувваҳои ҳомии сулҳи кишварҳои аъзои ИДМ сарҳади байни Тоҷикистону Афғонистон ҳимоя карда мешуд. Ҳамчунин нақши кишварҳои Федератсияи Русия, Ўзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон дар роҳи ҳимояи сарҳад махсус таъкид гардидааст. Зикр мегардад, ки қувваҳои ҳомии сулҳи ИДМ дар роҳи бартараф сохтани низои тоҷикон бо ҳайати намоёндагии Созмони Милали Муттаҳид ва Созмони Амният ва Ҳамкорӣ дар Аврупо робитаи мустақамро ба роҳ монда буд.

Калидвожаҳо: *чанги шаҳрвандӣ, қувваҳои дастаҷамъӣ, низои дохилӣ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созишномаи умумӣ.*

РОЛЬ МИРОТВОРЧЕСКИХ СИЛ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ В РАЗРЕШЕНИИ МЕЖТАДЖИКСКОГО КОНФЛИКТА

В данной статье освещена роль миротворческих сил Содружества Независимых Государств в урегулировании межтаджикского конфликта. Отмечается, что страны СНГ с самого начала внутренних столкновений в Таджикистане протянули руку помощи. Руководители этих стран подписав ряд важных документов внесли свой огромный вклад в обеспечение безопасности таджиков.

Подчеркивается, что в годы гражданской войны миротворческие силы стран членов СНГ внесли свой огромный вклад в охране таджикско-афганской границы. Автором, особенно, подчеркивается роль Российской Федерации, Узбекистана, Казахстана, Кыргызстана в этом вопросе.

Ссылаясь на источники в статье приводятся факты установления тесных связей миротворческих сил стран членов СНГ с делегацией Организации Объединённых Наций и Организации безопасности и сотрудничества в Европе в достижении мира и национального согласия в Таджикистане.

Ключевые слова: *гражданская война, миротворческие силы, таджикский конфликт, общее согласие, Содружество Независимых Государств.*

THE ROLE OF THE PEACEKEEPING FORCES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES IN RESOLVING INTER-TAJIK CONFLICTS

This article highlights the role of the peacekeeping forces of the Commonwealth of Independent States in resolving the inter-Tajik conflict. It is noted that the CIS countries from the very beginning of internal clashes in Tajikistan have extended a helping hand. The leaders of these countries made a huge contribution to ensuring the safety of Tajiks by signing a number of important documents.

It is emphasized that during the years of the civil war, the peacekeeping forces of the CIS countries made a huge contribution to the protection of the Tajik-Afghan border. In this matter, the author especially emphasizes the role of the Russian Federation, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan. Referring to sources, the article presents the facts of close links establishment between the peacekeeping forces of the CIS countries and the United Nations delegation and the Security Organization and cooperation in Europe to achieve peace and national harmony in Tajikistan.

Key words: *Civil war, peacekeeping forces, Tajik conflict, general agreement, the Commonwealth of Independent States.*

Сведения об авторе: Мухаммадизода Мехриддин Боки - преподаватель общеуниверситетской кафедры истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова». E-mail: mukhamadizoda 90 @ mail. ru. Тел:(+992) 92 741 42 00.

Information about the author: Mukhamadizoda Mekhriddini Boki-lecturer of the all-university department of the History of Tajik Nations under Khujand State University named after acad.B. Gafurov. E-mail: mukhamadizoda 90 @ mail. ru. Тел:(+992) 92 741 42 00.

**ТАЪРИХНИГОРӢ ВА МАЪХАЗШИНОСӢ-ИСТОРИОГРАФИЯ И
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ-HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY**

УДК- 9 (575.3)

**МАЪЛУМОТИ ГАРДЕЗӢ ДАР БОРАИ
ҲОКИМОНИ СОМОНИ**

САИДОВ А.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Абӯсаид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд Гардезии Ғазнавӣ (асри XI) бо Байҳақии муаррих ва Абӯрайҳони Берунӣ муосир буд ва китобаш «Зайну-л-ахбор»-ро дар аҳди Зайну-л-милла Абдуррашид ибни Маҳмуди Ғазнавӣ (1049-1053) ҳудуди солҳои 1050-1052 ба забони форсӣ навиштааст. Муаллиф ин асарро ба номи султон Зайну-л-милла Абдуррашид иншо кардааст ва аз ин сабаб ба унвони ин асар вожаи «зайн»-ро мулҳақ кардааст. Гардезии Ғазнавӣ дар таълифи асар аз манобеи мухталиф истифода бурдааст, ки баъзеи онҳо маҳз тавассути ин асар аз байн нарафтаанд, аз ҷумла осори Ҷайхонӣ.

Асари Гардезӣ ба шакли таърихи умумичаҳонӣ иншо гардида, дар бораи подшоҳони пешазисломии Эронзамин, пайгамбари ислом, ҳулафои рошидин, таърихи муфассали Хуросон то соли 1041 маълумоти арзишманд медиҳад. Ин рисола оид ба таърихи Сомониён баъд аз «Таърихи Наршаҳӣ» дуҷумин сарчашмаи нодиру пуарзиш ба шумор меравад.

Дар «Зайну-л-ахбор» доир ба насаби Сомониён ва таърихи ҳукмронии амирони Сомонӣ маълумоти ҷолиб оварда шудааст. Муҳаққиқони зиёде аз ин асар истифода бурдаанд, вале на ҳамаи маълумоти муаллифи асарро доир ба таърихи ҳукуматдории амирони Сомонӣ ба назар гирифтаанд.

Дар илми таърихнигорӣ насаби аҷдоди Сомониёнро то Баҳроми Чӯбин мерасонанд, вале Гардезӣ насаби Сомониёнро тавассути 52 восита ба шоҳи Пешдодиён Каюмарс пайваст мекунад [2,159].

Тибқи маълумоти Гардезӣ ҳангоми дар Бағдод ҳоким будани Муҳаммад ал-Амин, Маъмун дар Марв иқомат дошт ва Хуросон тобеи ӯ буд. Ин замон буд, ки сарсилсилаи дудмони Сомонӣ, Сомонхудот ба назди Маъмун омада, исломро пазируфт [2,159-160]. Муаллифи “Таърихи Бухоро” Абӯбакри Наршаҳӣ низ ин хабарро тасдиқ менамояд [1,114].

Сомонхудот Асад ном писаре дошт, ки аз ӯ чор писар ба дунё омад: Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёс. Пас аз ба Бағдод рафта ба хилофат ништастан Маъмун идораи Хуросонро ба Ғассон ибни Ибод супорид. Ғассон Нух

ибни Асадро ҳокими Самарқанд таъйин намуда, Фарғонаро ба Аҳмад, Чоч ва Усрушанаро ба Яҳё ва Ҳиротро ба Илёс супорид [2,160].

Тибқи маълумоти муаллифи “Таърихи Бухоро” Ғассон ибни Ибод идораи Марвро ба ихтиёри Аҳмад вогузор намуда буд, ки ин саҳеҳ нест, зеро дар аксари маъхазҳои хаттӣ, аз ҷумла дар “Таърихи Бухоро”, ҷои вилодати писари Аҳмад – Исмоили Сомонӣ Фарғона ишора гаштааст [1, 141-143]. Ибни Асир низ менависад, ки Ғассон ибни Ибод дар соли 204/819 Самарқандро ба Нӯҳ, Фарғонаро ба Аҳмад, Шош (Чоч) ва Усрушанаро ба Яҳё ва Ҳиротро ба ихтиёри Илёс супорида буд [3,4338].

Гардезӣ менависад, ки Аҳмад ду писар дошт: Наср ва Исмоил [1,60]. Тибқи маълумоти Ибни Асир Аҳмад ибни Асад ҳафт писар дошт ва ин муаллиф номи онҳоро зикр менамояд [3,4339].

Ба қавли Гардезӣ Наср дар Самарқанд ва Исмоил дар Бухоро ҳокимият мекарданд ва дар ибтидо байни ҳамдигар муносибати хуб доштанд. Пас ба сабаби даҳолати бадгӯён байни ду бародар сардӣ ба амал омад ва соли 275/888-889 онҳо бар зидди якдигар лашкар кашиданд ва дар ин муҳориба Исмоил бар Наср ғолиб омад. Насрро дастгир карда назди Исмоил оварданд. Чун бо бародар рӯ ба рӯ гардид, аз асп пиёда шуда, дасти ўро бўсид ва узр пурсида боз ба Самарқанд фиристод ва Исмоил Насрро чун ҳокими Мовароуннаҳр пазируфт [2,160]. Бояд гуфт, ки ихтилоф миёни Наср ва Исмоил ба сабаби дар сари вақт напардохтани молиёти вилояти Бухоро ба вучуд омад.

Гардезӣ хабар медиҳад, ки Исмоил ибни Аҳмад Муҳаммад ибни Ҳорунро ҳокими Гургон ва Табаристон таъйин кард. Баъдтар Муҳаммад ибни Ҳорун аз итоати Исмоил саркашӣ намуд ва Исмоил соли 289 /901-902 бар зидди Муҳаммад ибни Ҳорун ба Рай лашкар кашида, ўро бо ду писараш дастгир намуд. Пас Исмоил Аҳмад ибни Саҳлро дар он диёр ҳоким таъйин намуда, худ ба Нишопур баргашт [2,160].

Дар ин ҳангом Муътазид аз олам даргузашт ва Муктафӣ ба хилофат нишаст. Ў идораи Хуросонро ба Исмоил супорид.

Гардезӣ менависад, ки Исмоил шаби чоршанбеи 14 моҳи сафари соли 295/24 ноябри соли 907 вафот кард, ки лақаби ў ал-Мозӣ буд [2,160]. Ба қавли Ибни Асир Исмоил дар нимаи моҳи сафари соли 295/26 ноябри соли 907 аз олам гузашта буд [4,4597]. Самъонӣ низ дар моҳи сафари соли 295 / ноябри соли 907 вафот кардани Исмоилро тасдиқ менамояд [5, 59]. Тибқи ахбори Наршаҳӣ Исмоил понздаҳуми моҳи сафари соли 295 / 25 ноябри соли 907 аз олам гузашта буд [1,165], ки ин таърих саҳеҳтар аст, зеро Наршаҳӣ ҳамзамони ин воқеаҳо буд.

Дар «Зайну-л-ахбор» омадааст, ки пас аз чанде Муктафӣ фавтид ва ба ҷои ў Муктадир соҳиби хилофат гардид. Дар ин замон ҳокими вилояти Хуросон Аҳмад ибни Исмоил буд. Ў меҳост, ки ба Рай лашкар кашида, онро забт намояд, вале Иброҳим ибни Зубдавия ўро ишорат кард, ки нахуст ба Самарқанд рафта, Исҳоқ ибни Аҳмадро бигирад, зеро ў даъвои ҳуку-

мати Хуросонро дорад. Аҳмад ибни Исмоил ба Самарқанд омада, Исҳоқро дастгир намуда, ба Бухоро фиристод [2,161].

Аҳмад дар соли 296 / 908-909 ба Рай лашкар кашида, онро забт намуд ва маншури Муқтадир низ барои идораи Рай ба даст овард. Пас Аҳмад Райро ба ихтиёри Абӯчаъфар Саълук супорида, худ соли 297 / 909-910 ба Ҳирот баргашт ва Ҳусайн ибни Али Марвазиро бо чанде аз ашхоси маъруф ба Систон фиристод. Онҳо Муаддал ибни Лайсро ба муҳосира гирифтанд. Муаддал Абӯалӣ ибни Алӣ ибни Лайсро бифиристод, то мол чамъ карда, сӯи Муаддал фиристад ва рӯ ба Систон оварад. Аҳмад ибни Исмоил аз ин огоҳ гардид ва аз Ҳирот лашкар кашида, онҳоро шикаст дод ва Абӯалиро сӯи Бағдод фиристод. Ҳусайн ибни Алӣ дар Систон бо Муаддал чангид. Чун Муаддал хабар ёфт, ки бародараш Абӯалиро дастгир кардаанд, сулҳ кард. Идораи Систон ба ихтиёри Мансур ибни Исҳоқ дода шуд [2, 161-162].

Бино ба ахбори Гардезӣ ҳар шаб ба дари Аҳмад ибни Исмоил шере меистод, ки ҳеч кас он ҷо гашту гузоре накунад. Як шабе он шерро наёварданд ва дигар касон низ дар назди дар нахуфтанд. Нисфи шаб гурӯҳе аз ғуломони ӯ ба хона ворид шуда, гулӯяшро бибуриданд. Ин ҳодиса рӯзи панҷшанбеи бисту якуми ҷумоди-л-охири соли 301/22 январи соли 914 рӯй дода буд.

Ҷӯро дар Бухоро дафн карданд. Абулҳасан Наср ибни Исҳоқро тухмат карданд, ки ғуломон бо маслиҳати ӯ ин корро анҷом додаанд ва ӯро ба дор овехтанд. Пас аз ин ҳодиса Аҳмад ибни Исмоилро «амири шаҳид» лақаб гузоштанд [2, 162-163].

Тибқи ахбори Наршаҳӣ ҳодисаи кушта шудани Аҳмад рӯзи панҷшанбеи 11 ҷумоди-л-охири соли соли 301 / 12 январи соли 914 рӯй дода буд [1,165-166]. Дар асари Самъонӣ “Китобу-л-ансоб” оварда шудааст, ки Аҳмад ибни Исмоил дар шаби якшанбеи 23 ҷумоди-л-охири соли соли 301/23 январи соли 914 аз олам гузашт [5,59]. Дар асл рӯзи кушта шудани Аҳмад ибни Исмоил ба рӯзи якшанбе рост меояд, на ба рӯзи панҷшанбе, ки дар маъхазҳои дигар оварда шудааст ва аз ин рӯ маълумоти Самъонӣ нисбат ба муаллифони дигар саҳеҳтар аст.

Гардезӣ менависад, ки дар таърихи 21 ҷумоди-л-охири соли 301 / 22 январи соли 914 писари ҳаштсолаи ӯ Насрро амир эълон карда, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Ҷайҳониро, ки шахси фозилу доно буд, вазири ӯ таъин карданд [2, 163].

Гардезӣ менависад, ки Ҷайҳонӣ соҳиби таълифоти зиёд буд. Ҳангоме ки ба вазорат нишаст, ба ҳама мамолики ҷаҳон нома навишт ва расмҳои ҳама даргоҳҳо ва девонҳоро бихост. Аз вилояти Рум, Туркистон, Ҳиндустон, Чин, Ироқ, Шом, Миср, Зинҷ, Кобул, Зобул, Синд ва Араб ҳама расмҳои ҷаҳонро нусха карда, ба назди ӯ оварданд. Ӯ ҳамаи расмҳоро аз назар гузаронида, бехтаринҳояшро интиҳоб намуда, фармуд, ки ҳама

аҳли даргоҳ ва девони Бухоро он расмҳоро истифода баранд. Ба раъй ва тадбири Чайхонӣ ҳама кори мамлакат низом гирифт [2, 163].

Ҳангоми ба тахт нишастани Наср ибни Аҳмад аввалин касе, ки дар Самарқанд бар зидди ӯ исён кард, амаки падараш Исҳоқ ибни Аҳмад буд. Писари ӯ Илёс ибни Исҳоқ ба сӯи Бухоро лашкар кашид. Наср сипаҳсолори худ Ҳамавия ибни Алиро бар зидди ӯ фиристод. Ин ду лашкар дар Хартанг бо якдигар рӯ ба рӯ шуданд. Моҳи рамазони соли 301 / марти соли 914 лашкари Исҳоқ шикаст хӯрд ва онҳо ба Самарқанд баргаштанд [2, 163].

Дар бораи исёнҳои Исҳоқ ибни Аҳмад ва Илёс ибни Исҳоқ бар зидди Наср ибни Аҳмад дар асари Ибни Асир “Таърихи комил” [4, 4662, 4710] ва «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ [1, 169] низ чунин маълумот оварда шудааст.

Пас аз вафоти Аҳмад ибни Исмоил Ҳусайн ибни Алӣ дар Ҳирот исён бардошта, қасди Нишопур намуд. Аз Бухоро Аҳмад ибни Саҳлро бар зидди ӯ фиристоданд. Аҳмад ибни Саҳл ба Ҳирот омад ва онро забт намуд. Мансур ибни Алӣ бародари Ҳусайн ибни Алӣ, назди Аҳмад ибни Саҳл омада амон хост. Дар моҳи рабеъу-л-аввали соли 306 /августии соли 918 Аҳмад ибни Саҳл сӯи Нишопур омад ва бо Ҳусайн ибни Алӣ чангида, ӯро ба асирий гирифт [2, 163-164].

Дар хабари Гардезӣ омадааст, ки Аҳмад ибни Саҳл аз асилони Аҷам ва набераи Яздигурди Шаҳриёр ва аз чумлаи деҳқони Циранч, аз деҳаҳои бузурги Марв буд, ба хидмати Исмоил ибни Аҳмад омада, дар назди ӯ эътибори зиёд пайдо кард ва корҳои зиёди бузургро анҷом дод. Ҷадди Аҳмад Комгор ном дошт. Комгориён дар хизмати Тоҳириён буданд.

Аҳмад ибни Саҳл дар Нишопур исён намуда, номи Наср ибни Аҳмадро аз хутба бигирифт. Амири Гургон, ки Қаротегин ном дошт, қасди ӯ кард. Аҳмад ибни Саҳл аз Нишопур ба Марв рафт ва дар атрофи он девори мустаҳкаме сохт.

Ин хабар ба Бухоро расид, Ҳамуя ибни Алиро ба муқобили ӯ фиристоданд. Ҳангоми ба Марв расидан Ҳамуя ба сарлашкарони худ фармуд, ки бо Аҳмад ибни Саҳл мукотиба намоянд. Чун номаҳо ба Аҳмад расиданд, мағрур гашт ва қасди Ҳамавия кард. Дар ниҳоят Аҳмад ибни Саҳл ба асирий гирифтӣ шуд ва ӯро ба Бухоро фиристоданд. Бо амри Наср ӯро зиндонӣ карданд ва дар он ҷо вафот кард [2, 164-165].

Дар асари Ибни Асир низ дар бораи зиддияти Аҳмад ибни Саҳл бо Наср ибни Аҳмад ахбори мушобех ба маълумоти Гардезӣ оварда шудааст [4, 4694-4697].

Гардезӣ менависад, ки дар моҳи зулҳиҷаи соли 307 / апрели соли 920 ва соли 317 / 929-930 амир Наср ибни Аҳмад аз Бухоро сӯи Нишопур рафт ва бародарони худ Иброҳим, Яҳё ва Мансурро дар куҳандизи Бухоро боздошт. Нигоҳубини онҳоро ба таббохе, ки Абӯбакр ибни Хаббоз ном дошт, фармуд. Абӯбакр миёни бародарони Наср ибни Аҳмад, фузалои Бухоро ва лашкар восита буд. Рӯзе онҳо маслиҳат намуда, дарбони куҳандиз-

ро дастгир карданд. Писарони Аҳмад ва ҳамаи маҳбусони дар куҳандиз бударо озод намуда, Бухороро гирифтанд. Яҳё Абӯбакри Таббохро пешвои лашкар таъин намуд [2, 165].

Чун ин хабар ба Наср ибни Аҳмад расид, аз Нишопур бозгашт ва қасди Бухоро кард. Яҳё Абӯбакри Таббохро бо саворагонаш ба соҳили Чайхун фиристод, то нагузорад, ки онҳо аз дарё убур намоянд. Яҳё писари Хусайн ибни Алии Марвазиро низ бо Абӯбакр фиристод. Чун ба лаби Чайхун расиданд, Муҳаммад ибни Убайдуллоҳи Балъамӣ ба писари Хусайн руқба навишт. Писари Хусайн Абӯбакри Таббохро дастгир карда бандпеч намуд. Амир Наср ибни Аҳмад аз рӯд гузашта, ба Бухоро омад ва амр дод, ки Абӯбакри Таббохро зери тозиёна бикашанд [2, 165].

Бародарони амир Наср ибни Аҳмад мутафариқи ӯ шуданд ва Яҳё ба Самарқанд омада, аз он ҷо ба Балх, пас ба Нишопур ва аз он ҷо ба Бағдод рафта, вафот кард ва тобуташро ба Систон оварданд.

Соли 320 / 932 ал-Қоҳир биллоҳ ба хилофат бинишаст ва амир Наср ибни Аҳмад сӯи Нишопур омада, Гургонро ба низом даровард. Пас аз танзими қор дар Гургон сипоҳсолории Хуросонро ба Абӯбакр Муҳаммад ибни ал-Музаффар дода, ба Бухоро баргашт. Дар ин замон ар-Розӣ биллоҳ ба хилофат нишаст [2, 165].

Дар ин вақт Муҳаммад ибни ал-Музаффар дар Нишопур буд ва вазъи хеле душвор дошт. Наср ибни Аҳмад барои ӯро аз ин вазъият раҳо додан Абӯалӣ Аҳмад ибни Муҳаммадро ба Нишопур фиристод. Абӯалӣ Аҳмад дар моҳи муҳаррами соли 328/октябр-ноябри 939 сӯи Гургон равон гардид, ки онро Мокон ба муҳосира гирифта буд. Аҳолӣ аз ҷабри Мокон ба танг омада буданд. Онҳо барои ёрӣ ба Абӯалӣ муроҷиат намуданд. Мокон ба сӯи Табаристон гурехт. Абӯалӣ сӯи Қумис равон гардид. Ин воқеа дар соли 329 / 940-941 сар зада буд. Абӯалӣ аз он ҷо ба сӯи Рай равон шуд, ки Шамгир ибни Зиёр он ҷо буд. ӯ аз Мокон ёрӣ пурсид.

Дар наздикии Рай байни лашкари Абӯалӣ ва Мокон задухӯрд ба амал омад, ки дар он лашкари Мокон ба шикаст дучор гардид ва Мокон кушта шуд. Абӯалӣ писари Моконро бо нуҳсад нафари дигар асир гирифта, ба Бухоро фиристод. Онҳоро дар зиндон нигоҳ доштанд. Пас Шамгир бо итоат ба Бухоро омад ва ин асиронро ба ӯ доданд [2, 165-166].

Чунин маълумот дар асари Ибни Асир “Таърихи комил” низ оварда шудааст [4, 4920-4921].

Тибқи ахбори Гардезӣ соли 329/940-941 ал-Муқтазӣ ба хилофат нишаст ва маншури идораи Хуросонро ба амир Наср ибни Аҳмад фиристод. Дар моҳи ҷумоди-л-охири соли 331/феврари 943 Наср ибни Аҳмад аз олам даргузашт [2, 166].

Ибни Асир менависад, ки Наср ибни Аҳмад моҳи раҷаби соли 331/марти соли 943 бо сабаби бемории сил, ки 13 моҳ бистарӣ буд, дар синни 38-солагӣ аз олам даргузашт [4, 4947].

Тибқи ахбори Самъонӣ Наср ибни Аҳмад шаби панҷшанбеи 27 рачаби соли 331/ 6 апрели соли 943, рӯзи панҷшанбе, аз олам даргузашт [5, 59].

Дар бораи рӯзи вафоти Наср ибни Аҳмад дар “Таърихи Бухоро” маълумот оварда нашудааст, вале қайд шудааст, ки пас аз вафоти ӯ дар таърихи аввали моҳи шаъбони соли 331/10 апрели соли 943 писараш Нӯх ибни Наср соҳиби тахт гардид [1, 172].

Ба ақидаи мо таърихи вафоти Наср ибни Аҳмадро Самъонӣ ба таври саҳеҳ овардааст, зеро тибқи чадвали тақвими баргардондани солҳои ҳиҷрӣ ба мелодӣ рӯзи вафоти Наср ибни Аҳмад ба рӯзи панҷшанбе рост меояд.

Хулоса, дар “Зайну-л-ахбор”-и Гардезӣ доир ба таърихи ҳукмронии амирони Сомонӣ маълумоти нодир ва ҷолиб оварда шудааст, ки ҳаматарафа мавриди таҳқиқ қарор додани он ба бисёр паҳлӯҳои торик ва баҳсталаби ин давраи таърихӣ равшанӣ хоҳад андохт.

АДАБИЁТ

1. Абӯбакр Муҳаммад ибни Чаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон: Ғолиб Ғоибов, Кароматулло Олимов, Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. Душанбе,-2012.
2. Абӯсаид Абдулхай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд Гардезии Ғазнавӣ. Зайну-л-ахбор (Таърихи Гардезӣ). Таҳқиқи Абулхай Ҳабибӣ. Ҷилди аввал. Техрон: Дунёи китоб, 1363 ҳ.ш. Таҳия ва нашри электронии Алиризои Қайонӣ ва М. Эҳсон.
3. Иззуддин Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷилди X. Баргардон Ҳамидризои Ожир. Чопи аввал. Техрон, -1382 ҳ.
4. Иззуддин Ибни Асир. Таърихи комил. Ҷилди XI. Баргардон Ҳамидризои Ожир. Чопи аввал. Техрон, -1382 ҳ.
5. Самъонӣ. Китобу-л-ансоб // Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. I. Тексты. СПб., -1898.

МАЪЛУМОТИ ГАРДЕЗӢ ДАР БОРАИ ҲОКИМОНИ СОМОНӢ

Дар мақола ахбори муаллифи «Зайну-л-ахбор» Гардезӣ (асри XI) оид ба ҳокимони Сомонӣ оварда шудааст. Ин асар роҷеъ ба таърихи Сомониён баъд аз «Таърихи Бухоро»-и Абӯбакри Наршаҳӣ дуюмин сарчашмаи нодирӣ пураарзиш ба шумор меравад. Муаллиф насаби Сомониёнро тавассути 52 восита ба шоҳи Пешдодиён Каюмарс пайваस्त мекунад. Тибқи маълумоти Гардезӣ бародарон Наср ва Исмоил, ки яке дар Самарқанд ва дигаре дар Бухоро ҳокимият доштанд, бо ҳам муносибати хуб доштанд, вале ба сабаби даҳлати бадгӯён байни онҳо сардӣ ба амал омад ва бар зидди якдигар лашкар кашиданд. Дар ин муҳориба Исмоил бар Наср ғолиб омад ва ӯро авф намуда, чун ҳокими Мовароуннаҳр пазируфт. Сабаби ин ихтилоф сари вақт напардохтани молиёти Бухоро ба ҳокимияти марказӣ буд. Дар мақола инчунин доир ба давлатдорӣ баъзе аз ҳокимони Сомонӣ, соли вафот ва сабаби олавро падруд гуфтани онҳо ва воқеаҳои

мухимми таърихии дигари он давр, ки ба фаъолияту рӯзгори ин ҳокимон алоқаманд аст, маълумот оварда шудааст. Маълумоти Гардезӣ бо ахбори муаллифони дигар аз қабилӣ Наршахӣ, Ибни Асир ва Самъонӣ муқоиса гардида, саҳеҳияти онҳо муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: *Гардезӣ, ҳоким, Сомониён, Зайну-л-ахбор, Наршахӣ, Ибни Асир, Самъонӣ, Бухоро, Самарқанд, Мокон.*

СВЕДЕНИЯ ГАРДЕЗИ О САМАНИДСКИХ ПРАВИТЕЛЯХ

В статье приводятся сведения автора «Зайну-л-ахбор» Гардези (XI в.) о саманидских правителях. После “Истории Бухары” Абубакра Наршахи это сочинение является вторым редким письменным источником по истории правления Саманидов.

Генеалогию Саманидов автор связывает посредством 52 колен с правителем Пешдадидов Каюмарсом.

Согласно сообщениям Гардези, между братьями Насром и Исмаилом, один из которых правил в Самарканде, а другой в Бухаре, были дружеские отношения, однако в результате интриг недоброжелателей их отношения резко охладились и они совершили поход друг против друга. В этом противоборстве Исмаил одержал победу над Насром, а затем, простив его, назначил правителем Мавераннахра. Причиной их противостояния явилась неуплата налогов Бухарой центральной власти. В статье также приводятся сведения о правлении государством некоторых саманидских правителей, год их смерти и её причины и другие важные исторические события тех времён, связанные с деятельностью и судьбой этих правителей. Проведен сравнительный анализ сведений Гардези с материалами других авторов, как Наршахи, Ибн Асир и Самъани и установлена их достоверность.

Ключевые слова: *Гардези, правитель, Саманиды, Зайну-л-ахбор, Наршахи, Ибн Асир, Самъани, Бухара, Самарқанд, Мокон.*

GARDESI'S INFORMATION ON THE SAMANID RULERS

The article provides information by the author of "Zainu-l-akhbor" Gardezi (XI century) about the Samanid rulers. After the “History of Bukhara” by Abubakr Narshakhi, this work is the second rare written source on the history of the Samanid rule. The author links the genealogy of the Samanids through 52 tribes with the Peshdadid ruler Kayumars. According to Gardezi, there were friendly relations between the brothers Nasr and Ismail, one of whom ruled in Samarkand and the other in Bukhara, however, due to the intrigue of ill-wishers, their relationship cooled sharply and they made a campaign against each other. In this confrontation, Ismail won a victory over Nasr, and then, forgiving him, appointed in Maverannahr as ruler. The reason for their opposition was the non-payment of taxes by Bukhara to the central government. The article also pro-

vides information about the rule of the state by some Samanid rulers, the year of their death and its causes, and other important historical events of those times associated with the activities and fate of these rulers. A comparative analysis of the information of Gardizi with the materials of other authors, such as Narshakhi, Ibn Asir and Sam'ani, was carried out and their reliability was established.

Key words: *Gardesi, ruler, Samanids, Zainu-l-akhbor, Narshakhi, Ibn Asir, Sam'ani, Bukhara, Samarkand, Mokon.*

Сведения об авторе: Саидов Абдукафор-доктор исторических наук, главный научный сотрудник Отдела древней, средневековой и новой истории Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. ак. Раджабовых, 7. Телефон: (+992) 919134184. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

Information about the author: Saidov Abdukakhor - Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher of the Department of Ancient, Medieval and Modern History of the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. ac. Radjabovs, 7. Телефон: (+992) 919134184. E-mail: Saidov.45@mail.ru.

УДК- 9 (584) (092)

ТАСВИРИ ШАХСИЯТИ ТЕМУРЛАНГ ДАР «ЗИНДАГИИ ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР»-И ИБНИ АРАБШОҲ

МИРЗОЕВ Ш. Ҷ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Дар сарчашмаҳои хаттии нимаи дуҷуми асри XIV ва ибтидои асри XV дар радифи инъикоси ҳодисаҳои таърихӣ ба масоили тасвири шахсияти Темурланг низ вохӯрдан мумкин аст. Ин масъала бештар дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» («Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур») и Ибни Арабшоҳ, ки таърихи Темур ва давлати Темуриёнро то ба сари ҳокимият омадани Шохрух дар бар мегирад, возеҳу равшан ба назар мерасад. Муаллифи ин рисола Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (маъруф бо номи Ибни Арабшоҳ) ҳамзамони Темур буда, шоҳиди зиндаи қисме аз ҳодисаҳои таърихии охири асри XIV ва нимаи аввали асри XV-и Моваруннахру Хуросон мебошад. Бинобар ин рисолаи офаридаи ӯ манбаи дасти аввал дар нигориши ҳодисаҳои таърихии асрҳои зикршуда ба ҳисоб меравад.

Ибни Арабшоҳ ба тасвири шахсияти Темурланг ҳанӯз дар муқаддимаи рисолаи худ ишора намуда, ҳаёту рӯзгори ӯро аз «шигифттарин до-

стонҳо» ва «бузургтарин фитнаҳо» донистааст. Ҷ Темурро «саромади табоҳкорони дачолсифат» номида, мефармояд: «Ва аз шигифттарин дostonҳо, балки бузургтарин фитнаҳо, ки хиради доноён дар водии гумроҳӣ ҳайрон сохт ва ҳуши зиракон дар тирашоми табоҳӣ ба ваҳшат андохт, биҳрадонро ба сафохат дучор ва арҷмандонро забуну хор кард, ҳамонро дostonи Темурланг, саромади табоҳкорони дачолсифат буд, ки оташи фитна бар Ховару Бохтари гетӣ барафрӯхт; дунёи фурӯмоя бад-ӯ рӯй намуд ва ӯ рӯй аз ҳақиқат бигардонд, сафҳаи гетӣ ба қасди табоҳӣ дарнавишт ва рӯяндаву чунбанда бар чой нагузошт....Ва он гоҳ ки саропои вучудааш ба начосати ҳакамия биёлуд, тимамо бар арсаи хок даст дарандоخت ва ба шамшери саркаше тугёни хунҳо бaсе биафшонд ва ба шустушӯ пардохт ва бад-ин гусл палидӣ ва нопокии ӯ бар ҷаҳониён муҳаққақ гашт» [1,31].

Дар муқаддимаи дигар таърихномаҳои ин давра, хусусан рисолаҳои таърихнависони дарбори Темурланг шахсияти Темур баръақси нигоштаи Ибни Арабшоҳ тасвир ёфтааст. Аз ҷумла, Низомиддини Шомӣ, ки аз зумраи чунин таърихнависон буд, дар муқаддимаи рисолаи худ «Зафарнома» ба шахсияти Темурланг ишора карда, амалҳои ӯро ҷиҳати таҷриба дар кишваркушоиву раъиятпарварӣ ва дар корҳои дунявӣ фуруни қавоиди подшоҳӣ «рӯзномаҷаи саодат» номида, мефармояд: «Ва дар кушудани мамолик ва паймудани масолик ва тасхири билоду тарфеҳи ибод ва танқиси маоқиди дину давлат ва тамҳиди қавоиди мулку миллат иқтидо бад-он кунанд ва қавлу феъли он ҳазратро муршиди рӯзгор ва муддабири қору бори худ донанд» [6,29].

Ибни Арабшоҳ зимни инъикоси ҳодисаву воқеаҳо низ ба шахсияти Темур таваҷҷуҳ намуда, ҳатто ривоятҳоеро, ки дар хусуси Темур дар байни мардум маъмул буданд, иншо кардааст. Ҷ дар фасли «Зикри ному наҷод ва сабаби истилои Темур бар билод» мегӯяд: «Гӯянд дар шаби валодати ӯ чизе чун хун дар ҳаво падид омад ва чун ба рӯи замин афтод, бишукуфт ва шарораҳои оташ аз он бархосту дуру наздики фазоро биянбошт. Ва низгуфтаанд, ки чун аз модар бизод, ду дасташ хунолуд буд» [1,32].

Чунин ба назар мерасад, ки ин ривоятҳо он замон дар байни мардум бисёр маъмул буданд ва ишора ба он менамоянд, ки ҳанӯз ҳангоми таваллуд паёмадҳои хунхориву ҷоҳилии Темурланг зоҳир шудааст. Эҳтимол меравад, ки ин ривоятҳо мардум пас аз лашкаркашиву ғоратгариҳои Темурланг ба ӯ нисбат додаанд, ки асли мақсад ишора ба амалҳои ғайриинсонӣ ва ҳайратовари вай мебошад. Ғайр аз ин, ривоятҳои зикршуда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки Ибни Арабшоҳ бар хилофи дигар таърихнависони дарбори Темур ба шахсияти Темурланг аз нуқтаи назари танқидӣ нигаристааст. Чунин тарзи баёни асар, хусусан инъикоси фоҷиаҳои анҷомдодаи Темур дар «Зиндагии шигифтовари Темур» шахсияти ӯро хеле хуб маълум месозад. Масалан, Ибни Арабшоҳ зимни инъикоси воқеае лашкари Темурро лашкари куффор номида, дар хусуси амалҳои ӯ қайд менамояд, ки ҳеч ҳайвони ваҳшӣ чунин корҳоро анҷом намедихад: «Чун Темур анбони

ози худ ба нафоиси гуногун бианбошт, ба озору шиканҷаи фармондеҳону амирони бузург фармон дод. Ононро сахт биозурданд ва обу намак дар гулӯяшон бирехтанд ва хокистару оҳак дар комашон фуру бурданд ва доғ бар онон ниҳоданд ва он гуна, ки рағғани ҳар чиз ба санги гарон гиранд, эшонро дар фишор ниҳоданд ва амволи фаровон бисутуданд... Он гоҳ лашкариёнро ба ғорату тороҷ озод карданд ва ба куштану сӯхтану буридану даридан он чи буд, фармон доданд. Гурӯҳи кофиркешон ва бединон даст бароварданд ва озору шиканҷа бар ҳамагон ба шадидтарин вачҳ раво доштанд. Чун гургони дарранда дар галаи гӯсфандон ба дони мардуми бечора панҷа дарандохтанд ва карданд он чи аз ҳеҷ ваҳшии бепарво шоиста наояд ва зикри он неку нанамояд» [1,192-193].

Ба ин гуна мисолхое, ки дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» шахсияти Темурлангро маълум месозад, бисёр вохӯрдан мумкин аст. Ибни Арабшоҳ дар хусуси сурату сифати Темур фасли алоҳидае низ бахшидааст, ки дар дигар таърихномаҳои аҳди темурӣ, махсусан муаррихони дарбори Темур, ба монанди Низомиддини Шомӣ, Ғиёсиддин Алӣ, Шарофуддин Алии Яздӣ ва дигарон дучор намешавем. Шояд сабабаш он буд, ки барои навиштани ин мавзӯ ба муаррихони дарбор иҷозат дода нашуда буд. Тибқи навиштаи Ибни Арабшоҳ «Темур марди баландболо ва олимартаба буд. Қомати кашида дошт, чунон ки гуфти аз бозмондагони Амолика аст. Сараш бузург ва пешониаш баланд ва ранги чеҳраи ӯ сапеди моил ба сурхӣ буд; андоми устувор, шонаҳои фарроҳ, ангуштони дурушт, риши соф овехта, дасту пойи росташ шал ва ланг, ду чашмаш чун ду шамъи ниммурда ва овозаш дуруштоҳанг буд; шумораи солаш наздик ба ҳаштод мерасид ва бо ин ҳол диле ором ва танае чун санги хоро сахту устувор дошт...» [1,327].

Мувофиқи ахбори Ибни Арабшоҳ Темур ҳазлу шӯхиро наменвисандид, ба ҳавову ҳавас дил намендод, ростиро хуш медошт ва дар маҷлисҳои суханҳои носазо ва дар баёни ҷангу хунрезӣ намегуфт ва наменвисандид, донишу донишмандонро дӯст медошт: «Темур дӯстдори дониш ва донишмандон буд, фузалову содот ва бузургонро басазо навохта, ононро гиромӣ ва ба худ наздик ва бар ҳамаи оммиён муқаддам медошт. Ҳар якеро ба ҷойгоҳи шоиста бароварда, ҳаққи ҳурмати ононро нек мешинохт. Бисоти раҳмат ва ҳайбат ба як ҷой мегустурд ва дар мубоҳисаи сухан ба муқтазои ҳашамат ва аз рӯйи инсоф мегуфт. Қаҳраш ба меҳр омехта ва унфаш дар либоси лутф нуҳуфта буд» [1,330].

Ба андешаи Ибни Арабшоҳ Темур «ба шоирону базлагӯён хашмгин буд ва пизишкону ситорашиносонро муқарраб дошта, суханашон дар гӯш мегирифт ва ба кор мебаст» [1,331]. Ибни Арабшоҳ ҳатто ба дараҷаи саводнокии Темур низ аҳамият дода, нигоштааст, ки «ӯ худ навиштан ва хондан наметавонист ва аз арабӣ баҳра надошт. Луғатҳои порсӣ ва туркиву муғулӣ дар сухан ба кор мебуд ва муътақид ба ёсои Чингиз мебуд» [1, 331]. Аз рӯйи маълумоти ҳамин манбаъ Темур бисёр хушёру зирак буда,

чихати расидан ба ҳадафҳои худ кӯшиши зиёде менамуд ва ҳар хабари баде, ки ба ӯ мерасид, ба дафъи он нек мекушид: «Вай дар ҳар қор, ки оҳанги он мекард, найрангу фусуни фаровон то ҳадди камол ба қор мебард ва ба ҳушу тадбир оташу обро ба ҳам меомехту гумроҳӣ ва растагорино бо ҳам дамсоз мекард. Дар макру фусун Сосон ва Абузайдро воқас гузошта, дар ҳикмат ва чадал Ибни Синоро мулзам медошт ва дар мантиқ худ юнониёро хомуш мекард ва акси қазия бад-эшон менамуд. Ду душманро ба ҳам созгор мекард ва ду риштаи густаро ба ҳам дармепайваст» [1,332].

Аз чунин тасвири Ибни Арабшоҳ бараъло ба мушоҳида мерасад, ки муаллиф ба шахсияти Темурланг танҳо аз нуқтаи назари танқидӣ баҳо намода, балки хислатҳои неки ӯро низ ба назар гирифтааст. Аммо суоле ба миён меояд, ки дар чунин як давраи бедодӣ Ибни Арабшоҳ чи гуна тавонист тамоми аъмоли Темурро ошқоро тасвир намояд. Дар ин хусус метавон ба ақидаи Ҳамза Камол розӣ шуд, ки чунин фармудааст: «Пас ҷойи савоб аст, ки аз чунин мавзъгирии Ибни Арабшоҳ дар нигоштаҳои пиромуни аъмоли Темур ва кишваркушоӣҳои ӯ ба дидаи кадр нигарем ва маҷнунӣ касе чун Ибни Арабшоҳ бошем, ки дар он аҳди бедод нахаросида, ҷуръат намудааст, то он ҳама рӯйдодҳои замонашро ошқоро нависад ва сабти таърих намояд. Агар боз ҳам шакку тардиде роҷеъ ба суханҳои Ибни Арабшоҳ дар бораи Темур ва замонаш дар зехнамон хутур кунад, пас ин асарро ба дидаи нақд нигарем ва то бошад, ки бо усули татбиқӣ тавонем мизони баъни воқеияти ҳодисаҳои таърихро дар ин рисола мушаххас кунем» [4,12-13].

Дар дигар сарчашмаҳои таърихӣ давраи Темурланг, хусусан «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ, «Рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон»-и Ғиёсиддин Алӣ ва «Зафарнома»-и Шарафуддин Али Яздӣ шахсияти Темур баръақси гуфтаҳои Ибни Арабшоҳ инъикос ёфтааст. Тавре қайд намудем, ҳарчанд ин муаррихон ба мисли Ибни Арабшоҳ фасли алоҳидае дар хусуси шахсияти Темур наофариданд бошанд ҳам, аммо аз инъикоси воқеаҳо дар онҳо тавачҷуҳи муаллифон ба шахсияти Темур эҳсос мешавад. Масалан, Низомиддини Шомӣ дар фасли «Зикри ибтидои қазияи амири соҳибқирон бо Хоразму ҳуккоми он ҷо» мефармояд: «Амири соҳибқирон фармуд: «...ҳар ки аз рӯи мусулмонӣ ва некхоҳӣ хасро огоҳ гардонид, ба ҷодаи инсофу ростӣ даъват кунад ва аз бадию оқибати ситеза ва ситамгорӣ бипарҳезонад, ба ҳақиқат узри худ хоста бошад. Ва баъд аз он агар сурате аз сари ҳушунат воқеъ шавад, гуноҳ онро бувад, ки сухан настунида бошад ва аз роҳи инсоф гардонид» [6,108]. Аз ин далели овардаи Низомиддини Шомӣ маълум мешавад, ки ӯ Темурро ҳамчун шахси оқилу хирадманд ва ғамхори дину мардум инъикос намудааст. Ҳамчунин, Низомиддини Шомӣ беҳтарин хислати ҷавонмардӣ – бахшандагиро низ дар сифати Темур тасвир менамояд, ки ҳатто бадтарин душмани худро, (дар ҳоле ки таслим мешуд) мебахшидааст. Масалан, бо вучуди рақибӣ асосии Темур будани ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки дар соли 1370 дастгир шуд, Темур мехост аз

хуни ӯ даргузарад. Ё Тӯхтамишхон, ки ба Темур хучум намуд ва баъдан ба ҳамлаи Урусхон тоб наоварда, ба чониби Темур паноҳ бурд, ӯро низ авф кард. Низомиддини Шомӣ дар фасли «Зикри қалъаи Тикрит», ки Темур барои тасхири ин қалъа рафта буд, мефармояд: «Амир Ҳасан, ки волии қалъа буд, бародари кехтари худро берун фиристод ва узри тақсироти худ талабида, амон хост. Амири соҳибқирон навозиш фармуда, хилъату асп дод ва фармуд, ки ҳам дар соат боз гард ва Ҳасанро гӯй то беандеша дар ҳазрати мо ояд, то ба инояти бедареғ ихтисос ёбад»[6, 222].

Аз оғоз то ба анҷоми «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ Темурланг ҳамчун подшоҳи одилу раъиятпарвар, пуштибони халқу давлат ва муборизи роҳи адолату ҳақиқат тасвир ёфтааст. Аммо дар баробари ин, Шомӣ манфуртарин амалҳои Темурро, хусусан қатли шахсони бешумор ва ғоратгариву яғмогарии ӯро ҳангоми лашкаркашиҳо бо мадху саноҳониҳо низ инъикос намудааст. Инъикоси лашкаркашиҳои Темурланг дар «Зафарнома» шояд андешаеро низ ба вучуд оварад, ки Низомиддини Шомӣ зери қабои мадху сано инъикос намудани бераҳмиву ғоратгарии Темурланг тариқи рамз ба шахсияти ӯ баҳои манфӣ дода бошад? Аммо метавон тахмин кард, ки бо эҳтимоли зиёд Низомиддини Шомӣ ба чунин амал даст зада наметавонист. Вазифаи ӯ, ки навишти таърихи Темур буд ва он аз ҷангу лашкаркашӣ иборат буд, ба ҳеч вачҳ сарфи назари муаллиф шуда наметавонист. Ғайр аз ин навишти чунин асари таърихӣ аз чониби Шомӣ бо дастури худ Темурланг сурат гирифта буд. Ҳарчанд Низомиддини Шомӣ ба Темурланг тавачҷуҳ намуда, тамоми лашкаркашиву ғоратгарии ӯро бо сабабҳо асоснок намуда бошад ҳам, инъикоси ҳодисаҳо маҷрои андешаро дар хусуси шахсияти Темурланг (бар хилофи хостаи Низомиддини Шомӣ) ба самти манфӣ мебарад.

Ба монанди Низомиддини Шомӣ Ғиёсиддин Алӣ ва Шарафуддин Алии Яздӣ низ дар таркиби ҳаводиси инъикосшуда ба шахсияти Темур баҳои мусбӣ додаанд. Ғиёсиддин Алӣ, ки дар дарбори Темур хидмат ва зимни хучуми Темур ба Ҳиндустон ӯро ҳамроҳӣ мекард, Темурро пуштибону мададгор ва додраси мардум донистааст: «Чун аз қазияи Катур ва дафъи баъзе муфсидон фориғ шуд, чамъе аз фуқаро ва роёи вилояти Эрёб аз ҷавру бедоди қитоуттариқ, ки эшонро қабилае ва рукуне хонанд, дод хостанд, ки бар мо зулму бедод карданд ва асбобу амлоки моро ба тасарруф гирифта ва ба сари амири ҳазораи мо, ки аз ғулумони бандагии ҳазрат аст, шабехун оварда ва ӯро куштаанд. Ва сари роҳ гирифта, ҳеч офарида аз таъаррузи эшон ба саломат наметавонад гузашт. Оташи ҳамият забона зад ва осори кина дар чину чабини хумоюн зоҳир гашт. Бад-ин сабаб аз роҳи Ғазнин рӯй гардонида, ба тарафи Эрёб равона шуд. Ва чун ба ҳаволии қалъаи он чо расид, атноби саропардаи азамату комгорӣ баркашиданд. Ва лашкар гурӯҳ-гурӯҳ перомунӣ он гирифта, расиданд» [2,58]. Ғиёсиддин Алӣ дар ҷои дигар Темурро сулҳофару адолатпарвар нигошта, лашкаркашиҳои ӯро ба шахру қалъаҳо ба ҳамин хотир асоснок намудааст: «Чун ҳазрати

амири соҳибқирон аз забти масолеҳи балади Аҷудан фориг шуд ва ба юмни раъйи соиб баъзе аз мардуми он чо ва бақияи райят ва аҳолии он дар паноҳи амну амон ва сояи адлу эҳсон мураффаҳу омин монданд, бисту севуми моҳи сафар ба азми қаҳри аъдои дину давлат аз оби Аҷудан, ки аз муаззамоти анҳори Ҳинд аст, гузар афтод» [2,80].

Шарафуддин Алии Яздӣ дар хусуси шахсияти Темур ба Низомиддини Шомӣ ва Ғиёсиддин Алӣ ҳамфикр мебошад. Масалан, ӯ хангоми хучуми Темур ба Ҳиндустон мефармояд: «Ба самъи Темур расониданд, ки дар баъзан вилоятҳои Ҳиндустон, хусусан Деҳлӣ парчами дини Муҳаммад барарфрохта шудааст, аммо дар баъзан вилоятҳои дигар бединон ва оташпарастон маскан гирифтаанд. Амири соҳибқирон ҳамеша орзуи ҷанги муқаддас бо кофиронро дошт. Бо ин сабаб лашкар ҷамъ намуда, мақсади ба Ҳиндустон лашкар кашиданро кард...Амири соҳибқирон бо мақсади ҷанги муқаддас ба Ҳиндустон рафт ва бо шарофати ин мақсади хуб, аз ҷониби Худованди Қодири Муттаол ба таври равшан намоён шудааст, ки "Кӯмак аз ҷониби Аллоҳ ва пирӯзӣ наздик аст"...» [8, 216].

Сайёҳи испанӣ Р. Г. де Клавихо, ки солҳои 1403-1406 зимни сафаре ба дарбори Темур ба Самарқанд қарор дошт, дар асари худ «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)» воқеаро қайд менамояд, ки Темур ришвахӯриву дуздиро напсандида, барои беҳтар кардани сатҳу сифати зиндагии мардуми Самарқанд кӯшиш мекард, балки муфтхӯронро манфиатхоҳонро, ки ҳаққи мардумро меҳӯрданд, саҳт ҷазо меод: «Дар ин қорҳо (Тимурбек) амр дод, то мурофия ташкил кунанд. Гузашта аз ин, (Тимурбек) фармуд, то баъзе аз дӯкандоронро, ки дар набудани Тимур гӯштро чандин баробар бо нархи гарон фурухтанд, ҷазо диҳанд. Баъдан мурофияро нисбат ба баъзе қафшдӯзҳоро косибони дигар амалӣ кард, чун дар набудани Тимур онҳо молхояшонро нисбатан гарон мефурухтанд, амр кард, то пулҳои ғайри диндоронро аз онҳо бозситонида шавад. Бисёре аз аҳолии Самарқанд аз ин вазъият норозӣ буданд ва меғуфтанд, ки (Тимурбек) фармон дод то мо аз шаҳр берун биёем ва ба яғмогарон пайваст шавем, то онҳоро нест кунем» [7,122]. Аммо ба назар мерасад, ки қорҳо бештар тазохурӣ буданд. Чун як ҳокими мустабиди асри миёна мисли Темур наметавонист то ин ҳад мардумӣ бошад.

Қайд қардан ба маврид аст, ки Темурланг сиёсатмодори зирак, вале бераҳм буда, танҳо барои васеъ намудани ҳудуди давлати худ ва ғорат намудани мулкҳои бегона ба кишварҳои дуру наздик лашкар кашид. Ҷоғираҳои анҷомдодаи ӯ собит месозад, ки ӯ ба хоҳири манфиатҳои худ аз ваҳшонияттарин амал худорӣ намекард. Аммо бо сабаби он ки худро дар назди мардум ҳамчун шоҳи адолатпарвар нишон диҳад, аз дину мазҳаби мардуми Мовароуннахру Хуросон истифода намуда, шариати исломро ҳамчун барнома ҷиҳати истилокорихи худ истифода кард. Ба ҳар қучое, ки лашкар кашид, аввал айби онҳоро ҷуста, бо оятҳои қуръонӣ ва дигар қонунҳои шариати ислом асоснок мекард. Аммо «дар асл вай ва ҷангова-

ронаш тамоман аз ислом дур буданд. Ичрои талаботи ислом барои ӯ танҳо як воситаи ба даст овардани максадҳои сиёсӣ буд» [3,441]. Ҳамзамон, бештар кӯшиш мекард ба донишмандон, хусусан рӯҳониёни ислом муносибати хуб намояд. Зеро ин ба обрӯ ва нуфузи ӯ дар байни мардум таъсири бузург мегузошт.

Темур забони форсиро хуб медонист ва дар ҳама маврид аз он истифода мекард. Марди боҳиммату мочарочӯ ва дар айни ҳол собиту сарсахт ва саркашу ачул буд [5, 430]. Гарчанде ки бисёр шахроро зимни лашкаркашӣ ва ғоратгарӣ ба тороҷ бурд ва онҳоро ба коми нестӣ кашонд, аммо Самарқандро аз ҳар ҷиҳат ободу зебо кард.

Ҳамин тарик, дар тасвири шахсияти Темурланг рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ маълумоти боиси эътимодро дар худ маҳфуз дошта, аз рӯйи ҳодисаҳои таърихии ба амал омада, махсусан лашкаркашиҳои Темурланг ба кишварҳои ҳамсоя ва бераҳмиҳои ӯ ба ҳақиқат наздик мебошад. Дар рисолаҳои таърихии «Рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон»-и Ғиёсиддин Алӣ, «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ ва «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ шахсияти Темур аз лиҳози мусбӣ баҳогузорӣ шуда, ӯро ҳамчун шоҳи одилу раъиятпарвар инъикос намудаанд, ки ба андешаи мо муаллифони рисолаҳои зикршуда бо сабаби дар рикоби Темур ва ворисони ӯ, ҳамчунин зери таъсири идеологияи синфи ҳукмрон қарор доштанишон ба Темур бештар тавачҷух зоҳир карда, аз асли матлаб дур афтоданд. Дар така ба рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» ба хулосае омадан мумкин аст, ки Темур хондану навишта наметавонист, рӯҳониёни ислом ва донишмандонро эҳтиром мекард, аммо зимни лашкаркашӣ ба занону кӯдакон ва пирону барҷомондагон раҳм намекард. Ӯ ҳамчун шоҳи хунхору золим ва ғоратгару бераҳм ба сари мардуми Хоразму Хуросон, Эрону Ҳиндустон ғочаҳои бузург овард.

АДАБИЁТ

1. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. -Душанбе: «ЭР-граф», 2018,- 400 сах.
2. Ғиёсиддин Алӣ. Рӯзномаи ғазовати Ҳиндустон. Петроград. Типография Императорской Академии наук. 1915,- 231 сах.
3. Камолов Ҳ. Таджикский народ во второй половине XIV-XV вв/ Истории таджикского народа. Том III. (Период развития феодального общества)- Душанбе: Дониш -2013,-580 стр.
4. Камол Ҳ. Оинадори ҳаводиси аҳди хушунат ва бераҳмӣ/ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ.Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷоибу-л-мақдур фи ахбори Темур). Мутарҷим Муҳаммад Алӣ Начотӣ. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. -Душанбе: «ЭР-граф», 2018,-400 сах.
5. Мирғулом Муҳаммад Ғубор. Афғонистон дар масири торих. Ҷ.1. Чопи аввал. 1375,-С.
6. Низомиддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда Аҳмадхон Муродзода. - Душанбе: «ЭР-Граф», 2019,- 488 сах.

7. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406) . Перевод со староиспанского. Москва. «Наука»-1990,-211 стр.
8. Шараф ад-Дин Али Йаздӣ. Зафар-наме. Предисловие. Перевод со староузбекского комментария, указатели и карта доктора исторических наук, профессора Ашрафа Ахмедова. Ташкент, издательского журнала «SAN`AT», 2008, - 486 сах.

ТАСВИРИ ШАХСИЯТИ ТЕМУРЛАНГ ДАР «ЗИНДАГИИ ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР»-И ИБНИ АРАБШОҲ

Дар мақола тасвири шахсияти Темурланг дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур»-и Ибни Арабшоҳ мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор гирифтааст. Муаллиф маълумоти дар рисолаи «Зиндагии шигифтовари Темур» инъикосёфтаро бо дигар маъхазҳои хаттии нимаи дуими асри XIV ва нимаи аввали асри XV, аз ҷумла «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ, «Рӯзномаи ғазвати Ҳиндустон»-и Ғиёсиддин Алӣ ва «Зафарнома»-и Шарафуддин Алии Яздӣ муқоиса намуда, қайд менамояд, ки Ибни Арабшоҳ ба шахсияти Темурланг баръакси таърихнависони дарбори Темур аз нуқтаи назари омма баҳо дода, ӯро ҳамчун шоҳи ғоратгару хунхор тасвир намудааст.

Ҳамзамон, муаллиф дар инъикоси шахсияти Темурланг маълумоти дар «Зиндагии шигифтовари Темур» инъикосёфтаро ба ҳақиқат наздик дониста, бо тақия ба ин манбаъ ба ҳулосае меояд, ки Темур ҳамчун шоҳи хунхору золим ва ғоратгару бераҳм ба сари мардуми Хоразму Хуросон, Эрону Ҳиндустон фоҷиаҳои бузург овардааст.

Калидвожаҳо: *таҳқиқ, муқоиса, тасвир, Темурланг, Ибни Арабшоҳ, «Зиндагии шигифтовари Темур», подшоҳ, шахсият, золиму хунхор, одилу раъиятпарвар.*

ОПИСАНИЕ ЛИЧНОСТИ ТАМЕРЛАНА В «ЗИНДАГИИ ШИГИФТОВАРИ ТЕМУР» ИБН АРАБШАХА

В статье исследуется описание личности Тамерлана в трактате Ибн Арабшаха «Зиндагии шигифтовари Темур» (досл. «Удивительная жизнь Тимура»). Автор ссылается на сведения, содержащиеся в трактате «Зиндагии шигифтовари Темур», с другими письменными источниками второй половины XIV-первой половины XV века, в том числе «Зафарнома» Низомиддина Шами, «Газавати Индостан» Гиесиддина Али и «Зафарнома» Али Язди сравнивает по этому вопросу и отмечает, что Ибн Арабшах, в отличие от историков двора Тимура, оценивал личность Тамерлана с точки зрения общественности и описывал его как разбойника и кровожадного царя.

Автор также считает, что информация, содержащаяся в трактате «Зиндагии шигифтовари Темур», ближе к истине в описании личности Та-

мерлана и опираясь как на этот источник заключает, что Тимур был кровожадным, жестоким, грабительским царем, принесшим великие трагедии народу Хорезма, Хорасана, Ирана и Индии.

Ключевые слова: *исследование, сравнение, описание, Тамерлан, Ибн Арабшах, «Зиндагии шигифтовари Темур», царь, личность, тиран, кровожадный, справедливый, патриотический.*

DESCRIPTION OF TEMURLANG'S PERSONALITY IN "ZINDAGII SHIGIFTOVARI TEMUR" BY IBN ARABSHAH

The article examines the description of Temurlang's personality in Ibn Arabshah's treatise «Zindagii shigiftovari Temur». The author refers to the information contained in the treatise "Zindagii shigiftovari Temur" with other written sources of the second half of the XIV century and the first half of the XV century, including "Zafarnoma" by Nizomiddin Shami, "Ruznomai Ghazavati Hindustan" by Giyosiddin Ali and "Zafarnoma" Ali Yazdi compares and notes that Ibn Arabshah, in contrast to the historians of Timur's court, evaluated the personality of Tamerlang from the public point of view and described him as a robber and bloodthirsty king.

The author also considers the information contained in "Zindagii shigiftovari Temur" to be closer to the truth in his portrayal of Temurlang's personality, concludes that Temur was a bloodthirsty, cruel, looting king who brought great tragedies to the people of Khorezm, Khorasan, Iran and India.

Key words: *research, comparison, description, Temurlang, Ibn Arabshah, "Zindagii shigiftovari Temur", king, personality, tyrant, bloodthirsty, just, patriotic.*

Сведения об авторе: Мирзоев Шухрат Джумамуродович - PhD докторант Института истории археологии и этнографии имени А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан. Телефон: (+992) 918-19-45-12. E-mail: 985538822@mail.ru.

Informanion about the autor: Mirzoev Shuhrat Jumamurodovich - doctoral student of the Ahmad Donish Institute of history, archeology and ethnography of Academy of Science of the Republic of Tajikistan. Telefon: (+992) 918-19-45-12. E-mail: 985538822@mail.ru.

УДК-32 (575.16) (092)

МАЪЛУМОТИ МАЪХАЗҲОИ ХАТТӢ ОИД БА ҲУКУМАТИ ВАЛИМУҲАММАДХОНИ АШТАРХОНӢ

САИДОВ Ф. А.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши АМИТ

Дар ибтидои асри XVII Ҳангоми ба сари қудрат омадани сулолаи Аштархониҳо вазъи сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодии Мовароуннаҳр аз сабаби кашмакашиҳои дохилӣ ва ҳучуми қабилаҳои кӯчӣ ноором буд. Дар ин давра байни ашрофи ин хонавода барои ҳокимият муборизаҳои шадид мерафт. Махсусан муборизаи беамон байни хони Бухоро Валимуҳаммадхон ва бародарзодаҳои ӯ Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад сар зада буданд.

Чуноне ки аз ахбори маъхазҳои асримиёнагӣ маълум аст, Валимуҳаммадхон (1605-1611) пас аз марги бародараш Боқимуҳаммадхон соҳиби тахти Бухоро гардид. Ҳангоми дар сари қудрат будан Боқимуҳаммадхон бародари худ Валимуҳаммадро ҳокими Балх таъйин намуд ва ӯро вазифадор карда буд ки монеи пешрафти шоҳ Аббоси Сафавӣ ба сӯи Мовароуннаҳр гардад [4, 24].

Валимуҳаммадхон писарони бародараш Имомқулӣ ва Надирмуҳаммадро ҳокимони Самарқанд ва Балх таъйин намуд ва худ ба қорҳои давлатӣ тавачҷуҳ зоҳир накарда, ба мастиву хуш гузаронии вақт майл намуд [7, 132; 9, 79; 8, 35а; 5, 80а]. Аз чунин вазъият истифода намуда, ҳокимони маҳаллӣ ба ғорату шиканҷаи мардум даст заданд. Як зумра аз мансабдорони Ҳисору Кӯлоб, ки аз чунин тарзи ҳукуматдории Валимуҳаммадхон норозӣ буданд, аз тобеияти ӯ даст кашиданд. Валимуҳаммадхон барои паҳши исёнгарон бародарон Имомқулӣ ва Надирмуҳаммадро бо лашкари зиёд бар зидди онҳо сафарбар намуд. Дар мавзеи Некдара задухӯрди шадид сар зад ва бародарон бар лашкари ҳисориҳо ғолиб омаданд. Пас онҳо ба сӯи Кӯлоб раҳсипор гардида, исёнгарон он ҷойро низ тасхир намуданд. Дар ин набардҳо, махсусан Имомқулӣ қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои зиёд нишон дода, мавқеъ ва мақоми ҳешро дар артиш бештар намуд. Аз ин ҳолат мансабдорони бухорӣ ба ташвиш афтада, бар зидди Имомқулӣ сӯиқасд ташкил карданд, вале он бенатиҷа анҷом ёфт. Ҳамин тариқ, байни Валимуҳаммадхон ва Имомқулӣ сардӣ ба амал омад [3, 78б-80а].

Дар мамлакат вазъияти сиёсии ногувор ҳукмфармо гашт. Қабилаҳои кӯчӣ, махсусан султонҳои қазоқ аз ин истифода бурда, ба ҳудуди кишвар тохту тозҳои ғоратгарона ташкил карда, аҳолиро бераҳмона ғорат ва амволи онҳоро тороҷ менамуданд.

Валимуҳаммадхон ба вазъияти ногувор рӯ ба рӯ гашта, амр намуд, ки ашхоси бар зидди Имомқулӣ сӯйқасд ташкилнамударо ба қатл расонанд. Пас аз ин бо фармони Валимуҳаммадхон идораи Самарқанд ва Кеш ба зиммаи Имомқулӣ вогузор гардида, Надирмуҳаммад ҳокими Балх таъйин гардид. Идораи Ҳисор ба писари Надирмуҳаммадхон Рустам-султон супорида шуд.

Дар ин давра Сафавиён бо ҳар роҳ кӯшиш мекарданд, ки мавқеи худро дар худуди Мовароуннаҳр мустаҳкам намуда, Балхро, ки барои ба ҳудудҳои дигари Мовароуннаҳр ворид шудан мавқеи стратегӣ дошт, соҳиб шаванд.

Дар ибтидои соли 1606 гурӯҳе аз амирони гарчистонӣ, ки муҳолифи сиёсати Валимуҳаммадхон буданд, бо дастгирии Сафавиён бо лашкари сершумор ба сӯи Балх ҳаракат намуда, онро ба муҳосира гирифтанд. Валимуҳаммадхон бар зидди онҳо лашкари бистҳазорнафара фиристод ва ниҳоят Балх аз муҳосира озод гардид [3, 1756].

Валимуҳаммадхон соли 1607 Шохбек кӯкалтош ном шахсро аз қавми фӯлодчӣ ҳокими вилояти Балх таъйин намуд ва ба уҳдаи ӯ парастории бародарзодаҳои худ-Имомқулӣ ва Надирмуҳаммадро вогузор намуд. Шохбек кӯкалтош аз хурдсолии бародарон истифода бурда, нисбат ба аҳолии маҳаллӣ зулму бедодгарии зиёд намуд ва ниҳоят бо дастури шохзодаҳо ва амирони балхӣ мардуми Балх Шохбек кӯкалтошро дастгир намуда, ба қатл расонанд [7, 132-133; 9, 79-80; 8, 356].

Сафавиҳо аз ҳадафи тасхири Балх даст намекашиданд, вале тасхири ин шаҳр ба онҳо муяссар намегашт. Онҳо ба хулосае омаданд, ки барои амалӣ гаштани ин орзуи деринашон бояд илоҷе намуда, байни хони Бухоро ва ҳокими Балх низоъ андозанд ва бо ин роҳ қудрати ҳарбии онҳоро заиф сохта, худ бар онҳо ғолиб оянд. Барои ин онҳо интизори фурсати муносиб буданд.

Ниҳоят, соли 1610 байни Валимуҳаммадхон ва бародарзодаҳои ӯ Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад, ки яке ҳокими Самарқанд ва дигаре ҳокими Балх ва гирду атрофи он буд, зиддияти шадид сар зад. Бародарон Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад аз итоати ҳокимияти марказӣ саркашӣ намуда, мехостанд мустақил бошанд. Ҳокимони Сафавӣ аз чунин вазъият огоҳ гардида, Валимуҳаммадхонро ҷонибдорӣ намуданд [6, 427].

Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад соли 1610 бо лашкари сершумор барои тасхири Бухоро раҳсипор гардиданд. Ҳисориҳо ба онҳо муқовимати саҳт нишон доданд ва дар охир ба онҳо муяссар нагашт, ки ин орзуи худро амалӣ созанд.

Ибтидои соли 1611 Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад барои амалӣ сохтани нақшаи худ боз роҳи Бухороро пеш гирифтанд. Валимуҳаммадхон низ бар зидди онҳо омодагӣ гирифт ва лашкари худро дар мавзеи Катлиш ҷойгир намуд. Дар ин ҷо гурӯҳе аз амирони ӯ ба вай хиёнат намуда, ба ҷониби бародарон Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад гузаштанд. Бар замми ин хабар

омад, ки як гурӯҳ амирони самарқандӣ низ аз итоати ӯ саркашӣ намудаанд. Валимуҳаммадхон бо қалби ранчур ба Бухоро баргашт, вале дар ин ҷо низ ӯро ноумедиҳо интизор буданд. Амирону султонҳои бухороӣ низ бар зидди ӯ исён бардоштан. Ниҳоят, Валимуҳаммадхон бо писараш Рустам султон ва чаҳорсад-панҷсад нафар муқаррибони худ роҳи Эронро пеш гирифт [7, 134-136; 9, 81-82; 8, 36а-36б; 2, 832-834; 1, 296-300].

Ҳангоми ба Эрон фирор намудан, Валимуҳаммадхон як қисми ҷонибдоронашро дар қалъаи Чаҳорҷӯй гузошт ки дар байни онҳо ҳамсараш Ойхонум ва як писари хурдсоли ӯ низ буданд. Лашкари Имомқулӣ ба Чаҳорҷӯй омада, ин қалъаро ба муҳосира гирифт ва фармондеҳи қалъа ночор онро ба лашкари Имомқулӣ супорид. Ҳамаи ҷонибдорони Валимуҳаммадхон ба Бухоро фиристода шуданд. Бо фатвои мансабдорон ва аҳли дин Имомқулӣ ҳамсари дӯстдоштаи амакаш Ойхонумро ба никоҳи худ даровард [2, 841-842].

Ҳангоми ба Эрон расидани Валимуҳаммадхон шоҳ Аббос ӯро бо эҳтироми зиёд пазиروي намуд, зеро чунин вазъро ӯ муддати зиёд интизор буд. Бо супориши шоҳ Аббос Рустам-султон барои бар зидди Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад лашкар ҷамъ намудан ба Ғарҷистон фиристода шуд.

Шоҳ Аббос пас аз анҷоми гуфтушуниди бардавом Валимуҳаммадхонро бо лашкар ва лавозимоти зарурӣ мучаҳҳаз намуда, бар зидди бародарон Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад фиристод [2, 839-840].

Аз лашкаркашии Валимуҳаммадхон ба сӯи Бухоро дар ин ҷо бенизомиҳо сар заданд ва Имомқулӣ маҷбур шуд, ки пойтахтро тарк намуда, бо ҳарамсарои худ ба сӯи Қаршӣ фирор намояд. Валимуҳаммадхон хост, ки аввал ба Қаршӣ равад, шахсони солхӯрдаи таҷрибаи зиндагӣ дошта ба ӯ маслиҳат доданд, ки пеш аз ҳама бояд Самарқанд тасхир гардад ва ҳамин тариқ ӯ роҳи Самарқандро пеш гирифт [2, 841-842; 4, 29].

Дар роҳ ӯ ба султонҳои қазоқ мактуб навишта, дастгирии онҳоро хоҳон шуд. Мардуми Самарқанд ба ду гурӯҳ ҷудо шуданд: қисме ҷонибдори Валимуҳаммадхон, қисми дигаре ҷонибдори Имомқулӣ.

Имомқулӣ аз омадани Валимуҳаммадхон ба Самарқанд огоҳ гардида, бо лашкари худ ба он ҷо баргашт ва бо ҷонибдорони худ ҳамроҳ гардид [2, 844].

Дар аввалҳои моҳи сентябри соли 1611 аснои ба муҳориба омода гардидани Валимуҳаммадхон ба ӯ хабар доданд, ки ду султонзодаи қазоқ, ки бо ҳам бародар буданд, бо лашкари беш аз панҷҳазорнафара ба ёрии ӯ шитобдоранд. Валимуҳаммадхон инро шунида, шод гашт ва ба ғалабаи худ алайҳи душман боварӣ пайдо намуд. Валимуҳаммадхон қарор дод, ки то расидани лашкари қазоқҳо аз ҳучум ба Самарқанд худдорӣ намояд. Дар ин ҳангом хабар расид, ки миёни лашкари Имомқулӣ исён сар задааст ва гурӯҳи зиёде ӯро тарк намудаанд. Бо шунидани ин хабар Валимуҳаммадхон омадани лашкари қазоқро интизор нашуда, ба ҳучум

оғоз намуд, вале баъдтар маълум гашт, ки ин хабарро ҷонибдорони Имомқулӣ ба таври дурӯғ паҳн кардаанд, то душманро бо осонӣ мағлуб созанд [2, 845-846; 1, 306].

Валимуҳаммадхон ба ғалабаи худ боварии комил дошт ва бо лашкари бист ҳазор нафара, ки дар байни онҳо туфангдорони тирандозони эронӣ низ буданд, бар зидди Имомқулӣ бархест. Дар макони Боғи Шамол байни ду лашкар муҳорибаи шадид оғоз ёфта, ҳарду ҷониб талафоти ҷонии зиёд диданд. Дар вақти ин муҳориба Валимуҳаммадхон захм бардошта, асир афтод ва бо фармони Имомқулӣ ба қатл расонда шуд [3, 98а-98б; 5, 81а-82а].

Пас аз ин воқеа бо пешниҳод ва маслиҳати мансабдорони олимартаба, амирон ва пешвоёни рӯҳонӣ соли 1611 Имомқулӣ ба тахти Бухоро соҳиб гашта, хони олимақом эълон гардид. Ӯ бародараш Надирмуҳаммадро ҳокими Балх таъйин намуда, ўро ба унвони хонӣ сазовор гардонид.

АДАБИЁТ

1. Аббосқулӣ Ғаффорифард. Равобити Сафавия ва ўзбакон (913-1031). Техрон, 1374 х.
2. Искандарбеки Туркмон. Таърихи оламорои Аббосӣ. Ҷилдҳои I-III. Бо эҳтимом ва танзими Эраҷи Афшор. Техрон, 1387 х.
3. Маҳмуд ибни Валӣ. Баҳру-л-асрор фи манокими-л-аҳёр Нусхаи аксбардоришудаи асар аз китобхонаи Индия Офис, № 575.
4. Мирзо Шамси Бухорой. Таърихи Бухоро, Хуқанд ва Қошғар. Бо эҳтимоми Муҳаммад Акбари Ошиқ. Техрон, 1998.
5. Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақӣ. Точу-т-таворих. Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, № 2282.
6. Муҳаммад Юсуф Волаи Қазвинии Исфаҳонӣ. Хулди барин. Бо тасхеҳи доктор Муҳаммадризои Насирӣ. Техрон, 1380 х.
7. Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Пешгуфтор ва тавзеҳоти Фарӣштаи Саррофон. Техрон: Мероси мактуб, 1370 х.
8. Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Таърихи Муқимхонӣ. Дастхати китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, № 33.
9. Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимханская история. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели профессора А.А. Семенова. Ташкент, 1956.

МАЪЛУМОТИ МАЪХАЗҶОИ ХАТТӢ ОИД БА ҲУКУМАТИ ВАЛИМУҲАММАДХОНИ АШТАРХОНӢ

Дар мақола дар бораи ҳукумати Валимуҳаммадхони Аштархонӣ ва муборизаи ӯ бо бародарзодаҳояш Имомқулӣ ва Надирмуҳаммад бар мабнои маъхазҳои хаттии асримиёнагӣ маълумот дода шудааст. Валимуҳаммадхон ҳангоми ба сари қудрат омадан ба қорҳои давлатӣ тавачҷух зоҳир накарда, ба мастиву хушгузаронӣ даст зад ва мансабдорону амирон аз ин вазъият истифода карда, ба ғорату шиканҷаи аҳоли машғул шуданд, ки

дар натиҷа дар гӯшаву канори кишвар бар зидди ҳукумат исёнҳо сар заданд. Валимуҳаммадхон барои сарқӯб намудани исёнгарон бародарзодаҳои худ Имомқулӣ ва Надирмуҳаммадро сафарбар намуд, ки онҳо ин вазифаро сарбаландона иҷро намуданд. Дар ин чода Имомқулӣ ҷасорату қаҳрамонию зиёд нишон дода, исёнҳоро хомӯш намуд ва обрӯю эътибори ӯ дар байни лашкариён хело афзун гашт ва мансабдорони бухороӣ аз ин ба ташвиш афтада, бар зидди Имомқулӣ сӯиқасд карданд, ки он бенатиҷа анҷом ёфт. Пас аз ин байни Валимуҳаммадхон ва Имомқулӣ душманӣ ба амал омад ва онҳо барои ҳокимият бар зидди якдигар муборизаи беамон бурданд. Дар натиҷа ҷонибдорони Имомқулӣ бар лашкари Валимуҳаммадхон ғолиб омада, ӯро ба қатл расонданд ва Имомқулӣ соли 1611 соҳиби тахти Бухоро гашт.

Калидвожаҳо: *Валимуҳаммадхон, Имомқулӣ, Надирмуҳаммад, Бухоро, мубориза, ҳокимият, лашкар, амир, исён, ҳоким.*

СВЕДЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ПРАВЛЕНИИ ВАЛИМУХАММАДХАНА АШТАРХАНИДА

В статье на основе сведений средневековых письменных источников освещается вопрос правления Валимухаммадхана Аштарханида и его борьбы за власть со своими племянниками Имамкули и Надирмухаммадом. После прихода к власти Валимухаммадхан, не уделяя особого внимания государственным делам, занимался пьянством, весельем и развратом. Пользуясь этим, сановники и эмиры стали заниматься грабежом и насильем местных жителей, в результате чего в разных местах страны против правительства начались мятежи. Для их подавления Валимухаммадхан направил своих племянников Имамкули и Надирмухаммадхана, которые успешно справились с этим заданием. Особое мужество показал Имамкули, в результате чего возрос его авторитет и влияние среди военных. Это тревожило бухарских чиновников и они организовали заговор против Имамкули, который не увенчался успехом. После этого отношения между Валимухаммадханом и Имамкули сильно охладели и между ними началась ожесточенная борьба за власть. В итоге сторонники Имамкули, одержав победу над войском Валимухаммадхана, убили его и в 611 г. Имамкули занял трон Бухары.

Ключевые слова: *Валимухаммадхан, Имамкули, Надирмухаммад, Бухара, борьба, власть, войско, эмир, восстание, правитель.*

INFORMATION OF WRITTEN SOURCES ABOUT THE RULE OF VALIMUHAMMADKHAN ASHTARKHANID

Based on information from medieval written sources, the article highlights the issue of the rule of Valimuhammadkhan Ashtarkhanid and his strug-

gle for power with his nephews Imamkuli and Nadirmuhammad. After coming to power, Valimuhammadkhan, not paying special attention to state affairs, was engaged in drunkenness, merriment and pleasure. Dignitaries and emirs, taking advantage of this, began to engage in plunder and violence of local residents, as a result of which rebellions began against the government in different places of the country. To suppress them, Valimuhammadkhan sent his nephews Imamkuli and Nadirmuhammadkhan, who successfully coped with this task. Here, Imamkuli showed particular courage, as a result of which his authority and influence among the military increased. This worried the Bukharian officials and they organized a conspiracy against Imamkuli, which was unsuccessful. After that, the relationship between Valimuhammadkhan and Imamkuli cooled greatly and a fierce struggle for power began between them. As a result, Imamkuli's supporters defeated the army of Valimuhammadkhan and killed him and Imamkuli took the throne of Bukhara in 611.

Key words: *Valimuhammadkhan, Imamkuli, Nadirmuhammad, Bukhara, struggle, power, army, emir, uprising, ruler.*

Сведения об авторе: Саидов Фаридун Абдукажжорович – соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 915 451000.

Information about the author: Saidov Faridun Abdulkakhkhorovich - applicant Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. Phone: (+992) 915 451000.

БОСТОНШИНОСӢ - АРХЕОЛОГИЯ - ARCHEOLOGY

УДК- 902.6:737 (575.3)

ИНЪИКОСИ СИККАҲОИ ҚАДИМ ДАР ТОЛОРИ СИККАҲОИ МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ “ОСОРҲОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН”

КАРИМДОДОВ М.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Осорхонаи миллии аз рӯзи аввали ташкилшавии худ дар баробари дигар осорҳои таърихӣ ба чамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши сиккаҳо аҳамияти калон медиҳад, чунки сиккаҳо барои омӯзиши таърихи халқи тоҷик як сарчашмаи хеле муҳим мебошанд. Аввалин сиккаҳо ба осорхона ханӯз дар ибтидои ташкилшавии он дар соли 1934 ворид шуда буданд. Минбаъд ин амал идома ёфт. Мавриди зикр аст, ки аз соли ифтитоҳи Осорхонаи таърихӣ-

кишваршиносии ба номи Камолиддин Бехзод дар соли 1934 аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 1998 дар фонди осорхонаи мазкур 1375 сиккаҳои қадим, асримиёнагӣ ва муосир ҷамъоварӣ шуда буданд [1].

Аҳаммияти умдаи ин сиккаҳо дар он аст, ки ҳамаи онҳо аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ёфт шудаанд ва дар бораи муомилоти пулию сиккасозии ин ҳудуд маълумоти хеле ҷолиб медиҳанд.

Ҷамъоварии сиккаҳо дар давраи истиқлолият на танҳо идома ёфт, балки хеле рушд кард. Дар давоми 30-соли Истиқлолияти давлатӣ шумораи сиккаҳои коллексияи Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба беш аз 18 ҳазор расидааст [2]. Албатта, ин муваффақият дар ин соҳа аз сиёсати фарҳангсолоронаи роҳбарияти кишвар дар ростии ба воя расондани кадрҳои баландхатисос маншаъ мегирад. Бо ифтитоҳи бинои нави Осорхонаи миллии Тоҷикистон ва таъин гардидани устод Шарифзода Абдувалӣ дар маснади роҳбар, доираи илмии осорхона бо ҷалби мутахассисони баландхатисоси соҳа густариш ёфт ва ҷамъоварии сиккаҳо аҳаммияти махсус пайдо кард.

Дар экспозитсияи Осорхонаи миллии Тоҷикистон давраҳои гуногуни таърихи халқи тоҷик аз қадимтарин давраи таърихи инсоният дар рӯи замин (асри санг) то замони муосир инъикос ёфтаанд. Дар баробари инъикоси ёдгориҳои нодири таърихӣ, инчунин як толори махсус барои муаррифии сиккаҳо, ки сарчашмаи муҳими илмӣ ва таърихӣ мебошанд, бахшида шудааст.

Бояд гуфт, ки таъсиси толори сиккаҳо дар Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” бо ташаббус ва ибтикори бевоситаи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон роҳандозӣ гардидааст. Сарвари давлат пеш аз ифтитоҳи бинои нави Осорхонаи миллии Тоҷикистон дар соли 2013 таъкид намуданд, ки ҷиҳати муаррифии сиккаҳо ва муомилоти пулии гузаштагонанон толори алоҳида созмон дода шуда, ҳамзамон намунаҳои гуногуни сиккаҳои қадим, асримиёнагӣ ва нав ҷамъоварӣ карда шаванд. Ҳоло дар ошӯнаи дуҷумлаи МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” толори доимамалкунандаи сиккаҳо амал менамояд. Дар толори мазкур сиккаҳои қадим, асримиёнагӣ ва муосири Тоҷикистон ба намоиш гузошта шудаанд.

Тавре, ки ба ҳамагон маълум аст халқи тоҷик аз қадим соҳибдавлат ва соҳиби марзу буми худ буд. Яъне дар дарозии таърих мо тоҷикон чандин давлатдорихоро аз сар гузаронидаем, ки муҳимтарин ва қудратмандтарини онҳо империяи Ҳахоманишиён (550-330 п.м), давлати Кӯшонӣён (солҳои 141/128 п.м.) давлати Саффорӣён (асри IX), давлати Сомонӣён (асри IX-X) ва тасисёбии ҶШС Тоҷикистон (солҳои 1924-1991) ва Тоҷикистони соҳибистиқлол (соли 1991 инҷониб) мебошанд. Мавриди зикр аст, ки дар замони ҳукмронии давлатҳои мазкур савдои дохилию хориҷӣ хеле густариш ёфта буд. Ҳамин аст, ки ҳангоми ҳафриёти ёдгориҳои таърихӣ ҳазорон сиккаҳои биринҷӣ, мису нуқра ва тилло кашф мегардад. Бо ҳамин мақсад дар

толори сиккаҳои МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” намунаи ҳама сиккаҳои давлатдории тоҷикон ба намоиш гузошта шудаанд.

Дар ин толор сиккаҳо аз рӯи солшуморӣ ба тамошо гузошта шудаанд. Толори мазкурро ба се баҳши калон ҷудо кардан мумкин аст-қадим, асримиёнагӣ ва муосир. Дар ин мақола мехоҳем доир ба як баҳши толори мазкур, ки ба сиккаҳои қадима баҳшида шудааст, маълумот диҳем. Мақсади асосии таълифи мақола додани маълумоти муфассали илмӣ доир ба сиккаҳои қадимаи толори сиккаҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон мебошад. Толори сиккаҳои МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” калонтарин толори намоишӣ дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор рафта дар он намунаи тамоми сиккаҳои аҷдодони тоҷикон ба намоиш гузошта шудаанд.

Оғози толори мазкур ба сиккаҳои давраи Ҳахоманишиҳо баҳшида шудааст. Бинобар ин дар инҷо аксҳои сиккаҳои шоҳони ҳахоманишӣ насб шудааст. Ду акси аввал сиккаҳои Дорой III мебошанд, ки ӯ сари зону нишаста дар ҳолати шикор кардан тасвир ёфтааст. Дар сар тоҷи шоҳӣ, дар дасти чап камон ва дар дасти рост бошад найза ва дар баъзе ҳолат шамшер дорад.

Дар байни ду сиккаи Дорой III акси сиккаи дигар шоҳи ҳахоманишӣ, Хушёршоҳ насб шудааст.

Пас аз сиккаҳои Ҳахоманишиҳо дар толор, сиккаҳои ашкони ҷой дода шудаанд. Сиккае, ки дар қисми болои насб шудааст, сиккаи Фарҳоди IV мебошад. Дар рӯи сикка нимрухи шоҳ ба тарафи чап тасвир ёфтааст. Сиккаи мазкур қисман шикаста аст (КВ -13235) [7].

Пас аз сиккаҳои Ашкониён сиккаҳои шоҳони Юнону Бохтар ба намоиш гузошта шудаанд. Шоҳони Юнону Бохтар асосан аз тилло, нукра ва мис сикка мебароварданд. Инчунин аз омехтаи фулузоти мис ва никел низ бо миқдори кам сикка зарб задаанд.

Юнону Бохтариҳо дар рӯи сиккаҳояшон асосан нимрухи шоҳ ва дар пушти сикка тасвири эзадҳояшон, аз қабилӣ, Зевс, Афина, Аполлон, Артемида, Деметра, Диоскурҳо, Гелиос, Геракл, Ника, Посейдон ва ғайраро тасвир мекарданд [4, 43-47]. Сиккаҳои нукра ва мисии ин давлат бо адади зиёд то замони мо омада расидаанд. Ҳамин аст, ки дар ёдгориҳои ҳудуди имрӯзаи Тоҷикистон сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ ба теъдоди зиёд ёфт мешавад, махсусан сикка ва оболҳои Евтидем I ва Евкратид.

Сиккаҳои Евтидеми I ва Евтидеми II низ ҷой дода шудаанд. Дар ин баҳш ҳафт сикаи мисии Евтидеми I ба намоиш гузошта шудаанд. Дар рӯи ин сиккаҳо нимрухи шоҳ ва дар пушти онҳо асп дар ҳолати ҷаҳидан тасвир ёфтааст. Дар қисми болоӣ ва поинӣ тасвири асп ва навиштаҷоти юнонии «Bazilevs evtidemo»-«шоҳ евтидем» навишта шудааст (КВ-12898, 12964/1, 13235/11,12,14,15,28) [7].

Дар ин баҳш як адад сиккаи нукрагии Евтидеми II низ ба намоиш гузошта шудааст. Дар рӯи он нимрухи шоҳ тасвир ёфтааст.

Евкратид дар се вазн аз нукра сикка баровардааст - тетрадрахма, драхма ва обол. Ҷ сиккаҳои мисии чаҳоркунча низ зарб задааст, аммо бо миқдори хеле кам. Дар толори сиккаҳо оболҳо ва як тетрадрахмаи шоҳ Евкратид ба намоиш гузошта шудаанд. (КВ-15225)[8]. Евкратид аввалин шоҳе буд, ки дар сиккаҳояш унвони ифтихории «мегас»-«кабир»-ро сабт намудааст. Дар сиккаҳои шоҳони

Расми 1. Тетрадрахмаи нукрагии Евкратид

пеш аз ӯ навиштаҷот ё худ катиба танҳо аз ном ва унвони шоҳ иборат буд. Дар рӯи сикка нимруҳи шоҳ, дар пушти сикка ду савора бо найзаҳои дароз тасвир ёфтаанд. Дар гирди сикка ба шакли ниммудаввар катиба бо хати юнонӣ дида мешавад. Дар тетрадрахма ва драхмаҳо бо хати юнонӣ «Наҷотбахши бузург Евкратид» ва дар оболҳо бошад «Шоҳ Евкратид» навишта шудааст [2,7]. Ӯ тақрибан солҳои 171-155 то милод ҳукмрон буд. (КВ-12928/9, 13167/1, 13907/13) [7].

Охири намояндаи силсилашоҳони сулолаи Юнону Бохтарӣ ин Ҳелиокл писари Евкратиди Бузург мебошад. Дар паҳлуи сиккаҳои Евкратид се сиккаи тақлидии Ҳелиокл ба намоиш гузошта шудаанд. Дар рӯи сикка нимруҳи шоҳ барҷаста бо сарбанди шоҳӣ (диадема) тасвир гардида, дар пушти сикка худои юнониҳо Зевс нақш ёфтааст. Солҳои ҳукмронии Ҳелиокл 155-140 то милод мебошад. (КВ- 12898, 12928/10, 13903)[7].

Як бахши муҳимми толори сиккаҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистонро сиккаҳои шоҳони қушонӣ ташкил медиҳанд. Дар умум дар ин бахш 840 сиккаи шоҳони қушонӣ ба намоиш гузошта шудаанд. Дар байни сиккаҳои мазкур се дафина низ ҳаст. Қадимтарин сиккаҳои қушонӣ дар ин толор оболҳои шоҳ Ҳерай (асри I п.м.) мебошанд.

Ҳамакнун меҳодам сиккаҳои ҳар як шоҳро дар алоҳидагӣ ва мувофиқи солшуморӣ шарҳу тавсиф намоям.

Ҳерай. Ҳерай дар ду вазн ва танҳо аз нукраи холис сикка зарб задааст. Тетрадрахма (чаҳордрахма) ва обол (шашякдрахма). Дар тетрадрахма ӯ то китфҳояш тасвир ёфтааст. Ӯ дар сар пешонабанди подшоҳӣ-дайҳим дорад. Рӯяш ба самти чап нигаронида шудааст. Дар пушти сикка тасвири савораест, ки ба тарафи чап раван аст. Дар пушти савора фариштаи музаффарӣ-НИКА дар парвоз асту ба сари савора тоҷ мегузорад. Дар атрофи

Расми 2. Тетрадрахмаи нукрагии Ҳерай

сикка ба шакли ниммудаввар катибаи зайл бо хати юнонӣ сабт гардидааст: «Туғануу Нгауу koshano sanaboу»-«Ҳоқим Ҳерай кушонӣ санаб» [5, 17-18]. Ҳерай номи хоси юнонӣ буда, аз номи олиҳаи юнонии «Нега» гирифта шудааст. Бояд ёдовар шуд, ки навиштаҷоти тетрадрахмаҳои Ҳерай аз навиштаҷоти оболҳояш фарқ дорад.

Дар рӯи оболҳо нимруҳи шоҳ, бо пешонибанди шоҳӣ, яъне дайҳим ва бо симои ориёӣ – рӯи калони барҷаста, бинии баланд, чашмони калони бодомшакл ва мӯйлаб тасвир шудааст. Дар пушти оболҳо шоҳ Ҳерай росто тасвир ёфтааст.

Расми 3. Оболи нукрагии Ҳерай

Пироҳанаш то ба зону мерасад, аз миён ба боло нимгашт аст, дасти росташ бардошта мебошад ва зоҳиран бо дасташ чизеро медорад. Дар ду самти тасвири шоҳ катиба бо хуруфи юнонӣ дида мешавад, ки феълан дар баъзе оболҳо душворхон мебошад: “Ҳерайи Кушонӣ”. Тасвир ва катибаҳо зоҳиран схематикӣ-аз хатчаҳо ва нуктаҳо таркиб ёфтаанд. (КВ-13167/5,13235/34, 13898/13,14, 13907/3,5,11) [7].

Бештар оболҳои шоҳ Ҳерай дар ноҳияҳои Хуросон, Кубодиён, Абдурахмони Чомӣ, Шаҳритус, Ҳисор, Шаҳринав, Ховалинг, Фархор ва шаҳри Душанбе ёфт гардидаанд.

Лозим ба тазаққур аст, ки Ҳерай аввалин шоҳи кушонӣ мебошад, ки дар сиккаҳои худ номи ин сулоларо навишта буд [4,153]. Дар мавриди номи ин шоҳ баҳсҳо зиёданд. Як гурӯҳ олимон бар он ақидаанд, ки Ҳерай лақаби шоҳ буда номаш Санаб аст, бо он далел, ки ӯ ориёинаҷод буд ва наметавонист номи юнонӣ дошта бошад.

Расми 4. Сиккаи мисии Вима Такту

Вима Такту. Дар баҳши сиккаҳои кушонӣ 7 адад сиккаҳои шоҳ Сотер Мегас (Вима Такту) ба намоиш гузошта шудаанд. Дар рӯи сиккаҳо нимтанаи шоҳ нимгашт ба самти

рост тасвир шудааст. Дасти росташ нимқад бардошта шуда, зоҳиран тири камонро медорад. Тасвири шоҳ дар доираи холкӯбишуда гирифта шудааст. Дар пушти сиккаҳо шоҳ савори асп тасвир ёфта, дасташро ба пеш бардошта зоҳиран табарзинро медорад. Дар сар сарбанди шоҳӣ (дайҳим) дорад. Самти равиши асп ба тарафи чап мебошад. Дар пеши асп тамғаи шоҳӣ мушоҳида мешавад. Дар даври сиккаҳо катиба бо хуруфоти юнонӣ «Bazylhvs bazylhon sothg mnegasoy»-«Шоҳи шоҳон наҷотдиҳандаи бузург» ҳаққоқӣ шудааст.

То имрӯз дар китобҳо ва асару мақолаҳои сиккашиносон ва бостоншиносон панҷ навъи сиккаҳои шоҳ Вима Такту (Сотер Мегас) маълум аст. Аммо, дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман Осиёи Миёна бештар сиккаҳое, ки дар боло зикрашон намудем, ёфт гардидаанд [4, 156-160].

То пайдо намудани катибаи Работак аз ҳудуди имрӯзаи Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон ин сиккаҳо бо номи Сотер Мегас машҳур буданд.

Пас аз ёфт шудани ин катиба дар соли 1993 фарзияе пайдо шуд, ки ин сиккаҳо ба шоҳ Вима Такту тааллуқ доранд [2, 17].

Расми 5. Сиккаи мисии Вима Кадфиз

Сотер Мегас танҳо аз мис сикка зарб задааст. Дар мавриди мавҷудияти сиккаҳои нуқрагии Вима Такту (Сотер Мегас) М.Е. Массон ақида дорад, ки ин навъи сиккаҳо мавҷуданд, аммо бо миқдори хеле кам. Ин ақидаро як гурӯҳи сиккашиносон ва махсусан Е.В.Зеймал тарафдорӣ намекунад [4, 163].

Давраи ҳукмронии Вима Такту (с. 35-65 м.) яке аз давраҳои тараққиёт ва ободиву пешрафти соҳаи тиҷорати дохилӣ ба шумор меравад. Бо миқдори хеле зиёд пайдо шудани сиккаҳои ӯ далели раднопазири гуфтаҳои болост.

Вима Кадфиз. Панҷ сиккаи ин шоҳ дар экспозитсия ба намоиш гузошта шудааст. Дар рӯи сиккаҳо тасвири ростои шоҳ назди оташдони муқаддаси зардуштӣ, дасти рост тарафи оташдон дароз намуда зоҳиран чизеро медорад, дасти чап дар миён бо тоҷи баланд ва либоси то ба зону панҷаҳои пойҳо ба ду самт равона шуда, гурз дар самти чап тасвир ёфтааст. Дар тарафи чапи шоҳ рамзи сешоха тасвир ёфтааст. Шоҳ дар ҳолати ибодат қардан тасвир шудааст. Дар даври сикка катиба бо хати юнонӣ чунин навишта шудааст: «bazylhvs basylhon sothr mhgasoy vuma kadfiz»-«шоҳи шоҳон наҷотбахши бузург вима кадфиз» [2,6].

Дар пушти сиккаҳо эзад Шива бо говмеш Зебу-Нанди тасвир ёфтааст, ки самти равиши он ба тарафи рост мебошанд. Шива ба говмеш дар ҳоли така намудан мебошад-дасти чапи ӯ болои шонаи барҷастаи ҳайвон гузошта шудааст. Тамоми ҷузъиёти эзад ва говмеш баръало намоёнанд. Дар пушти сикка катиба бо хати кхароштӣ- ҳиндӣ чойгир аст.

Вима Кадфиз ноҳияҳои марказии Ҳиндустон ва Тибетро ишғол намуда, ба давлати Кӯшонӣён ворид мекунад. Ҳамин ва як чанд омили дигар буд, ки аввалин шуда дар сикаҳои ин шоҳ мо олиҳаҳо ва худоҳои динҳои буддӣ ва ҳиндиро мебинем. Аз ҳама кори ҷолиб ва ҷашмраси шоҳ Вима Кадфиз ба муомилот баровардани сиккаҳои тиллоӣ мебошад [12,52]. Ӯ тақрибан солҳои 65-105 дар Империяи Кӯшонӣён Бузург ҳукмронӣ кардааст.

Расми 6. Сиккаи мисии Канишка

Расми 7.
Сиккаи мисии Ҳувишка

Яке аз ганчинаҳои ба намоиш гузошта шуда аз 667 сиккаи кушонӣ иборат буда, соли 2008 дар ноҳияи Хуросон аз тарафи сокинони деҳаи Сарбанд ёфт шудааст. Бояд гуфт, ки ин ганчинаи калонтарини сиккаҳои кушонӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна мебошад. Ганчинаи мазкур аз сиккаҳои се шоҳи кушонӣ, Вима Кадфиз, Канишка ва Ҳувишка иборат мебошад (КВ-13015) [7].

Ганчинаи дигаре, ки ба намоиш гузошта шудааст, аз 105 сиккаи кушонӣ иборат аст, ки ба шоҳон Вима Кадфиз, Канишка ва Ҳувишка мансубанд. Дафинаи мазкур аз маҳаллаи Оби Шифо, Чамоати деҳоти Кирови ноҳияи Рӯдакӣ ёфт шудааст.

Канишкаи Кабир. Дигар шоҳаншоҳи кушонӣ, ки сиккаҳояш ба намоиш гузошта шудааст Канишка мебошад. Ӯ яке аз машхуртарин шоҳони кушонӣ буд. Шоҳ Канишка тавонист ҳудуди империяи Кушонӣро васеъ намояд ва халқиятҳои гуногунро зери як давлат нигоҳ дорад. Шоҳони кушонӣ махсусан шоҳ Канишка сиёсати таҳаммулпазироии диниро пеш гирифта, аз ҳама динҳои дар қаламрави давлаташон роиҷ буда, баробар пуштибонӣ мекарданд. Маҳз ҳамин сиёсат буд, ки онҳо тавонистанд солони дароз ин империяи бузургро нигоҳ доранд. Дар аҳди ҳукмронии Канишка дини зардуштӣ дар Бохтару Суғд ва дини буддой ва шивопарастӣ дар Ҳиндустон хеле ривож ёфта буданд [12, 53]. Дар ин бора маъбадҳои ин динҳо, ки маҳз бо супориши ӯ сохта шуда буданд, инчунин сиккаҳо ва сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар толори сиккаҳои Осорхонаи миллии Тоҷикистон 17 сиккаи мисии Канишка мавҷуданд, ки бо тасвири худоҳо ва олиҳаҳои гуногун аз қабилӣ: эзадҳои бод, мох, шива, нана дар экспозитсия ба намоиш гузошта шудаанд.

Ҳувишка. Дар ин ғӯша 12 сиккаҳои мисии Ҳувишка ҷо гирифтаанд. Бояд ёдовар шуд, ки чанд навъи сиккаҳои Ҳувишка маълум аст ва дар толори сиккаҳо ду навъи онҳо ба намоиш гузошта шудааст.

Дар рӯи навъи якум шоҳ филсавор тасвир ёфта, дар пушти сикка 8 эзоди динҳои зардуштӣ ва Ҳиндӣ ҳақоқӣ шудааст. Аз ҷумла: Меҳр, Мох, Оташ, Ардохшо, Фарро, Бод, Шиваи чаҳордаста ва Шиваи дудада. Навъи дуюм дар рӯи сикка шоҳ дар тахт якпаҳлӯ нишаста тасвир шуда дар пушти сикка эзадҳои Меҳр, Мох, Оташ ва Шиваи чаҳордаста ҳақоқӣ шудаанд [4, 201-207].

Аз 12 сиккаи ба намоиш гузошта 6-то навъи аввал ва 6-тои дигараш навъи дуюм мебошанд. Сиккаҳо дар ҳолати хуб қарор дошта, намои тасвири

шоҳ ва эзадон бараъло намоён аст. Яъне бинанда метавонад ба тамоми нозукиҳои сиккасозии замони ҳукмронии шоҳ Хувишка ошноӣ пайдо наояд. Сиккаҳои мазкур ҳама аз мис сохта шудаанд. Бояд ёдовар шуд, ки шоҳ Хувишка сиккаҳои тиллоӣ низ зарб задааст. Мавриди ёдоварист, ки 29.02.1999 аз ҷониби сокинони деҳаи Сарбанди ноҳияи Хуросон (собик Ғозималик) аз ёдгории Ҳалқачар ганҷинаи сиккаҳои шоҳ Хувишка ёфт шуда буд. Эҳтимол ганҷина зиёда аз 100 сиккаро дар бар мегирифт. Лекин мутаассифона тақдири баъдинаи ганҷина номуайян боқӣ мемонад [2, 32-33].

Васудева. Шоҳи дигари кушонӣ, ки сиккаҳояш ба намоиш гузошта шудаанд Васудева мебошад. Ӯ солҳои 166-200 мелодӣ дар давлати кушонӣ ҳукмронӣ намудааст. Савдо ва муомилоти пулӣ дар замони ӯ ривоч ёфта, ҳазорон сиккаҳои мисӣ ва тиллоӣ ин шоҳ аз ёдгориҳои мухталиф бозёфт шудаанд. Аз ҷумла, дар қаламрави имрӯзаи Тоҷикистон сиккаҳои мисии ин шоҳ ба миқдори зиёд ва якҷанд сиккаи тиллоӣ низ ёфт гардидаанд.

Аз ҷаҳор сиккаи тиллоӣ, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ёфт шудаанд, аввалини онҳо дар солҳои 1930 ба Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ дар шаҳри Душанбе ворид шуда буд, аммо дар солҳои ҷанг дуздида шудааст. Дуюм сиккаи тиллоӣ Васудева соли 1950 аз ёдгории Кайқубодшоҳи ноҳияи Кубодиён ва сеюм аз ноҳияи Чалолитдини Балхӣ соли 1956 ва чорум аз мавзеи Чормағзаки шоҳроҳи Душанбе-Кӯлоб ёфт гардидаанд [4, 219]. Тақдири минбаъдаи ин сиккаҳо норавшан боқӣ монда аст.

Дар толори сиккаҳои Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” ду сиккаи Васудева ба намоиш гузошта шудааст. Сиккаҳо ҳарду мисӣ мебошанд. Дар рӯи сикка тасвири ростии шоҳ назди оташдони муқаддаси зардуштӣ, дасти рост тарафи оташдон дароз карда зоҳиран чизеро медорад, дар дасти чап ҷӯбдасти салтанатӣ, дар сар тоҷи баланд ва либоси то ба зону, панҷаҳои пойҳо ба ду самт равона шуда, дар самти чап гурз тасвир ёфтааст. Дар тарафи чапи шоҳ рамзи сешоха тасвир ёфтааст. Дар пушти сикка эзад Шива бо говмеш Зебу Нандӣ тасвир ёфтааст, ки самти равиши он ба тарафи чап мебошанд. Шива назди говмеш рост тасвир ёфтааст. Дасти чапи ӯ болои шонаи барҷастаи ҳайвон гузошта шудааст [4, 219]. Тамоми ҷузъиёти эзад ва говмеш баръало намоёнанд.

Расми 8. Сиккаи мисии Васудева

Чунин навъи сиккаҳои Васудева ба сиккаҳои Вима Кадфиз бисёр шабоҳат доранд. Танҳо фарқ байни онҳо дар вазн, диаметр, андоза ва самти равиши говмеш дар пушти сиккаҳо мебошанд.

Баъди сиккаҳои кӯшонӣ сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ ба намоиш гузошта шудаанд.

Баъди ишғол намудани зарзаминҳои Кӯшониҳо аз ҷониби Сосониён дар тамоми соҳаҳои рӯзгори Кӯшониҳо тағйироти ҷиддӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар соҳаи муомилоти пулӣ ва зарби сиккаҳо. Дар мавриди сиккаҳои кушонӣ-сосонӣ байни сиккашиносон баҳсҳо хеле зиёд аст.

Як гурӯҳ сиккашиносон баронанд, ки ин навъи сиккаҳо аз ҷониби ҳокимон, ки аз тарафи шоҳони Сосониён дар сарзамини Кӯшониён тайин шуда буданд, зарб зада мешуданд. Яъне дар замони ҳукмронии Ардашери I (227-241/243с) ва Шопури I (243-273с). Ин ақидаро асосан сиккашиносон Э. Хертсфелд ва Л. Бивар тарафдоранд. Гурӯҳи дуюми сиккашиносон аз ҷумла В. Г. Луконин ақида доранд, ки ин навъи сиккаҳо дар солҳои ҳукмронии шоҳаншоҳ Шопури II (309-379 с.) зарб зада шуда то асри V мелод дар муомилот қарор доштаанд [4, 257].

Сиккашиносони шинохта Вилсон (1841), А. Каннингэм (1893), Э. Хертсфелд (1930), Ж. Батай (1928), Р. Куре (1963), А. Бивар (1956; 1968), Е.В. Зеймал,[4, 257-258] Д. Довудӣ ва дигарон дар мавриди сиккаҳои кӯшонӣ-сосонӣ мақолаҳои таҳқиқӣ навишта пешкаши хонандагон гардониданд. Е.В. Зеймал ин навъи сиккаҳоро, ки дар ҷануби Тоҷикистон зиёд ёфт мешаванд, ба асрҳои IV- V нисбат медиҳад.

Дар фонди МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” низ ин навъи сиккаҳо мавҷуд буда, 2 адад сиккаи кӯшонӣ-сосонӣ ва 3 адад сосонӣ-кӯшонӣ дар толори сиккаҳо ба намоиш гузошта шудааст. Сиккаҳо нисбати сиккаҳои аслии кушонӣ вазн, диаметр ва андозаи хурдтар доранд (КВ-13008,13235/21, 13235/20,25, 13907/9) [7].

Мавриди ёдоварист, ки дар тарафи чапи толор дар назди сиккаҳои кӯшонӣ дар дохили витрина як ганҷинаи сиккаҳои кӯшонӣ ва як коллексия дар омехтагӣ ба намоиш гузошта шудаанд. Ганҷина аз 17 сикка ва коллексия аз 682 сикка иборат мебошанд.

Дар таркиби коллексия сиккаҳои юнонӣ-бохтарӣ, кӯшонӣ, сосонӣ-кӯшонӣ, темурӣ, Бухоро асри XIX ва сиккаҳои замони Шӯравӣ мавҷуданд [11,73].

Инчунин дар дохили витрина ду адад сикка, ки хеле нодир ва камёфтанд аз дохили коллексияи мазкур ҷудо карда шуда дар алоҳидагӣ ва бо зернавишти махсус ба намоиш гузошта шудаанд.

1. Сиккаи Вима Кадфиз.
2. Сиккаи Канишка (дар пушти сикка Буддо тасвир ёфтааст).

Муҳим ва нодир будани сиккаҳо дар он аст, ки ин навъи сиккаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман Осиёи Миёна хеле камёфт мебошанд.

Расми 9. Сиккаи нуқрагии Яздигурди I

Ганчина аз 17 сиккаи мисӣ иборат буда 04.10.2013 аз тарафи шахрванд Шарипов Достӣ ба фонди МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” ҳада гардидааст.

Дар толори сиккаҳои МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” 48 сиккаи сосонӣ низ ба намоиш гузошта шудаанд, ки аз онҳо 2 адад сиккаи Яздигурди I, 6 адад Яздигурди II, 15 адад Ҳурмузд IV, 9 адад Хусрав I, 16 адад Хусрави II мебошанд.

Ду сиккаи Яздигурди I дар толор оғозбахши сиккаҳои сосонӣ мебошанд. Ҳар ду сикка солҳои 1951 дар қатори аввалин сиккаҳо, ки аз тарафи комиссияи харидории Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии ба номи Камолиддини Бехзод (ҳоло Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”) харидорӣ шуда буданд, ворида осорхона гаштаанд (рақами осорхонавӣ 1345/10,28).

Дар паҳлӯи сиккаҳои Яздигурди I шаш сиккаи Яздигурди II дар алоҳидагӣ бо зернавишт ба намоиш гузошта шудаанд. Ин сиккаҳо низ соли 1951 ба Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии ба номи Камолиддин Бехзод (ҳоло Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”) ворид шудаанд. (КВ-1345/1,2,4,5, 7,8) [7].

Идомаи сиккаҳои сосонӣ аз ганчинаи сиккаҳои нуқрагии се шоҳи Сосониён иборат мебошад.

Ганчина аз 40 сиккаи нуқрагӣ иборат буда, соли 2014 аз ноҳияи Ҷайхун (собик Қумсангир) тасодуфан ёфт гардидааст. Ганчинаро сиккаҳои се шоҳи сосонӣ Хусрави I, Ҳурмузди IV ва Хусрави II ташкил медиҳанд. Нахустин маротиба ганчина аз ҷониби доктори илмҳои таърих Давлатхоҷа Довудӣ таҳқиқ шудааст [1,20].

Дар толори сиккаҳо ганчина аз рӯи шоҳҳо тақсимбандӣ шуда, ба намоиш гузошта шудааст. (КВ-15171, 15172, 15173) [8].

Хулоса, ҷуноне дар боло зикр намудем, тоҷикон ба шумори халқҳои дохил мешаванд, ки таърихи қадимаи сиккаҳои ва муомилоти пулӣ доранд. Аз ин рӯ муаррифии толори сиккаҳои МД “Осорхонаи миллии Тоҷикистон”, ки калонтарин намоишгоҳи сиккаҳо дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад ва ҳамзамон сиккаҳои ҳама давру замони аҷдодони тоҷиконро дар бар мегирад, кори муҳим ва заруриест.

Сиккаҳои дар толор ба намоиш гузошта баёнгари инкишофи савдои дохилию хориҷии аҷдодони мо дар дарозии таърих ба ҳисоб меравад. Яъне мо гуфта метавонем, ки тоҷикон дар ҳама давру замон як ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба шумор мерафтанд. Онҳо ҳамеша бо ҳамсоядавлатҳои худ робитаи хуб ба роҳ монда, савдои дохилию хориҷиро рушд додаанд. Бо миқдори зиёд ёфт гардидани сиккаҳои биринҷӣ, мисӣ ва нуқраву тилло инчунин гузаштани Роҳи Бузурги Абрешим аз худудҳои сарзамини аҷдодони мо далели гуфтаҳои болост. Бо боварӣ гуфта метавонем, ки бинандаи зақӣ метавонад мушкilotи пуливу молӣ ва ба авҷи баланд расидани савдои

дохилию хоричии ачдодонамонро дар толори сиккаҳои Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” ба хубӣ мушоҳида намояд.

АДАБИЁТ

1. Д. Довудӣ. “Бухархудатские, сасанидские и омейядские дирхамы Таджикистана”, Душанбе: “Эр-граф”, - 2018.
2. Китоби воридотии Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” аз №1 то №13.
3. Д. Довудӣ “Монетные клады Таджикистана”, -Душанбе: “Дониш”, - 2009.
4. Д. Довудӣ, Шарифзода А. “Клад кушанских монет из Вахшской долины”, - Душанбе: 2010.
5. Е.В. Зеймаль. “Древние монеты Таджикистана”, -Душанбе: “Дониш”, -1983.
6. Е.А. Давидович. “Клад древних и средневековых монет Таджикистана”, -Москва: “Наука”, -1979.
7. Китоби воридотӣ №1.
8. Китоби воридотӣ №11.
9. Китоби воридотӣ №12.
10. Китоби воридотӣ №13.
11. М.Е . Массон, Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за 1928 и 1929 гг., “Научная мысль”. № 1. Самарканд, -1930.
12. Маҷаллаи “Мероси ниёгон”, № 16.
13. Н. Ҳотамов, Д. Довудӣ, С. Муллоҷонов, М. Исоматов. “Таърихи халқи тоҷик”, -Душанбе: “ЭР-граф”, -2015.

ИНЪИКОСИ СИККАҲОИ ҚАДИМ ДАР ТОЛОРИ СИККАҲОИ МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ “ОСОРХОНАИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН”

Муаллиф дар мақола оид ба сиккаҳои қадимаи толори сиккаҳои Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” таҳқиқоти вижаеро ба роҳ монда, дар робита ба муҳиммияти таърихияшон маълумоти лозимиро матраҳ сохтааст. Асоси мақоларо шарҳу тавсифи сиккаҳои қадима аз даврони шоҳаншоҳи Ҳахоманишиён (550-330 п.м.) то замони ҳукмронии шоҳони сосонӣ (асри V мелодӣ) ташкил медиҳад.

Дар мақола сиккаҳо аз рӯи солшуморӣ тақсимбандӣ шуда, тавсифи рӯй ва пушти онҳо оварда шудааст. Инчунин муаллиф кӯшидааст, ки дар ин мақола перомунӣ чамъоварӣ, ҳифз ва ниғадорӣ сиккаҳои қадим дар толори сиккаҳои Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” нуктаҳои илмӣ-таҳқиқотии худро ба хонанда баён созад.

Калидвожаҳо: *сикка, сиккасоzӣ, экспозитсия, Осорхонаи миллии Тоҷикистон, намоиш, тасвир, ганҷина, шоҳони Кӯшонӣ, муомилоти пулӣ, коллексия, Осиеи Миёна.*

ОПИСАНИЕ ДРЕВНИХ МОНЕТ ЗАЛА НУМИЗМАТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УЧРЕЖДЕНИЯ “НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ТАДЖИКИСТАНА”

В статье автор проводит специальное исследование древних монет зала нумизматики ГУ Национального музея Таджикистана и дает необходимую информацию об их историческом значении. Статья основана на описании древних монет со времен империи Ахеменидов (550–330 гг. до н.э.) до правления сасанидских царей (V век). В статье монеты классифицируются по хронологии, дается описание аверса и реверса мо-

нет. А также в данной статье автор дает объяснение читателю о своих исследовательских идеях по сбору, защите, хранению данных монет в Национальном музее.

Ключевые слова: монета, чеканка монет, экспозиция, Национальный музей Таджикистана, выставка, изображение, клад, Кушанские цари, денежное обращение, коллекция, Средняя Азия.

DESCRIPTION OF ANCIENT COINS IN THE HALL OF COINS IN THE HALL OF NUMISMATICS OF THE STATE INSTITUTION “NATIONAL MUSEUM OF TAJIKISTAN”

In the article, the author conducts a special study of the ancient coins of the Numismatics hall of the State Institution “National Museum of Tajikistan” and provides the necessary information about their historical significance. The article is based on the description of ancient coins from the time of the Achaemenid Empire (550–330 BC) up to the reign of the Sassanian kings (V century). In the article, coins are classified by chronology, given a description of the obverse and reverse of the coins. And also, in this article, the author gives an explanation to the reader about his research ideas for the collection, protection, storage of these coins in the National museum.

Key words: coin, coinage, exposition, National Museum of Tajikistan, exhibition, image, treasure, Kushan kings, money circulation, collection, Central Asia.

Сведения об авторе: Каримдодов Мирали Замонович-соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ. **Адрес:** 734025. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр, Рудаки, 33. Телефон:(+992) 989016151. E-mail: mkarimdodov@mail.ru

Information about the author: Karimdodov Mirali Zamonovich – applicant of the first year of Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences. **Address:** 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, 33 Rudaki Ave. Phone:(+992)989016151. E-mail: mkarimdodov@mail.ru

УДК-90 (575.3)

СИМВОЛЫ ВЛАСТИ – ИСТОРИЯ КОРОНЫ ТАДЖИКСКИХ ДИНАСТИЙ

РАЗЗОКОВ Ф. А.,
Российско-таджикский славянский университет

Человек, в первую очередь, сам является воплощением многочисленных символов. С древнейших времен человека изображали в качестве символа, располагающее возможностью двигаться, охотиться, пасти скот, заниматься земледелием, вести боевые действия, быть царем, а также рабом мн. др. В каждом из подобных изображений выражалась судьба, как одного человека, так и целого народа. Так, например, в египетских иероглифах, предложение, подразумевающее действия отдельно взятого человека всегда имело его же изображение. А на Беситунском памятнике древних пер-

сидских царей начиная от Ахурамазды до последних персонажей – персидский царь, его слуги, пленники (цари побежденных племен) имеют человеческое изображение. Однако человек, будучи сам выразителем символа одновременно являлся и ее носителем. В истории можно обнаружить немало изображений человека, не располагающего, сопутствующими символами. Однако таковые имеются. Один из знаменитых изображений человека, не располагающее дополнительными символами, это рисунок «Витрувианского человека».

В числе многочисленных символов сопутствующих человека это корона – символ власти. Изображение короны олицетворяет действующего правителя отдельно взятого объединения людей – племен, народов, наций в составе политического института – государства. Если в историческом процессе форма правления людьми менялось от первобытнообщинного строя к нынешней демократии, то корона неизменно остается выразителем политической власти над людьми.

В истории таджикского народа символы власти имелись и изображались с древнейших времен. Так, в археологических культурах ареала расселения предков таджиков - на территории Бактрии, Маргианы и Согда, начиная с эпохи энеолита, в могилах встречаются сопутствующие предметы среди артефактов погребального комплекса, которые были выразителями символа власти. Что касается более поздних памятников, то символ власти сохранился в виде короны, как на памятниках искусствоведческого характера – настенных росписях, наскальных рисунках, в виде статуэток, так и в письменных работах (древнее религиозное – Авеста) и многочисленные литературные произведения.

В данной статье автор делает попытку дать обобщающую информацию о таком символе власти как корона, которая в истории таджикского народа имела настолько особую роль, что отразилось в ее самоназвании.

1. Обзор исторических сведений о короне в культурном наследии таджиков в разных эпохах

1.1. Эпоха энеолита и ранней бронзы

Самые ранние данные о головном уборе, подчеркивающие социальный статус его носителя относятся к эпохе позднего энеолита среди памятников раннеземледельческого и протогородского типа Центральной Азии. Так, например, в памятниках Саразм и Алтын-депе обнаружены единичные погребения с останками женского пола, где среди богатых инвентарей умерших выделяется набор предметов в области головы. Анализ этих предметов и их сопоставление с комплексами статуэток показали, что наличие головных уборов среди женского пола в это время играло роль некоего атрибута [7,3]. Этот атрибут, скорее всего, имел социальный статус. Об этом свидетельствует богатый инвентарь находок в могилах погребенных и наличие у женских статуэток этого времени головных уборов. Дело в

том, что статуэтки, которые были распространены в это время, преимущественно отображали женщин в специальных позах, а сами они имели некое ритуальное значение. Как известно, ранний этап становления производящего хозяйства в истории ознаменовано доминированием роли женщин в обществе – матриархатом. Таким образом, статуэтки женщин с наличием такого элемента как головного убора, вполне можно сопоставить с изображением тогдашних «правительниц».

В связи со сложением широких торгово-культурных отношений протогородских центров в это время, наблюдается широкое распространение в пределах Центральной Азии импортных инвентарей престижного характера – массивные браслеты из морской раковины, изделия из слоновой кости и пр [4,5]. Эти предметы в основном встречаются в богатых и единичных погребальных комплексах женщин. Если принимать во внимание тот факт, что главой рода или племени в это время были женщины, то наличие импортных предметов в их могилах следует объяснить как «подношения» главе племени со стороны пришельцев из южных стран по ту сторону Гиндукуша. Соответственно наличие головных уборов в подобных категориях погребений можно характеризовать в качестве атрибута власти и наиболее ранних корон.

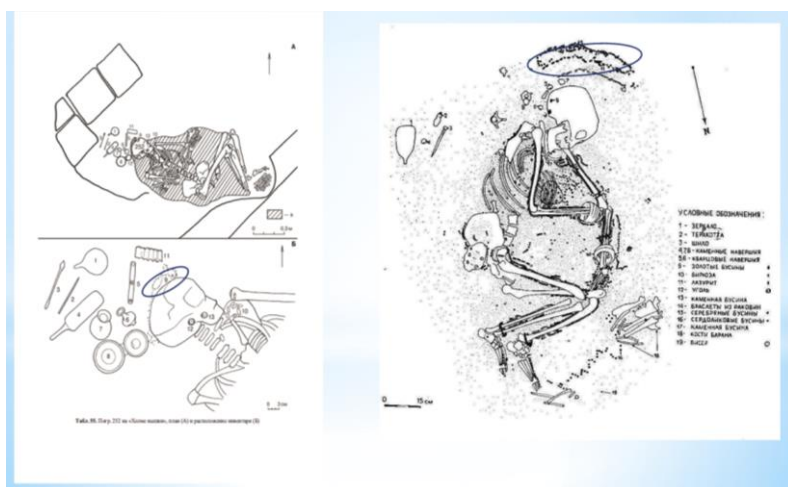

Рис. 1. 1.Памятник Алтын-депе 2 Памятник Саразм

Рис. 2. Статуэтки с наличием головного убора (эпоха палеометалла)

Эпоха Шахиншахов

Наиболее распространённые данные о символе власти – короне этого времени можно встретить в нумизматических материалах. Отдельные сведения можно получить по останкам настенных росписей, наскальных рисунков, а также в сохранившейся статуэток царей.

1.1.1. Эпоха Ахеменидов

Нумизматические данные

Нумизматические данные дают всеобъемлющую информацию о характере типов и видов корон присутствующих у таджикских династий. Первым подобным материалом являются монеты двора Ахеменидских царей. Это золотые монеты – дарики, которые начали выпускаться с 517 г. до н.э. и продолжали свое обращение, как условная единица не только в пределах самой империи, но и на международной арене вплоть до конца существования Ахеменидской державы [6]. Корона на этой монете изображена кольцом с зубцами в виде ступенчатого полукреста над головой правителя (см. рис. 3).

Рис. 3. Золотой дарик

Данные наскальных барельефов

Подобной же короной была обвенчана фигура Дария I на наскальном памятнике «Бехистунской надписи». Еще один вид короны известный у Ахеменидов и изображающего некоторых последующих персидских царей-это круглый приподнятый в виде шапки однотонный головной убор без дополнительных элементов (см. рис. 5).

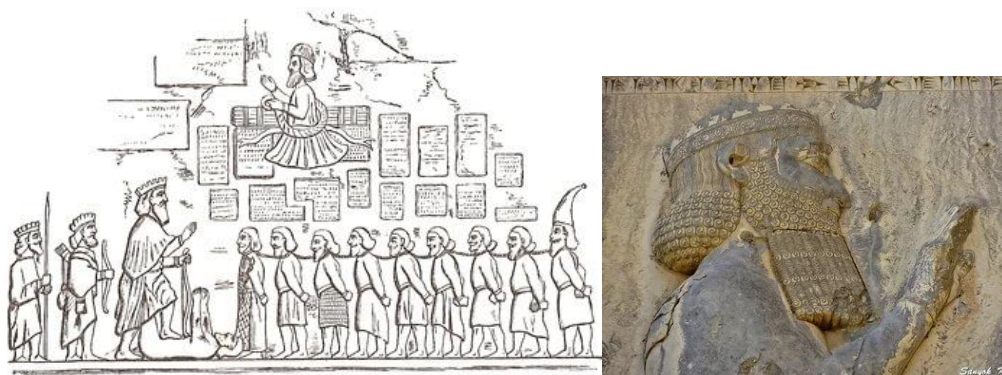

Рис. 4. Дарий I («Бехистунская надпись»)

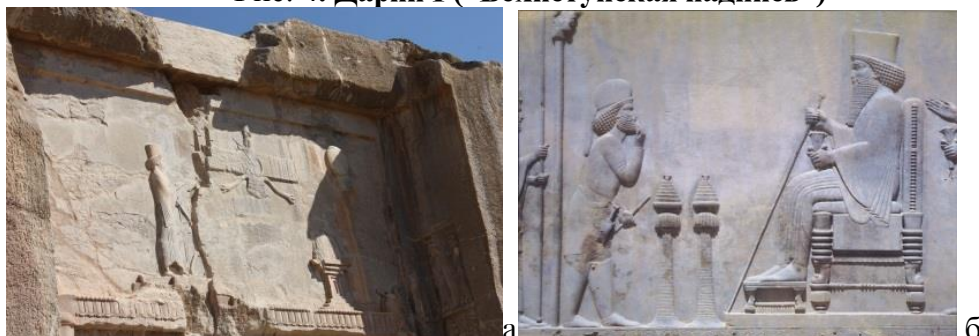

Рис. 5. Накши Рустам: а) Артаксерс II б) Гаумата (Джебордий)

2. Эпоха Кушанов [2]

У Кушанских правителей выделяется несколько видов короны. Каждый вид был характерен для отдельным правителей империи Кушан. Первый тип – эта корона, имеющая круглую форму у основания, которая обвенчана сверху второй в сводчатом виде частью. Этот тип в свою очередь делится на несколько видов, которые располагают своими отдельными особенностями (см. рис. 6.2.).

Второй тип – это корона треугольной формы, которая также делится в зависимости от своих орнаментов и элементов на несколько видов (см. рис. 6.1). Корона у всех Кушанских царей, в отличие от царствовавших до них греко-бактрийских правителей, являлось обязательным атрибутом, что свидетельствует о том, что Кушаны считали себя правопреемниками бывших, до завоевания Ирана греками, иранских царей.

Рис. 6. Монеты Кушан

3. Эпоха Эфталитов [1]

У Эфталитских правителей не была единого типа корон. Судя по нумизматическим данным некоторые типы корон, имели особый эфталитский тип (см. рис. 7), а другая часть являлась подражанием корон сасанидских шахиншахов (см. рис.7). Так же как и у Кушан, короны являлись обязательным атрибутом для эфталитских правителей, что свидетельствует о продолжающем воцарении иранских традиций.

Рис. 7. Монеты эфталитов

4. Эпоха Сасанидов

Короны сасанидских шахиншахов можно делить на несколько видов. Первая это короны с ступенчатым полукрестом (см. рис.8.1. и 9), а вторая эта корона, украшенная перьями (см. рис.8.2.), также имеются корона с зубчатыми навершиями (см. рис.8.2.) и корона, оформленная в виде ствола дерева (см. рис.8. 4). Ведущим элементом для Сасанидских корон является наличие сферы над ней. На фоне короны, сфера выделяется достаточно крупным размером. Этот элемент оформлен, также в разных манерах. Так, на короне со ступенчатыми навершиями сфера зарисована внутри нее и обвенчана отдельными точками, что имитирует, скорее всего, небесное светило - солнце. В других коронах сфера отражена не в единственном числе, а в форме повторяющегося круга друг над другом. Интересным является то, что внутри подобных повторяющихся сфер отражены соединения трех точек в форме треугольников (см. рис. 8. 2,4.). На наш взгляд подобные сферы являются отражением не солнца, а неба или космоса в целом. Другие небесные светила такие как шестиконечная звезда, и полумесяц также нашли свое отражения на Сасанидских коронах.

Рис. 8. Монеты Сасанидов

Рис.9. Сасанидская корона (золото, ГУ «Национальный музей Таджикистана»)

5. Эпоха согдийских царей

Короны согдийских царей

Традиция ношения короны имела также у согдийских царей. Информация об этом сохранилась в настенных живописях, обнаруженных в развалинах древнего Пенджикента – одного из богатых согдийских городов, расположенного на левом берегу реки Зерафшан (см. рис. 10).

Несколько лет назад в Айнинском районе была обнаружена статуэтка согдийского царя на коне. В данное время статуэтка хранится в зале Национального музея древностей Таджикистана в г. Душанбе. У царя на коне имеются все характерные атрибуты царя. Сопоставление с настенными росписями из древнего Пенджикента дают полную аналогию. Особенно ин-

интересным представляется фигура птицы в центральной части короны. Сама корона имеет листовидные ответвления по обе стороны.

Известна еще одна статуэтка, найденная в советское время, из того же Айнинского района. Она находится в том же музее, и в отличие от первого сделана из дерева. Судя по позе и найденным металлическим предметам рядом с ней данная статуэтка представляла собой, как в случае с первой, образ царя. О наличии у нее короны свидетельствует медный элемент в виде солнца, обведенный полумесяцем (см. рис.9.2.). Обо элемента короны – листовидные ответвления и солнце с полумесяцем находят точные аналогии в настенных росписях древнего Пенджикента (см. рис. 7. 2).

Рис. 10. Фреска древнего Пенджикента

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, мы рассмотрели короны известные, как по археологическим данным, так и по данным нумизматики, а также настенной и скульптурной живописи. Географически все они представляют останки культур, населявшие в разные эпохи территорию большого Хорасана (Иран, Афганистан и Средняя Азия). Существуют еще много археологиче-

ских материалов, где можно выявить изображения корон. Однако они мало чем отличаются от выделенных типов.

Рис. 11. Согдийская статуэтка (бронза, Национальный музей древностей Таджикистан)

Рис. 12. Согдийская статуэтка (1- дерево; 2 – медь; Национальный музей древностей Таджикистан).

В целом традиция венчания предводителей в большом Хорасане исторически уходит вглубь древних цивилизаций Востока. Что делает весьма затруднительным выявление истоков тех элементов, которые стали в последующем ведущими на коронах отдельных династий. Хотя наличие головных уборов в богатых женских захоронениях эпохи полеометалла, дает основание судить об установлении традиции выделения представителей верхушки общества с помощью головных уборов еще на заре цивилизаций – время, когда общество людей на территории большого Хорасана перешло от примитивного образа жизни, то есть собирательства к развитому, оседлому и производящему способу существования.

Следует отметить, что традиция ношения короны прекращается с началом установления ислама на территории большого Хорасана. Эмир, будучи предводителем правоверных, следовал сунное пророка Мухаммада (с.а.) и носил всего лишь чалму.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гафуров Б.Г.. Древнейшая, древняя и средневековая история – М.: Наука,-1972. 658 с.
2. Грантовский Э. А. О восточноиранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 2. М.,-1975.
3. Исаков А. Богатое женское погребение из Саразма (Таджикистан)//Археологические вести. №1 – Санкт-Петербург,-1992.

4. Кирчо Б., Массон В. М., Алёкшин В. А.. Хронология эпохи позднего энеолита – средней бронзы Средней Азии погребения Алтын-депе – Санкт- Петербург,-2005. 539 с.
5. Массон 1981 – В. М. Массон. Алтын-депе / ЮТАКЭ. Т. XVIII. – Ленинград: Наука,-1981. 176 с. 34 табл.
6. Пигулевская Н. В. История Ирана с древнейших времён до конца 18 в. — Л., 1958.
7. Раззоков Ф.А. К вопросу происхождения принцессы Саразм //Муаррих (Историк), №1(13). - Душанбе,-2018. С. 71-81.

ИФОДАИ ДАВЛАТДОРӢ – НИГОҶЕ АЗ ТАЪРИХИ ТОЧДОРИИ СУЛОЛАҶОИ ТОЧИКОН

Дар мақола муаллиф перомуни унсури куҳани тоҷикон – тоҷ сухан меронад. Дар мавод омӯзиши тоҷ ё ин, ки қулоҳи сарро аз давраи ибтидоӣ, ки дар он аҷдо-дони мо қулоҳуи сарро барои ифода намудани давлатдорӣ ё ки ҳукмронӣ истифода мебаранд сухан рафта, муаллифи мавод тарзҳои анъанавии онро то ба ҳуруҷи давлати Сосониён ва шоҳигарии Суғдиён инъикос намудааст.

Калидвожаҳо: *тоҷ, қулоҳ, давраи мису биринҷ, ҳахоманишиён, қӯшонӣён, ҳайтолиён, сосониён ва суғдиён.*

СИМВОЛЫ ВЛАСТИ – ИСТОРИЯ КОРОНЫ ТАДЖИКСКИХ ДИНАСТИЙ

В статье отражены результаты исследования по традициям ношения короны таджикскими династиями на примере археологических памятников Саразма, Алтын-депе и нумизматических данных ахеменидских, кушанских, эфталитских и согдийских монет.

Ключевые слова: *корона, традиция, археологические памятники Саразма и Алтын-депе, персы, кушаны, сасаниды, эфталиты, согдийцы.*

THE SYMBOL OF THE POWER – THE HISTORY OF THE CROWNS OF THE TADJIK DINASTIES

In the article the author try to research in short concept the history of the crown from the beginning of the chalcolithic time to the end of Sassanid and Sofdian dynasty in the region of the Central Asia.

Key words: *crown, tradition, chalcolithic time, archeological sites Sarazm and Altyn-depe, Persian, Kushans, Sassanide, Sogdian.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Раззоков Фарход Абдурауфович-номзади илмҳои таърих, мудири кафедраи таърихи умумии Донишгоҳи славянии Россияю Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мирзо Турсунзода, 30. Телефон:(+992 37) 227 55 08. E-mail:farhod 84_12@mail.ru

Information about the author: Razzokov Farhod Abduraufovich-candidate of historical sciences, head of the general department of the Russian-Tajik Slavic University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Mirzo Tursunzoda, 30. Phone: (+ 992 37) 227 55 08. E-mail: farhod 84_12@mail.ru

УДК- 295

К ТИПОЛОГИИ АНТИЧНОЙ БАКТРИЙСКО - ТОХАРИСТАНСКОЙ И СОГДИЙСКОЙ ТЕРРАКОТОВОЙ ПЛАСТИКИ

САЙФУЛЛОЕВА Ш. И.,

Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша

В настоящее время в Бактрии и Согде зафиксированы сотни терракотовых статуэток античной (эллинистической и кушанской) эпохи. Они по большей части изображают людей, преимущественно женщин. В терракотовой пластике также представлены мифологические образы, животные и птицы. Глиняные статуэтки использовались в основном в качестве культовых предметов и игрушек. Некоторые из них имели назначение декоративных пластинок, алтарей-жертвенников, печатей, погремушек. Изобразительные терракоты делали, как правило, посредством матрицы. Отдельные из них, предназначенные для использования в виде игрушек, изготавливались путем ручной лепки. Кроме того, зафиксированы случаи комбинирования этих двух способов. Так, голову статуэтки выполняли с помощью матрицы, тело – ручной лепкой [2, 14].

Анализ археологического материала показал, что для Средней Азии периодов поздней бронзы и раннего железа антропоморфные статуэтки были нехарактерны. В то время последователи дозораострийских верований и учения Зороастра не имели дела с изображениями своих пантеонов богов в терракотовой пластике. Интенсивное распространение в регионе статуэток наблюдается с насаждением эллинизма (в конце IV в. до н.э.), что говорит о том, что возникновение здесь данного вида изобразительного искусства связано с распространением греческой культуры [2, 12].

В дальнейшем, очевидно в результате синтеза двух культур, антропоморфные статуэтки получили внедрение и в зороастризме. Особой популярностью у поклонников этой религии стала пользоваться терракота, несущая образ Ардвисуры Анахиты, богини воды и плодородия.

В Бактрии такие произведения изобразительного искусства появились в начале III в. до н.э., в Согде – со II в. до н.э. Общее число терракот этого периода из Средней Азии (Бактрия, Согд, Хорезм, Маргиана, Фергана) составляет сотни штук. В частности, число только бактрийских статуэток III–I вв. до н.э. составляет 83 экземпляра, из

которых 63 найдены на севере Афганистана, в эллинистическом городище Ай-ханум [2,167].

Согдийские статуэтки II–I вв. до н.э. исчисляются 24 экземплярами, они обнаружены в городищах Китаб, Еркурган, Афрасиаб, Бухара, Сарай-тепе, Киндаклы-тепе [2,152].

Легко выявляется эллинистический стиль произведений среднеазиатской терракотовой пластики, которым присущи подвижность линий и мягкость драпировок, которой обрисовывают формы тела. Нередко постанова фигуры соответствует классической позе уравновешенного покоя. Вместе с тем, в их иконографию введены чисто этнические черты и детали с учетом местных особенностей.

Вполне возможно, что наиболее совершенные в художественном отношении терракоты являются копиями с каких-то крупных статуй, стоявших в храмах, посвященных Великим богам и богиням древней Средней Азии. При многократном увеличении фотографии статуэток в них раскрываются такие стороны, как монументальность форм, пропорций и пластических приемов, которые возможны лишь при работе мастера в масштабе больших скульптурных форм. Косвенным указанием служит и тот факт, что, хотя терракоты выполнены в круглом объеме, тыльная сторона их плоскости срезана и оставлена без скульптурной обработки, то есть они подражают прижатым к стене статуям, рассчитанным не на всесторонний, а на фронтальный обзор [3,111].

Рассмотрим некоторые иконографические особенности антропоморфных терракот. Их высота, как правило, варьирует в пределах 10-19 см, классифицировать их можно на основе различных признаков. Описание начнем со статуэток, изображающих стоящую женщину в одежде - греческой (опоясанный хитон) или местной (платье с широким разрезом горловины, без оформления или оформленное косыми складками и блестящими бляшками). Имеется 14 таких статуэток, в которых правая рука поднята к груди, а кисть левой руки располагается у живота или бедра. В 5 терракотах обе руки женщины свободно опущены вдоль тела и касаются бедер. Кроме того, есть 4 статуэтки, изображающие женщину, руки которой спрятаны под одеждой эллинистического стиля (длинный хитон под гиматием). Ее лицо охвачено локонами вьющихся волос. В Бактрии (Чапли-тепе, Кампыр-тепе, Дальверзин-тепе) обнаружены 3 подобные статуэтки кушанской эпохи, в которых нераспашная верхняя одежда напоминает кандис с ложными рукавами. В вопросе идентификации образов, представленных во всех этих статуэтках, у специалистов нет единого мнения. Речь ведут, как правило, об Анахите богини воды и плодородия авестического пантеона, Ардохшо богине плодородия кушанского пантеона [3,114].

В 17 статуэтках изображается стоящая женщина в одежде местного стиля с виноградной гроздью и сосудом в руках. От ее левого плеча по косой линии спускается шарф со складками. Опущенной правой рукой она поддерживает гроздь винограда, в согнутой левой руке находится небольшой сосуд. Такие терракоты были распространены в кушано-сасанидский период (III – IV вв.), хотя изображение виноградной гроздьи сближает представленный образ к героям дионисийского круга (Диониси – греческий бог виноградарства и виноделия).

В другом варианте таких терракот (9 шт., из Бактрии и Согда) можно увидеть стоящую женщину, в руках которой находятся другие предметы. В составе ее одежды местного стиля присутствуют накидка, головной убор, задняя часть которой украшена лентой-завязкой, а также невысокая диадема (или чадра). В одной, иногда в обеих руках, женщины можно увидеть небольшие предметы (пшеница, фрукт и др.).

25 статуэток, большая часть которых маргушские (16 экземпляров) изображают стоящую одетую женщину с зеркалом в руках. Правой рукой она прижимает зеркало к груди, а левая рука приподнимает край гиматия. Ее отождествляют с Наной, богиней войны, любви, материнства и мудрости, дочь Ахура-Мазды), Ардохшо. Есть и другие варианты такой статуэтки, где женщина поддерживает зеркало двумя руками. Представленная одежда драпированная с местными признаками, головной убор в задней части украшен декоративной лентой. На согдийских статуэтках этого типа представлена одежда местного стиля - платье, штаны и накидка. Если обобщить, на статуэтках женщины с зеркалом можно увидеть ряд важных иконографических деталей: поза женщины, положение правой руки, прижимающая к груди зеркало с длинной ручкой, длиннополоя одежда, волнистые складки между ног, украшение воротника бусами, круглое украшение на лбу. Эти статуэтки, имеющие отношение к I – IV векам, отличаются от эллинистических тем, что теперь внимание обращается не на анатомию тела, а на лицо, украшения и предметы, находящиеся в руке.

Тематика отдельных статуэток I в. до н.э. – II в. имеет отношение к музыкальному искусству. В бактрийских городищах Дальверзин-тепе, Ак-курбан и Старый Термез найдены терракотовые изображения стоящей женщины-арфистки. На ней складчатая одежда с расширяющимися полами. На другом варианте такой статуэтки, образцы которого (3 экземпляра) происходят из Кампыр-тепе, арфистка показана в положении сидя. Ее длинная одежда имеет глубокую горловину треугольной формы, пола одежды складчатая. Костюм музыкантши богато украшен бляшками, звездами и зубчатым узором. Головной убор чалмообразный, серьги круглой формы, шею украшают ожерелье и бусинки, нанизанные на нитку.

Среди терракотовых статуэток в 5 экземплярах изображена женщина, сидящая на троне или в высоком кресле. Она одета в эллинистической

манере, в руках держит предмет определенного вида – сосуд, веер или ветку финиковой пальмы. Ее образ ассоциируется с Деметрой (богиня плодородия в греческой мифологии) или Кибелой.

Группа античных терракот изображает обнаженную женщину. На 2 статуэтках (по одной из Бактрии и Согда) представлена женщина, на груди которой перекрещиваются две ленты [4,129]. Есть также статуэтки, на которых ноги стоящей обнаженной женщины скрещены. На ее руках нет каких-либо предметов, левая рука приподнята к груди, правая – опущена вдоль фигуры. Вес тела приходится на левую ногу, правая нога согнута в колене, перекрещивается с левой и прикасается к земле только носком. Грудь украшает большое ожерелье. На всех изображениях обнаженных женщин формы тела обозначены четко и откровенно, использованы красивые пропорции. Ее образ связывают с Атаргатой (ассирийская богиня, мать Семирамиды), вавилонской Иштар, тохаристано-согдийской и хорезмийской Анахитой.

На 3 бактрийских (из Дильберджина) статуэтках представлен образ обнаженного юноши. В его левой руке можно видеть гроздь винограда, в правой – птицу. Из украшений представлены ожерелье и браслет на правой руке статуэтки [3, 112-114].

Две согдийские статуэтки из Китаба изображают голову женщины. Ее лицо носит местные черты, с двух сторон охвачено кудрями. У нее большие глаза, нос и подбородок. На двух подобных других согдийских (из Бухары) терракотах такого типа голову женщины украшает корона в форме башни. В представленной героине видят образ Афины (греческая богиня войны и мудрости).

Двум терракотовым полуфигурам из Бактрии (Чапли-тепе) свойственен архитектурный декор. Ее перекрещенные между собой руки лежат на груди. На этих статуэтках I – IV вв. четко обозначены местные черты.

Среди отличающихся терракотовых фигур можно указать на женские статуэтки с цилиндрическим туловищем. Они выполнены смешанным способом (голова посредством матрицы, тело вручную). Руки показаны условно, в виде коротких выступающих концов. Отдельные образцы полностью изготовлены вручную. Все они (11 экземпляра) бактрийского происхождения (из Чапли-тепе, Дальверзин-тепе, Кампиртепе и Мирзабек-калы) и относятся к кушанскому периоду.

Другой заслуживающий внимания тип – 3 бактрийские (из Кампыртепе) статуэтки с ножками, изображающие женщин и мужчин, которые выполнены комбинированным способом (вручную и с использованием матрицы). Для устойчивости позы, ноги персонажа широко расставлены и на тыльной стороне находится третья опорная ножка. Терракота датируется к I в. до н.э. – II в. и изображает сатира с флейтой (распутные бог или богиня) или козлоногого Силена.

Что касается мужских терракотовых фигур, то они были обнаружены на городищах Айртам (в 18 км к востоку от Термеза), Саксонохур (Фархорский район Таджикистана), Халчаян (Денауский район Сурхандарьинской области), Тепаи Заргарон (Северный Афганистан), Старый Термез (юг Узбекистана). Всего найдено 10 статуэток стоящих мужчин в кушанской одежде, которые датируются I-III вв. На них высокий головной убор конической формы, опоясанный короткий или длинный камзол, штаны. На отдельных статуэтках у персонажа пустые руки, на других – он удерживает в руках разные предметы – сосуды, сосуд и ветку или горсть травы. Вероятно, эти терракотовые фигуры изображают жреца, предводителя или какого-то мифологического героя.

Две бактрийские (из Дильберджина) терракотовые фигурки показывают мужчину, сидящего со скрещенными ногами. Его руки опираются на колени, из одежды виден камзол. Обе статуэтки сохранились частично и датируются III –IV вв.

Из Бактрии (Кампыртепе) происходит также одна статуэтка I-начала II вв., представляющая собой бюст мужчины “римского” типа. У него короткая прическа, черты лица свойственны жителям берегов Средиземноморья.

Кроме того, среди находок есть три вида античных терракот, относящихся к буддийской культуре. В статуэтках двух видов изображен Будда в сидячем и стоячем положении, третий вид изображает стоящую женщину [2,195-209].

В терракотовой коллекции из Поёнкургона (Бойсунский район Сурхандарьинской области) нашли отражение основные культы, распространенные среди населения Тохаристана. Часть из них создана в эллинистическом стиле. Представленные образы греческих богов и богин (Геракл, Дионис, Афина, Афродита и др.) свидетельствуют о глубоком проникновении эллинизма в бактрийское пластическое искусство и его значительном влиянии в регионе. Исчезновение с карты Средней Азии эллинистических государств не означало автоматическое отмирание в местном искусстве греческих мотивов. Их следы прослеживаются даже в эпоху раннего средневековья. Эллинистический стиль теперь уже находил воплощение в образах представителей пантеона местных богов. Так, в изображении зороастрийской богини Анахиты выявляются черты, свойственные иконографии Афины и Афродиты [1,126-132].

Таким образом, своеобразие античной терракоты Средней Азии заключается в отражении внедренной эллинистической культуры и проявлении местных верований. Эти моменты очевидным образом прослеживаются в иконографии изображений, представленных образах, костюмах персонажей и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К. Эллинистические мотивы в терракотовой пластике Паёнкургона (северная Бактрия) // История материальной культуры Узбекистана. – Вып. 30. – Самарканд,-1999. – С. 126-132.
2. Двуреченская Н. Д. Терракотовая пластика древнейших государств Средней Азии IV в. до н.э. – IV в. н.э. (археологический аспект). – СПб.: Нестор-История,-2016. – 605 с.
3. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия – Тохаристан. – Ташкент, 1990. – 219 с.
4. Соловьев В. С., Тихонов Р. В. Терракотовая пластика поселения Дабилькурган в Северной Бактрии // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2015. - № 2. - С. 121-129.

К ТИПОЛОГИИ АНТИЧНОЙ БАКТРИЙСКО - ТОХАРИСТАНСКОЙ И СОГДИЙСКОЙ ТЕРРАКОТОВОЙ ПЛАСТИКИ

Статья посвящена античному искусству Тохаристана (Бактрии) и Согда, где происходит синтез античной культуры с зороастрийской. Этот факт можно изучить, в частности, на примере терракотовых статуэток, которые в большом количестве найдены в ходе раскопок в Таджикистане, Афганистане, Узбекистане и Туркменистане. Автор рассматривает терракоту с точки зрения представленных образов, поз, костюма и т. д. Подчеркивается, что с помощью терракотовых фигур мы знакомимся с древними верованиями, а также символикой образов в древнем изобразительном искусстве.

Ключевые слова: *Бактрия, Согд, античность, религия, зороастризм, изобразительное искусство, терракота, статуэтка.*

ОИД БА ТИПОЛОГИЯИ ПАЙКАРАҶОИ ТЕРРАКОТАИ АНТИҚИИ БОХТАРӢ - ТАҲОРИСТОНӢ ВА СУҒДӢ

Мақола ба санъати қадимаи Таҳористон (Бохтар) ва Суғд баҳшида шудааст, ки дар он ҷо синтези фарҳангҳои антиқӣ бо зардуштӣ сурат мегирифт. Ин далелро, аз ҷумла, дар мисоли ҳайкалчаҳои терракота, ки дар Тоҷикистон, Афғонистон, Ўзбекистон ва Туркменистон ҳангоми ҳафриёт пайдо шуданд, омӯхтан мумкин аст. Муаллиф терракотаҳоро аз нигоҳи симоҳои пешниҳодшуда, вази ист, сарулибос ва ғайра омӯхтааст. Таъкид шудааст, ки бо ёрии пайкараҳои теракотта мо бо эътиқодоти қадимӣ, инчунин рамзҳои симоҳо дар санъати тасвирии қадим шинос мешавем.

Калидвожаҳо: *Бохтар, Суғд, антиқа, дини зардуштӣ, санъати тасвирӣ, теракотта, ҳайкалча.*

ON THE TYPOLOGY OF TERRACOTTA PLASTICS OF ANCIENT BACTRIA - TOKHARISTAN AND SOGD

The material of the article is devoted to the ancient art of Tokharistan (Bactria) and Sogd, where the synthesis of ancient and Zoroastrian culture takes place. This fact can be studied, in particular, by the example of terracotta figurines, which were found in large numbers during excavations in Tajikistan, Afghanistan, Uzbekistan and Turkmenistan. The author examines terracotta from the point of view of the presented images, poses, costumes, etc. It is emphasized that with the help of terracotta figures we

get acquainted with ancient beliefs, as well as the symbolism of images in ancient fine arts.

Key words: *Bactria, Sogd, antiquity, religion, zoroastrianism, visual art, terracotta, statuette.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сайфуллоева Шахноз Изатуллоевна – унвонҷӯи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ. Тел: (+992) 985843505. E-mail:Saifulloeva86@mail.ru

Information about the author: Sayfulloeva Shakhnoz Izatulloevna – Applicant for the Donish Institute of History, Archeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Tajikistan Тел: (+992) 985843505. E-mail:Saifulloeva86@mail.ru

УДК-930.23

САҲМИ А. А. БЕЛЕНИТСКИЙ ДАР ОМУЌИШИ ДЕВОРНИГОРАҲОИ ПАНЧАКЕНТИ ҚАДИМ

КАРИМОВА Г. Б.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Таърихи омуҷиши шаҳри Панҷакенти Қадим аз соли 1946 оғоз меёбад. Муҳимтарин кашфиёти дар ин шаҳркада иҷрошуда-кашфи ёдгориҳои сершумори санъати тасвирӣ, пеш аз ҳама, деворнигораҳо мебошад. Қадамҳои нахустини таҳқиқоти муназзами Панҷакенти Қадим бо номи узви вобастаи Академияи илмҳои Иттифоқи Шӯравӣ А. Ю. Якубовский тавъаманд. Дар муддати кӯтоҳ мусаввараҳои девории Панҷакент мақоми сарчашмаи аҳаммияташ якуминдараҷаро соҳиб шуданд, ки акнун ягон муҳаққиқи фарҳанги Суғд ва эҳтимол, тамоми Осиёи Миёнаи давраи асрҳои миёнаи бармаҳал онро ба инобат нағрифта наметавонад.

Яке аз муҳаққиқони маъруфи деворнигораҳои Панҷакенти Қадим А. М. Беленитский (1904-1993) ба шумор меравад. Ӯ дар вилояти Смоленски Русия таваллуд шуда, соли 1930 дар шаҳри Тошканд факултети шарқшиносии Донишгоҳи давлатии Осиёимиёнагиро хатм карда, ҳамон сол ба Ҷумҳурии Тоҷикистон омада, бо фаъолияти таълимӣ ва илмӣ машғул гардидааст. Ӯ аз соли 1947 ба омуҷиши бостоншиносии шаҳркадаи Панҷакенти Қадим шуруъ намуд. Нахустин мақолааш дар мавзӯи ин шаҳри бостонӣ соли 1949 рӯи чопро дид, ҳарчанд он бо деворнигораҳо алоқаманд набуд. Бо мурури замон муҳаққиқи номбурда вобаста ба ҳафтиёти Панҷакент зиёда аз 120 асари хурду калонро дар алоҳидагӣ ва ҳаммуаллифӣ таълиф намуд.

Мақолаи якуми ӯ, ки мавзӯи он бо мусаввараҳои деворӣ алоқаманд буд, соли 1950 нигошта шудааст. Дар он муаллиф дар заминаи сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла деворнигораҳо, оид ба маъбад будани бинои № 1 ва дар ин минтақа ҳукмрон будани ҷомеае, ки ин биноро бунёд кардааст, андешаронӣ мекунад [12, 104-108].

Вале дар мазмуни баъзе асарҳои дар нимаи аввали солҳои 50-ум нашркардаи ӯ костагиҳо ба назар мерасиданд. Барои мисол, соли 1954 мақолаи А.М.Беленитский дар ҷилди дуюми “Осори Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон” (нашри Маскав) чоп шуд. Ин мақола ба мавзӯи маъбадҳои панҷакентӣ бахшида шуда, дар он тавсифи баъзе аз мусаввараҳо мавҷуданд. Маводи овардашуда то дараҷае сатҳӣ буд, ки инро худи муаллиф низ таъкид кардааст. Бар замми ин, А. М. Беленитский асосан маълумотеро, ки А. Ю. Якубовский дар ҷилди якуми “Асарҳои экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон” нашр карда буд, такроран пешниҳод намуд [13,21-58]. Бар хилофи ин, дар дигар асарҳои А.М. Беленитский баъдан маводи таҳлилӣ-муқоисавӣ ҷойи сазоворо ишғол мекунад.

А. М. Беленитский баъд аз А. Ю. Якубовский ва М. М. Дяконов дар давоми ҷаҳорҷаҳ аср (солҳои 1954-1979) сарвари Экспедитсияи бостоншиносии Панҷакентро ба уҳда дошт [5,13]. Дар давоми ин солҳо ӯ ҳамасола дар маҷаллаҳои илмӣ “Бостоншиносии Шӯравӣ”, “Мавод ва таҳқиқотҳо доир ба бостоншиносии ИҶШС”, “Кашфиёти бостоншиносӣ”, “Ахбороти мухтасари Институти таърихи фарҳанги модӣ”, “Асарҳои Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон”, “Ахбори Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон”, “Осори Институти таърихи Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон”, “Қорҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистон” оид ба рафт ва натиҷаҳои ҳафтиёти ин ёдгории таърихӣ ҳисоботи илмӣ ба нашр мерасонид. Дар таҳияи як қисми ҳисоботи илмӣ солана ӯ бо дигар муҳаққиқони Панҷакенти Қадим - Б. И. Маршак, В. И. Распопова ва А. И. Исҳоқов ҳамкориҳои пурсамар мекард.

Баъзе мақолаҳои ҳисоботи А.М. Беленитский хеле муфассал мебошанд. Барои мисол, асари соли 1958 нашркардаи ӯ дар бораи натиҷаҳои умумии ҳафтиёти солҳои 1951-1953-уми Панҷакенти Қадим ба назардошти тасвирҳо 50 саҳифаи маҷаллаи “Мавод ва таҳқиқотҳо доир ба бостоншиносии ИҶШС”-ро фаро мегирад [10,104-154].

Дар қатори таҳияи ҳисоботи ҷорӣ, А.М. Беленитский ба шарҳ додани мавзӯҳои деворнигораҳо машғул буд. Дар доираи мақолаи соли 1956 интишоркардааш ӯ се сӯҷаи деворнигораҳоро барои таҳлилкунӣ қабул кардааст. Барои ду сӯҷаи қаблан аз ҷониби муҳаққиқон шарҳ додашуда ӯ нуқтаи назари фарқкунандаи худро оид ба мавзӯи саҳнаҳои пешниҳод карда, саҳнаи сеюми соли 1953 кашфшударо нахустин шуда маҳз А.М. Беленитский шарҳ додааст. Аз ҷумла, мусаввараи таҷдидшудаи

девори шаркии бинои хурди ҳампахлӯи маъбади якуми Панҷакентро А. Ю. Якубовский ҳамчун базми ба иди баҳор бахшидашуда шарҳ дода буд ва чунин хулосаи ӯро М.М. Дяконов дастгирӣ кардааст. Барои чунин хулосабарорӣ ӯ тасвир шудани қадаҳҳо, гулҳо, нимурён будани баъзе иштирокчиёни маросим, серҳаракат будани вазъи баъзеи онҳо, навохтани асбобҳои мусиқиро ҳамчун асос қабул карда буд. А. Ю. Якубовский таъкид кардааст, ки дар асар, яқинан, манзараи рақси маросимӣ пешниҳод шудааст [14,104].

А. М. Беленитский бошад доираи сарчашмаҳои ҷалбшавандаро васеътар гардонида, дар натиҷа тавзеҳе пешниҳод кардааст, ки комилан бархилофи маънидодкунии А. Ю. Якубовский мебошад. Ба сифати чунин сарчашмаҳои нав барои А.М. Беленитский маводи мардумшиносии марбут ба анъанаҳои сокинони Рашту Дарвоз, Помир ва Истаравшан, инчунин ахбори сарчашмаи хаттии марбут ба Арманистони қадим (асри IV) хизмат кардаанд. Ин маҷмӯи маълумотро таҳлил намуда, муҳаққиқ менависад, ки деворнигора дар асл сахнаи рақси маросимиро нишон медиҳад, вале на ба маънои идкунии омад-омади баҳор (“Гули сурх”), балки дар маънои ба ҷо овардани маросими азодорӣ [8,57-58].

Соли 1954 нашриёти Академияи илмҳои ИҶШС дар шаҳри Маскав маҷмӯаи академии “Панҷакенти Қадим”-ро аз ҷоп баровард, ки дар он мақолаи муфассали А.М. Беленитский нашр гардид. Муаллиф дар таъя ба мусаввараҳои Панҷакенти Қадим идеология ва парастии Суғдро таҳқиқ мекунад. Ӯ чунин андеша меронад, ки маъбадҳои Панҷакенти Қадим ва анъанаи мусаввирии мухташамҳои дохили онҳо бо фаъолияти эҷодии рассомоне, ки мутааллиқи ҷомеаи монавиён буданд, дар алоқа ҳастанд. Маҳорати мусавирии суғдиён аз худи Монӣ ва шогирдони ӯ сарчашма гирифта, аз насл ба насл мерос мондааст [1,64].

Дигар мақолаи хеле муфассали А.М. Беленитский соли 1959 дар маҷмӯаи “Мучассама ва мусаввараи Панҷакенти Қадим” ба нашр расид. Он ба муайян намудани мазмуни бадеии ёдгориҳои дар бинои истиқоматии калони Панҷакент (объекти VI) кашфшуда бахшида шудааст. Муҳаққиқ хулоса мекунад, ки ин биноро ашроф - заминдори калон соҳибӣ мекард. А.М. Беленитский ба таҳлили бадеии ҳамбастагии дар девори паҳлӯгии манзили 26-уми ин бино овардашуда, ки дар он тасвири худои моҳ боқӣ мондааст, диққати зиёд медиҳад. Мавсуф асарҳои сершумори мувофиқаткунандаи аз Суғд ва минтақаҳои ҳамсоя ёфташударо ҷалб карда, хулоса мебарорад, ки маҳз Осиёи Миёна бояд ба сифати сарчашмаи ҷуғрофии пайдоиши ин гуна ҳамбастагӣ доништа шавад [7,53-64].

Дар яке аз мақолаҳои ӯ пораи мусаввара бо тасвири муҳосираи қалъа, ки дар толори маросимҳои қасри Деваштич кашф шуд, омӯхта шудааст. Аз рӯи симо ва тарзи либоспӯшии қаҳрамонҳо ӯ чунин

натичагирӣ мекунад, ки дар асар сахнаи аз ҷониби арабҳо муҳосира намудани қалъаи суғдӣ нишон дода шудааст. Дар ин мақола А.М. Беленитский тасвири силоҳи қалъакӯб – манҷаниқро таҳлил ва таҷдид кардааст. Дар деворҳои Панҷакенти Қадим се тасвири истифодаи ҷунин силоҳ мавҷуданд, ҳарчанд танҳо як тасвир дар ҳолати қаноатбахш (хонданибоб) боқӣ мондааст. Ӯ ҷунин натичагирӣ мекунад, ки тасвири мазкур барои илми ҳарбӣ сарчашмаи нав буда, имкон медиҳад, ки сатҳи тараққиӣ тӯпҳои ҳаводиханда дар асрҳои миёнаи бармаҳал аниқтар ва муқамалтар тасаввур карда шавад [3, 215-221].

А. М. Беленитский ҳамҷунин таъсири мутақобилаи санъати тасвирии Суғдро бо минтақаҳои дигари дуру наздик муқоиса мекунад. Аз ҷумла, соли 1978 дар натиҷаи таҳлили амиқи яке аз пораҳои мусаввараи объекти VII шаҳри бостонии Панҷакент робитаи онро бо фарҳанги Ҳинд таъкид кардааст. Дар ин асар гурӯҳи сенафараи одамон дар дохили равоқи дусутуна тасвир шудаанд. Рассом дар маркази тасвир ҷуссаи нимбараҳнаи раққосеро, ки ронҳояшро пӯсти паланг пӯшонидаст, ҷойгир кардааст. Аз ду ҷониби ӯ бо миқёси хеле хурдтар симоҳои ду нафари нишаста намоёнанд. Як нафари онҳо дар даст ашё барои ҷамъоварии қурбониҳо дорад, дар дасти чапи нафари дигар, шояд, ритон мавҷуд аст. Берун аз равоқ дар девори ҳамсоя мусаввараи идома меёбад, ки танҳо поре аз он боқӣ мондааст. Дар ин ҷо тасвири боз як шахси нишастаро мебинем, ки бо дасти чап қосоро ба сатҳи пеши бар бардоштааст. Болотар аз ӯ суроби мутриби ба зону нишаста тасвир карда шудааст. А. М. Беленитский тарзи исти раққос, танҳо аз пӯсти паланг иборат будани пӯшок, инчунин бо ранги қабуд иҷро шудани ҷуссаи ӯро ба инобат гирифта, дар зерин таъсири қонунҳои муқаддасии Шива (“шоҳи раққунандаи қабудгардан”) пайдо шудани симои дар деворнигораи Панҷакент тасвиршударо таъкид кардааст [4,4-5].

Дар рисолаи соли 1973 нашркардаи А.М. Беленитский “Санъати муҳташами Панҷакент: мусаввара ва муҷассама”, ки ҳаҷман қалон нест (қамтар аз 70 саҳифа), аз меҳнати ҷаҳриякаси ин муаррих ва санъатшиноси забардаст оид ба таҳқиқи ёдгориҳои бадеии Панҷакент натичагирӣ шудааст. Он аз ҷаҳр боб иборат аст. Дар боби аввал мусаввара ва муҷассамаҳо мавриди тавсифи умумӣ қарор дода шудаанд. Тавсифи мусаввараҳои дар ороиши меъмории маъбадҳо ва биноҳои истиқоматӣ истифодашуда дар алоҳидагӣ ба иҷро расидааст. Дар боби дуюми рисола хусусиятҳои техникаӣ ва услубии ёдгориҳои санъати Панҷакент таҳлил карда шудаанд. Дар доираи боби сеюм А. М. Беленитский мавзӯҳои санъати тасвирии ин шаҳрқадаро меомӯзад ва муҳаққиқ андешаҳои худро оид ба суҷаҳои парастии ва достонӣ дар доираи зербобҳои мустақил баён кардааст. Дар боби хотимавии монографияи мазкур ҷанбаҳои умумӣ ва вижагӣҳои ёдгориҳои санъати

Панҷакенти Қадим ва дигар навоҳии Осиёи Миёна ва давлатҳои хориҷии ин давра дар муқоиса баррасӣ карда шудаанд. А.М. Беленитский менависад, ки дар Панҷакент намунаи бехтарини падидаест, ки дар асрҳои миёнаи бармаҳал дар доираи санъати маъбадӣ ва қасрӣ дигар маҳдуд намешавад, акнун табақаи хеле васеи шаҳрвандони сарватманд толорҳои маросимии хонаҳояшонро бо деворнигораҳо ва кандакорӣ дар ҷӯб оро меоданд [6,54-55].

А. М. Беленитский таҷдиди маъбадҳои Панҷакенти Қадимро масъалаи хеле муҳим медонист ва бо ин мақсад аз мусаввараҳо ва дигар тарзҳои ороиши меъмории дар ҳудуди ин ёдгории таърихӣ кашфшуда босамар истифода бурдааст. Ба ин мавзӯ тариқи махсус ӯ ханӯз соли 1952, яъне панҷ сол баъд аз кашфиёти шаҳри мазкур рӯ оварда буд [9, 119-126]. Баъд аз ду даҳсола (соли 1973) ӯ зарур донист, ки бо инобати ёдгориҳои нави ёфташуда ин мавзӯро дар ҳамкорӣ бо Л.Л. Гуревич ва Б. И. Маршак тақвият бахшад [11,157-160].

Ҳамчунин А. М. Беленитский чандин мақолаи илмии дигар ба нашр расонидааст, ки махсус ба мавзӯи деворнигораҳои Панҷакенти Қадим бахшида шудаанд. Дар ин самт ӯ бештар бо олими шарқшинос ва мутахассиси соҳаи таърихи санъат Б.И. Маршак ҳамкории пурсамар кардааст.

Ҳарчанд баъди соли 1979 А. М. Беленитский дигар ба экспедитсияи номбурда роҳбарӣ намекард, вале дар таҳқиқоти бостоншиносии Панҷакенти Қадим фаъолияти худро идома дода, дар алоҳидагӣ ё ҳаммуаллифӣ ҳисоботи ҷорӣ ба нашр мерасонид. Баъзе аз чунин маводи таҳияшуда баъди соли 1993 дар синни 89-солагӣ вафот кардани ин олими барҷаста рӯи чопро диданд.

Соли 2019 дар шаҳри Санкт-Петербург маҷмӯи мақолаҳои илмии мунтахаб ва очеркҳои ёддоштҳои шарқшинос ва ин бостоншиноси барҷастаи рус таҳти унвони “Таърих ва фарҳанги Осиёи Марказӣ дар давраи қадим ва асрҳои миёна. Очеркҳои солҳои гуногун (ҷомеа, таърих, фарҳанг)”интишор шуд [5]. Баъзе аз мақолаҳои ин маҷмӯа дар бораи мусаввараҳои Панҷакенти Қадим маълумот медиҳанд, ҳарчанд такроран интишор шудаанд, аз ин рӯ барои тавсифи онҳо ниёз вучуд надорад.

Дар умум, доираи мавзӯҳои таҳқиқотии А. М. Беленитский марбут ба шаҳри Панҷакенти Қадим фарох буд. Ин олими барҷаста дар омӯзиш ва муарифкунии деворнигораҳои ин шаҳри бостонӣ ва дар ин замина, санъати тасвирии Суғди асрҳои миёнаи бармаҳал саҳми арзанда гирифтааст. Дар натиҷаи меҳнати бисёрсолаи ӯ ва ҳамсафонаш мавҷудият ва асолати мактаби вижаи мусаввирии суғдӣ муайян карда шуд. Бо истифода аз ин сарчашма ӯ паҳлӯҳои гуногуни идеология ва парастиишҳои дар ин минтақа ҳукмронро ошкор намуда, оид ба анъанаҳои бемисли

ачдодони мо маълумоти нав пайдо кард. Заҳматҳои А. М. Беленицкийро ба инобат гирифта соли 1975 Ҳукумати ҶШС Тоҷикистон ӯро бо унвони баланди Ходими шоистаи илми ҷумҳурии сарфароз гардонид.

АДАБИЁТ

1. Беленицкий А. М. Вопросы идеологии и культов Согда (По материалам пянджикентских храмов) / А. М. Беленицкий // Живопись древнего Пянджикента. - М.: Из-во АН СССР, 1954. - С. 25-82.
2. Беленицкий А. М. Вопросы хронологии живописи раннесредневекового Согда / А. М. Беленицкий, Б. И. Маршак // Успехи среднеазиатской археологии. - Вып. 45. - 1979. - С. 32-37.
3. Беленицкий А. М. Древнейшее изображение осадной машины в Средней Азии / А. М. Беленицкий // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. - Л., 1978. - С. 215-221.
4. Беленицкий А. М. Из истории культурных связей Средней Азии и Индии в раннем средневековье / А. М. Беленицкий // КСИИМК. - Вып. 98. - М.: Изд-во АН СССР, 1964. - С. 33-42.
5. Беленицкий А. М. История и культура Центральной Азии в древности и средневековье. Эссеистика разных лет (общество, история, культура) / А. М. Беленицкий. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А. Герцена, 2019. - 740 с.
6. Беленицкий А. М. Монументальное искусство Пенджикента. Живопись, скульптура / А. М. Беленицкий // Материалы сессии, посвящённой итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР: Тезисы докладов. - Баку, 1965. - С. 54-55.
7. Беленицкий А. М. Новые памятники искусства древнего Пенджикента. Опыт иконографического истолкования / А. М. Беленицкий // Скульптура и живопись древнего Пенджикента. - М.: Изд. АН СССР, 1959. - С. 53-64.
8. Беленицкий А. М. О некоторых сюжетах пенджикентской живописи / А. М. Беленицкий // КСИИМК. - Л., 1956. - Вып. 61. - С. 56-62.
9. Беленицкий А. М. О пянджикентских храмах / А. М. Беленицкий // КСИИМК. - Вып. 45. - М. Изд-во АН СССР, 1952. - С. 119-126.
10. Беленицкий А. М. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951-1953 гг.) / А. М. Беленицкий // МИА. - 1958. - № 66. - С. 104-154.
11. Беленицкий А. М. Пенджикентские храмы и развитие согдийского культового искусства в V-VII вв. / А. М. Беленицкий, Л. Л. Гуревич, Б. И. Маршак // Тезисы докладов сессии, посвящённой итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. - Ташкент, 1973. - С. 157-160.
12. Беленицкий А. М. Раскопки здания № 1 в древнем Пенджикенте / А. М. Беленицкий // МИА. - № 15. - М.-Л., 1950. - С. 104-108.
13. Беленицкий А. М. Раскопки согдийских храмов в 1949-1950 гг. / А. М. Беленицкий // МИА. - № 37. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - С. 21-58.
14. Дьяконов М. М. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии / Дьяконов М. М. // Живопись древнего Пянджикента. - М.: Из-во АН СССР, 1954. - С. 83-158.

САҲМИ А. А. БЕЛЕНИТСКИЙ ДАР ОМУЗИШИ ДЕВОРНИГОРАҲОИ ПАНЧАКЕНТИ ҚАДИМ

Дар мақола маълумот дар бораи шарқшиноси шинохта А. М. Беленицкий оварда мешавад, ки дар таҳқиқи таърихи бостонии Панчакенти Қадим саҳми

калон гузошта аст. Фаъолияти пурсамари А. А. Беленитский чихати омӯзиши мусаввараҳои деворӣ дар маркази диккат қарор дода шудааст. Қайд карда шудааст, ки ин муҳаққиқ бо шарҳ додани деворнигораҳо, муайян кардани симоҳои тасвиршуда, таҳлили қоидаҳои муқаддаснигорӣ ва ҳалли дигар масъалаҳо машғул гардида, дар асоси муқоисаи деворнигораҳои Панҷакенти Қадим бо асарҳои санъати монументалии дар дигар ёдгориҳо кашфшуда ӯ барои замони асрҳои миёнаи бармаҳал мавҷудияти мактаби вижаи мусаввирии Суғдро таъкид кард. Қоидаҳои баёнкардаи ӯ оид ба идеологияи дар минтақа ҳукмрон буда ва парастии маҳаллӣ арзиши баланди илмӣ доранд. Муаллифи мақола натиҷагирӣ мекунад, ки акнун дар омӯзиши таърихи маданияти модии Осиёи Миёнаи давраи марбута Панҷакенти Қадим ёдгории аҳаммияташ якуминдараҷа ба шумор меравад ва барои чунин мақомро соҳиб шудани шаҳри мазкур А. А. Беленитский саҳми калон гузоштааст.

Калидвожаҳо: *таърих, асрҳои миёнаи бармаҳал, бостоншиносӣ, шаҳрқада, Панҷакенти Қадим, маъбад, орошии меъморӣ, санъати тасвирӣ, деворнигора, муқаддаснигорӣ, идеология, парастии, саҳми олим.*

ВКЛАД А. А. БЕЛЕНИЦКОГО В ИЗУЧЕНИЕ НАСТЕННЫХ РОСПИСЕЙ ДРЕВНЕГО ПЕНДЖИКЕНТА

В статье приводятся сведения по работе известного русского востоковеда, внесшего значительный вклад в археологическое исследование Древнего Пенджикента. Основное внимание уделено результатам плодотворной работы А. А. Беленицкого по изучению произведений настенной живописи. Подчеркивается, что предметами изучения этого исследователя становились такие вопросы, как трактовка росписей, выяснение представленных образов, анализ использованных принципов иконографии и т.д. На основе сравнения пенджикентских росписей с произведениями монументального искусства из других памятников, он указал на существование согдийской живописной школы эпохи раннего средневековья.

Большую научную ценность представляют сформулированные им положения по господствовавшей в регионе идеологии и местным культам.

Автор статьи заключает, что А. А. Беленицкий внес значительный вклад в то, чтобы признать городище Древнего Пенджикента как памятник первостепенной важности для изучения истории материальной культуры Средней Азии соответствующей эпохи.

Ключевые слова: *история, раннее средневековье, археология, городище, Древний Пенджикент, храм, архитектурный декор, изобразительное искусство, настенная роспись, иконография, идеология, культ, вклад ученого.*

A. A. BELENITSKY'S CONTRIBUTION TO THE STUDY B. OF WALL PAINTINGS OF ANCIENT PENJIKENT

The article provides information on the work of a famous Russian and orientalist who made a significant contribution to the archaeological study of ancient Penjikent. The main attention is paid to the results of the fruitful work of A. A.

Belenitsky on the study of wall paintings. It is emphasized that the subjects of study of this researcher were such issues as the interpretation of paintings, clarification of the presented images, analysis of the used principles of iconography, etc. Based on the comparison of Panjikent murals with works of monumental art from other monuments, he pointed out the existence of the Sughd painting school of the early middle ages. Of great scientific value are the propositions formulated by him on the prevailing ideology and local cults in the region. The author concludes that A. A. Belenitsky has made a significant contribution to the transformation of the settlement of ancient Penjikent in the monument of paramount importance for the history of material culture of Central Asia of the era.

Key words: *history, early middle ages, archeology, ancient settlement, ancient Penjikent, temple, architectural decor, fine art, wall painting, iconography, ideology, cult, scientist's contribution.*

Сведения об авторе: Каримова Ганджина Бахтиёровна-соискатель Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ. Телефон: (+992) 918817250,(+37 992) 2217260. E-mail: gancinkarimova@gmail.com

Information about the author: Karimova Ganjina Bakhtierovna - candidate of the A. Donish Institute of history, archeology and Ethnography of the. Tel. : (+992)918817250,(+37 992) 2217260. E-mail: gancinkarimova@gmail.com

МАРДУМШИНОСӢ-ЭТНОГРАФИЯ-ETHNOGRAPHY

УДК-902.7 (575.3)

**ПРОИЗВОДСТВО ШЕЛКА В ХУДЖАНДЕ В СЕРЕДИНЕ XX
ВЕКА (фотоколлекция кинооператора В.В. Кузина)****ДОДХУДОЕВА Л. Н.,****Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша**

В собрании этнографического архива Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана имеется несколько коллекций, которые не были созданы согласно научным планам отдела этнографии, а подарены его сотрудникам специалистами других областей творческой деятельности. К ним относятся и фотоколлекции одного из основателя таджикского кино, известного кинодокументалиста советского периода В.В. Кузина.

Ранее уже была опубликована его фотосерия, посвященная памятникам Вахана 1950 года (№ 25) [1]. Не менее интересна его коллекция «Кустарное ткачество шелковых тканей Ленинабаде» (№ 35), представляющая мануфактуры по производству шелка в Худжанде (в прошлом в Ленинабаде). Это небольшое собрание снимков, судя по описи, первоначально состояло из 15 фотографий, а ныне включает в себя только 12 отпечатков.

В историю таджикского кино заслуженный деятель искусств Кузин Василий Васильевич (1904-1978) вошел как первый кинооператор, первый начальник производства, первый директор кинофабрики «Таджиккино» (1929-1938). В 1922 г. он окончил 5-ю единую советскую трудовую школу в городе Тула, а затем продолжил свою деятельность в Бухаре, Фергане, Самарканде, Сталинабаде (ныне Душанбе), где связал свою жизнь с кинематографом. После окончания Великой Отечественной войны, за участие в которой он был награжден различными орденами и медалями, в 1946 году В.В. Кузин пришел на киностудию «Таджикфильм», где до конца своих дней работал режиссёром и оператором документального кино, организатором производства.

В инвентарной книге этнографического архива особо указано, что В.В. Кузин использовал при работе над коллекцией Вахана 1950г.(№25) известный аппарат *Лейка (Leica)*, первую массовую малоформатную камеру, снимавшую на фотопленке. В описи коллекции № 35 не приведено сведений о том, каким именно фотоаппаратом пользовался оператор, однако снимки отличаются хорошим качеством.

Из двенадцати фотографий коллекции № 35 шесть представляют работу мастера по обработке коконов, другие пять - ткача за станком, за которым он изготавливает икат (атлас). Особый интерес представляет отпечаток №35-12, который снабжен важными комментариями в описи. Согласно им, представленный на фотографии станок перешел по наследству сыну от кустика, который при жизни обрел в Худжанде славу выдающегося ткача. Более того образец ткани на станке, за которым работает сын, создан по дизайну отца, который тот лично разработал еще в 1911 году. К сожалению, именно этот снимок не сохранился, но другой отпечаток (№35-9), где крупно представлен станок, за которым сидит сын знаменитого мастера, позволяет судить о композиции с большими абровыми мотивами (рисунок *абр-тадж.* «облако») на шелке.

В практике В.В. Кузина было пополнять единую коллекцию другими снимками, непосредственно не связанными с тематикой данного собрания. Так, в его фотособрании, посвященном памятникам Вахана 1950г. (№ 25), имеются три снимка крепости Сарвода в Верховьях Заравшана. В данной же коллекции на одном из отпечатков представлен **народный мастер резьбы по ганчу (алебастру) усто ШАМСИДДИНОВ**, который объясняет двум коллегам или своим ученикам особенности резьбы ганчевого панно. Все трое одеты в рис. В.В. Кузин. Народный мастер резьбы по ганчу усто Шамсиддинов, 1975г. (№35-12) полосатые халаты *джома* из бекасаба. На головах у них тюбетейки токи чусти, украшенные традиционно белым орнаментом с рисунком *тус-тупи* (перца).

Судя по интерьеру, действие происходит в каком-то зале, который оформляет усто, поскольку на заднем плане видны его уже готовые резные

панно, украшающие стену. Помимо чисто художественного интереса фотография имеет особое значение в силу своего атрибутивного характера: все снимки коллекции № 35 не имеют даты, а этот отпечаток сохранил надпись «март 1957года». Согласно этому, мы можем датировать всю коллекцию В.В. Кузина именно этим годом.

Как известно, с древности на протяжении столетий Худжанд оставался важным центром производства шелка, особенности локального технологического процесса которого, по мнению многих исследователей, содействовали сложению национальной школы таджикского шелкоткачества [2-5] В городе существовали гузары мастеров «карбосбофон», «абрабандон», «пиллакашон» и «шохибофон», которые непосредственно были связаны с производством этой уникальной ткани. Всего же исследователями выявлено 103 специализации работ изготовления шелка.

В 1906 году в Худжанде было зафиксировано 230 шелкоткацких заведений кустарного типа. В советское время в ходе политических, экономических и культурных преобразований произошло кооперирование ремесленников и прежде всего ткачей. В процессе тотального и насильственного огосударствления средств производства и торговли в Худжанде происходила ломка и уничтожение кустарной промышленности. Дело доходило до физического уничтожения ремесленников, как чуждых социализму элементов» [3, 210].

В итоге в 1919 году шелководческая промышленность была национализирована, и к концу 20-х гг. XXв в Худжандском уезде функционировало более 230 шелкоткацких мастерских, была создана первая артель кустарей по производству тканей «Ткач», объединившая более тысячи мастеров, которая позже была преобразована в шелкоткацкую фабрику «Красный ткач». Шелкоткачество в пригородных селениях Худжанда процветало вплоть до 50-х годов XX века.

Важную роль в развитии ремесла играли местные рынки.

В 70-е гг. XXв. появилось производственное объединение «Худжандатлас», где с 1979 года начали выпускать «хан-атлас» – самую популярную ткань в Центральной Азии.

Процесс обработки волокна и изготовления шелка состоял из более двадцати этапов, которые выполнялись тридцатью категориями профессиональных мастеров и подсобных работников. Начинался процесс подготовки шелковых нитей из размотки коконов – *пиллакашй*, который запечатлен на фотографиях В.В. Кузина.

В шелкомотальных мастерских *пиллакашхона* выполняли три вида операций. Размоткой коконов занимался шелкомотальщик *пиллакаш*, который представлен на фото №35-5 крупным планом. Обмотку нитей на большие бобины *мошпарра* делал обмотчик нити *чархбардор*, фигура которого еле заметна внизу композиций. Перемотка пряжи на маленькие шпульки *найча*, которую прodelывал перемотчик *найчакаш* не запечатлена

на снимках, также, как второй этап подготовки шелковых нитей, связанный с кручением неотваренной нити, который выполнял уже в другой мастерской *аштобхона* мастер *аштобчи* [5,296;6,40-56]

Как видим, В.В. Кузин ограничился лишь фиксацией тех действий, которые происходили в шелкомотальной мастерской *пиллакашхоне*, где стоял станок, состоящий из четырех частей: огромного колеса *девчарх*, веретенной рамы, цевочной рамы и приспособления для равномерного кручения нити на бобину.

Рис.2. В.В. Кузин. Отделение нитей после запарки коконов (№ 35-5).

Рис.3. В.В. Кузин. Ткач за работой.(№ 35-9).

Эти особенности дукона можно рассмотреть на фотографиях известного кинооператора.

Обработка коконов требует исключительно высокого мастерства и выполняется главой мастерской. В шести фотографиях В.В.Кузин показал, как кустарь производит запарку и размотку коконов, выбирает нити для намотки, а также снимает их с коконов.

В Худжанде созданием ткацких станков занимались мастера *дуконсо-зы*. Все виды тканей изготавливали на станках с подножками: с ямой и без нее. Для производства абровых тканей использовали два вида станков: с двумя педалями и коротким узким гребнем для тканей шириной 18-45 см и четырехремизным с четырьмя педалями с коротким и узким гребнем для ткани атласа шириной 44 см.[5,48].

Ткацкие станки в Худжанде, по сравнению с бухарскими и самаркандскими станками, имели некоторые отличия. Худжандский ткач сидел почти на метр выше уровня пола, бухарский же мастер устраивался на полу, опустив ноги в яму [5,298]. Это отличие видно на пяти фотографиях В.В. Кузина. Здесь ткач в белой рубашке, склонясь над станком своего отца, сидит на подставке, опустив ноги в яму.

В художественном отношении наиболее своеобразными тканями Худжанда являлись так называемые ткани *абра* (атлас, ханатлас, шохи, адрас и т.д.). В данном случае на станке у ткача мы видим узкополосную ткань с крупными однотипными рисунками абра.

Известно, что кинооператор В.В. Кузин снял более 250 сюжетов для местной кинохроники и прежде всего для киножурнала «Советский Таджикистан». Этот периодический киновыпуск из отдельных эпизодов, сюжетов содержал информацию о жизни страны, внутренних и международных общественно-политических событиях. Возможно, В.В. Кузин в середине XX в. работал в Ленинабаде (ныне Худжанд) над сюжетами для кинохроники, где им и были одновременно сделаны эти фотографии, которые он позже передал своим коллегам из Академии наук. В любом случае фотодокументы его коллекции № 35 из этнографического архива Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана могут служить для специалистов важным материалом по изучению производства шелка в Худжанде в середине XXв.

ЛИТЕРАТУРА

1. Додхудоева Л. Н. Исторические памятники Вахана из коллекции кинооператора В.В. Кузина. // Иранское языкознание»,-2020. К 70-летию со дня рождения Б.Б. Лашкарбекова. Труды международной научной конференции «Чтения памяти Б.Б. Лашкарбекова. К 70-летию со дня рождения». 18-20 октября 2018. Москва, Институт языкознания РАН. – Москва,- 2020.
2. Иброхимов М. Ф. Таджикский ремесленный текстиль: Словарь-справочник. – Душанбе: Ирфон, -2003.
3. Мирбабаев А.К. Историческое наследие Худжанда. – Худжанд,-2008.
4. Турсунов Н.О. Из истории городского ремесла Северного Таджикистана (ткацкие промыслы Ходжента и его пригородов в конце XIX - начале XX вв.). – Душанбе: Дониш,-1974.
5. Хакимов Н.История развития производства абровых тканей таджиков в Худжанде в конце XIX-XXвв./ Отв. редакторы А. Раджабов, М. Иброхимов.- Душанбе, - 2016.
6. Harvey J. Traditional textiles of Central Asia.-London,-2009.

ПРОИЗВОДСТВО ШЕЛКА В ХУДЖАНДЕ В СЕРЕДИНЕ XX ВЕКА (фотоколлекция кинооператора В. В. Кузина)

В этнографическом архиве Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана хранится коллекция из тринадцати снимков известного советского оператора В.В. Кузина «Кустарное ткачество шелковых тканей в Ленинабаде» (№ 35). Часть из них представляет мастера, занятого обработкой коконов, другие фотографии - ткача за станком 1911г., на котором он изготавливает икат (атлас). Один из снимков запечатлел знаменитого резчика по ганчу усто Шамсиддинова с учениками и имеет дату 1975г. Возможно, В.В. Кузин в середине XXв. работал в Ленинабаде (ныне Худжанд) над сюжетами для кинохроники «Советский Таджикистан», где и были им сделаны эти фотографии, которые он позже передал своим коллегам из Академии наук.

Ключевые слова: шелк, Худжанд, производство, кокон, станок, текстиль, оператор, этнография, коллекция, архив.

ИСТЕҲСОЛИ АБРЕШИМ ДАР ХУҶАНД ДАР МИЁНАИ АСРИ XX (аксҳои кинооператор В. В. Кузин)

Дар бойгонии этнографии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон зиёда аз 13 адад аксҳои кинооператори маъруфи Иттиҳоди Шӯравӣ В.В. Кузин таҳти унвони “Косибӣ ва бофандагии дастии матоъҳои абрешимӣ дар шаҳри Ленинобод” (№35), нигоҳ дошта мешавад. Қисме аз онҳо косибони шинохтаи истехсоли дастии коркарди пилла муаррифӣ гардида, қисми дигари он аз акси бофандаи дар назди дастгоҳ, ки матои атлас мебофад иборат мебошад. Дар яке аз аксҳо чехраи устои машҳури коркарди гач Шамсиддинов бо шогирдонаш (соли 1975) ба назар мерасад. Эҳтимол меравад, ки суратгир В.В. Кузин он солҳо дар шаҳри Ленинобод (ҳозира шаҳри Хуҷанд) қору фаъолият намуда, дар таъсиси кинохроникаи “Тоҷикистони Шӯравӣ” саҳм гузоштаву ин аксҳоро бардошта, сипас онҳоро ба Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тухфа намудааст.

Калидвожаҳо: абрешим, Хуҷанд, истехсолот, пилла, дӯкон, матоъ, оператор, мардумшиносӣ, коллексия, бойгонӣ.

SILK PRODUCTION IN KHUDJAND IN THE MIDDLE OF THE 20-th CENTURY (photo -collection by cameramen V.V. Kuzin)

There is collection “Hand-made weaving of silk fabric in Leninabad” (13 photos) by famous Soviet camera-man V.V. Kuzin (# 35) at the ethnographic archive of the A. Donish Institute of history, archaeology and ethnography, Tajikistan National Academy. One part of photos present master who treats cocoons, another unit - the weaver sitting at the loom 1911 and making iqat (atlas). The image of well-known ganch carver usto Shamsiddinov with his apprentices has its date 1975. Perhaps, in the

middle of the 20th century in Leninabad (now Khudjand) V.V. Kuzin made some film-plots for news-reel "Soviet Tajikistan" and few photography's which then were pass by him to his colleagues from Academy of sciences.

Key words: *silk, Khudjand, production, cocoon, loom, textile, camera-man, ethnography, collection, archive.*

Сведения об авторе: Додхудоева Лариса Назаровна-доктор исторических наук, заведующая отделом этнографии Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша, пр.Рудаки,33. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республики Таджикистан. Телефон:(+37 992) 221 37 42. E-mail: lorasdodo@rambler.ru.

Information about the author: Dodkhudoeva Larisa Nazarovna, Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Ethnography at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after V.I. A. Donisha, Rudaki Ave., 33. Address: 734025, g. Dushanbe, Republic of Tajikistan. Phone: (+ 37 992) 221 37 42. E-mail: lorasdodo @rambler.ru.

УДК-930.23

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРИОДИЗАЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

МАДАМИДЖОНОВА З. М.,

Институт истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Данная проблематика лежит в русле накопившегося громадного материала археологического, историко-культурного порядка, позволяющего в настоящее время заниматься обобщением, выявлением этапов развития самого древнейшего периода в этногенезе и этнической истории таджикского народа. Огромный шлейф археологических, исторических, этнографических, лингвистических работ посвящен, в основном, древнейшему, древнему периодам, в том числе и доарийскому, который, как начальный этап периодизации этногенеза и этнической истории таджиков не рассматривался. Поэтому, задача данной статьи, проведение анализа археологического материала памятников джейтунской, гиссарской, сазаганской и саразмийской культур, обзор существующих точек зрения о периодизации этногенеза и этнической истории таджиков и обоснование введения дополнительного доарийского этапа относящийся к концу неолита и энеолита, до ранней бронзы.

Обоснование поставленной задачи, требует характеристики научно - теоретических подходов об этносе, имеющих в научной литературе на сегодняшний день. Н.Н. Чебоксаров, Ю.В. Бромлей и другие исследователи теории этноса выделяет общее понятие этноса, выдвигая на первый

план общие характеристики культуры, языка, территории, экономической жизни и т.д.[18,18-а;12,12-а;17,19,8,3, 85,2,18-45]. Как известно, этногенез включает рассмотрение вопросов возникновения и развитие ранних этнических общностей, куда входили род и племена, этнические общности, этносы и т.д. Стоит отметить, что этнические общности и само понятие этнос являются основой, над которым впоследствии воздвигаются нации [20].

Существуют различные направления разработок изучения процесса сложения этноса. Этнографы в своих работах пишут об этнических процессах, опираясь на метод примордиализма [3-а]. Именно, этот метод является исконным из научных подходов и позволяет рассматривать развитие этноса с самых ранних этапов истории и дальнейшего его существования. Ю.В. Бромлей впервые ввел в научный оборот термин «этнос», хотя до этого этнографы и философы обозначали данный феномен понятием «этническая общность»[3]. С точки зрения Ю.В. Бромлея, этнические группы возникали приблизительно в период неолита (с формированием первых эндогамных единиц – племен), и с этого момента как результат развития и взаимодействия первоначально возникших групп, начинается «этническая история» человечества [4-а]. Этот вариант примордиализма, получил широкую поддержку [3,18-45]. В.Н.Басилов делая анализ работ Ю. В. Бромлея пишет, что в своих работах он доказал то, что этнографическая наука является подлинно теоретической научной дисциплиной. Примордиализм в этнографии был признан научным методом, который рассматривал этнос как изначальное и неизменное объединение людей «по крови».

Таким образом, понятие «этнос» [4,85;4-а;4-б] сложился из признаков, которые определяют его как особую общность людей, имеющих общий язык, материальную и духовную культуру, самосознание, единую социальную – экономическую основу, представления об общем происхождении на определенной территории.

Археологи тоже считают, что определяющим началом происходящих знаковых изменений в древнейший период общепризнан неолит, именно в это время произошла «неолитическая революция». Этот период характеризуется существованием позднеродовых общин и временем перехода от протоэтносов к этническим общинам [1, 254]. Время для этого, как кажется, было достаточным – три или даже четыре тыс. до н. э. Именно в это время шел процесс формирования современного человека на территории Прародины-Родины таджиков – Центральной Азии [15-а,5-12]. Этот период включает археологические этапы - лессовый палеолит, палеолит, мезолит, неолит. Археологи, используя антропологические материалы, отмечают важные биологические и социальные изменения. В результате «неолитической революции», происходит скачок от присваивающего хозяйства к производящему, тем самым человек становится носителем определяющей культуры. Так же, на заключительной стадии каменного века в эпоху «неолитической революции» ученые археологи отмечают преобразования

небольшого бродячего первобытного стада в поздне-родовую общину. Именно в это время исследователи отмечают формирование языка, искусства, религии - первых зачатков культуры. Человек сам определяет без-опасную модель выживания – выделяет культ огня, устраивает жилища, начинает использовать одежду, возникает гончарство. Таким образом, по мнению многих ученых, именно в неолите возникают первые земледельческие цивилизации, происходит объединение разрозненных ранее племен в единые социумы, и начинают складываться прообразы будущих народов.

Разрабатывая периодизацию этногенеза таджикского народа, должны также учитываться: антропологические характеристики, научно обоснованные принципы и критерии формирования этноса. Так же необходимо учитывать хронологические рамки, которые дают возможность подразделить этапы развития. Поэтому, исследования ученых - таджиковедов Б.Г. Гафурова А.Ю. Якубовского, К.В. Тревер, А.Н. Бернштама, Б. А. Литвинского, Н.Н. Негматова, Ю.А. Заднепровского, В.А.Ранова, Ю. Якубова, антропологов В.В. Гинзбурга, А.В.Ошанина, М.М. Герасимова, Т.П. Кияткиной , позволяют определить характеристики понятия этноса и выделить этапы этногенеза и этнической истории таджикского народа. Результаты этих исследований, позволяют показать этапы формирования этнических общностей и объединение их в единый народ.

Формируются направления изучения этого вопроса учеными основоположниками исторической науки Таджикистана.

Основные исследования проблемы этногенеза, вопрос периодизации и процесса формирования таджикского народа, принадлежат академику Б.Г. Гафурову [10,144], академику Н.Н. Негматову [15-а,б,в,г], член-корреспонденту В.А. Ранову и академику Ю.Я. Якубову и другим.

Б.Гафуров один из первых поднял вопросы этногенеза таджиков и издал большое число серьезных исследований по проблемам истории таджиков. Его классический, фундаментальный труд «Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история», включивший в себя историю таджикского народа с древнейших времен до середине XVIII века [7] затрагивает серьезные проблемы об этнической автохтонности таджиков. В своих работах Б.Г. Гафуров, особое место отводил проблеме происхождения и прародины индоиранских, арийских народов и считал, что решение ее возможно только комплексным научным подходом. Такой подход, позволил разработать особенности ХКТ древнейших этнических общностей, показать черты общественной структуры, уровень социально-политического развития арийских племен, характер их культуры и определенных характеристик зарождавшейся религии. Результаты исследований, также подняли вопрос о хронологических границах арийского языкового единства [7,57]. Таким образом, выдвинутый концепт Б.Гафурова, получил научно-обоснованное доказательство автохтонности таджикского этноса в осно-

ве которого лежат комплексные исследования вопросов доарийской и арийской проблем.

Н.Н. Негматов с 1994 г разрабатывал «Программу комплексных исследований этногенеза и этнической истории народов Центральной Азии». В своих исследованиях он причисляет протоарийцев и ариев к предкам таджикского народа [15-а]. Он считал, что формирование «раннеарийских общин» началось с древнейшего периода. К предкам кроме, согдийцев, бактрийцев, хорезмийцев, парфян, он причислял саков, массагетов, маргианцев и других ираноязычных обитателей древней Центральной Азии. Изучив огромный археологический, лингвистический материал он определил территорию формирования таджиков и её поместил между Иранским Хорасаном и Северным Афганистаном на юге и Хорезмом на севере, где жили в прошлом основная масса ираноязычного населения и позже (в основном с V в. н.э.) пришлые тюрские племена. Им была разработана концепция, по которой этногенез таджикского народа представлен одним из важнейших вопросов [15-б,100; 15-в,117-118], где он дает характеристику этапов формирования таджикского народа [15-в,117-118] и выделяет ранние периоды, куда он включает археологические эпохи каменного века – палеолит, мезолит и начало неолита, предлагает начать этногенез таджиков, возможно, с арийско-авестийского периода [15, 54-59]. Необходимо отметить, что в своих исследованиях Н.Н. Негматов, в основном рассматривает вопросы связанные с арийско-авестийской проблематикой. Вопросы доарийского периода им слабо разработаны и в целом ждут новых исследователей. В.А. Ранов разработал периодизацию каменного периода Таджикистана и наметил общую периодизацию памятников каменного века Центральной Азии [16.]. Он вывел изучение памятников каменного века Таджикистана в разряд эталонных, определяющих хронологические рамки классификации первобытных культур Центральной Азии [16-а,б]. Ю.Я. Якубов известный ученый-археолог, работающий по вопросам этногенеза, истории культуры, религии и культурологии. Ю.Я. Якубову удалось поднять малоисследованные вопросы – среди них, вопросы государственности, исследование древнейшего письменного источника - «Авеста» сопоставляя его данные с археологическим материалом, он выдвигает гипотезы о предках таджикского народа - «ариях» и других этнических групп, которых позже стали называть – «конгломерат арийских племен». Он посвятил монографию «Точикон» вопросам этногенеза. Возникновение арийских государств на Ближнем Востоке и в Малой Азии, использование таджикско-персидской лексики в археологической науке – все эти проблемы являются актуальными для его деятельности.

В результате, историческая наука получила основные определения:

- таджики - это древнейший народ в Центральной Азии.
- таджики являются главными наследниками согдийского государства.

- саманидская династия имеет таджикское происхождение.
- вся древняя история региона объявлялась таджикской.

Выдвинутые концепции вызвали серьезные возражения и обсуждения, но Б.Г. Гафуров отстоял эти позиции. В результате, сторонники пантюркизма и паниранизма выдвигали и продолжают выдвигать свои необоснованные идеи, которые ставят под сомнение автохтонность таджиков Центральной Азии [15-а]. Дальнейшие работы видных ученых археологов Таджикистана, России доказывают несостоятельность этой идеи.

Историческая наука Таджикистана продолжает развиваться, появляются новые научные материалы, выдвигаются новые актуальные вопросы – среди них: среда возникновения, формирования и развития этноса и другие.

Ученые изучают и предлагают своё видение исторического развития таджикского народа и этапов этнической истории [15-а]. Археологическая наука Таджикистана периода независимости получила археологический материал, его анализ открывает новые возможности и позволяют внести некоторые дополнения в периодизацию этнической истории таджиков. Также, широкий фронт работы археологов Таджикистана, России, ученых Франции, Италии, Германии [6,63-70] в Саразме, очередной раз подтверждают автохтонность таджиков и считают, что его население уже обладало всеми характерными признаками этнических общностей. Проанализировав материалы, сделан следующий вывод:

во-первых, нельзя игнорировать доарийское существование этнических общностей, которые несколько тысячелетий существовали как исторически сложившееся единство неолитических этнических общностей, отражающих культурное и, по всей вероятности, уже этническое единство;

во-вторых, появления на территории Центральной Азии племен степной бронзы (второе тысячелетие до н.э.), принесли протоиранский язык в его ранней форме, и вся Центральная Азия определена ираноязычной;

в-третьих, племена эпохи бронзы не пришли на пустое место [14].

Действительно, в конце каменного века, в неолите, на территории Центральной Азии очень четко вырисовываются три историко-культурные этнические общности – джейтунская (кон. седьмого – четвертого тыс. до н.э.), кельтеминарская (седьмое-шестое до пятого – четвертого тыс. до н.э.), гиссарская - седьмое/шестое-третье (возможно, второе) тыс. до н.э., сазаганская, саразмийская культуры (от энеолита до ранней бронзы). Этнические общности древнейшего, древнего периода постоянно были в развитии, территории Центральной Азии вовлечена в этнические процессы, сложение языков происходило под взаимовлиянием культурных процессов и миграций, приведших к языковым заимствованиям, сложению единых принципов хозяйствования, формирование общих признаков древнейших верований.

Итак, Джейтунская культура - считается раннеземледельческой, была рас-

положена на территории Центральной Азии. Археологический материал позволяет проследить плавный переход в энеолитические культуры и далее вплоть до эпохи бронзы и появления протогородов. Материальная культура джейтунцев представлена крашеной керамикой, развитым кремневым и костяным инвентарем. По определенным артефактам определено существование определенных религиозных представлений. Среди находок имеются вылепленные из глины женские фигурки и т.д. [14,58]. Ученые-лингвисты, археологи выдвигают гипотезу в которой предполагают, что население джейтунских деревень в эпоху неолита говорило на языке дравидской группы [14,59]. Артефакты подтверждают, что джейтуны имели общий язык, занимались ранним земледелием, были ремесленниками-гончарами, имели общие признаки древнейших верований. Это все является признаками этнических общностей.

Кельтеминарская культура была культурой охотников и рыболовов, они жили в полуземлянках или в больших хижинах-шалашах. Согласно археологическим данным у кельтеминарцев была потребляющая экономика, хотя имеются факты появления в отдельных местах производящего хозяйства. Носители кельтеминарской культуры не входили в зону распространения дравидского языка, а, по всей вероятности, употребляли другой язык, отражением которого было само название кельтеминарцев – касва [14, 59].

Гиссарская культура - важный период для этногенеза таджиков, возникла на огромной территории Центральной и южной Центральной Азии по времени совпадает с джейтунской и кельтеминарской культурами. Археологи имеют большое число артефактов, которые характеризуют структуру и общий характер стоянок и поселений гиссарской культуры. Установлено, что каменный инвентарь гиссарцев находит аналогии в индустриях джейтуна и кельтеминара. Согласно археологическим данным полученных в результате полувекowego изучения памятников этого времени, дают контуры понятия этноса, и ученые констатируют факт существования этнических общностей эпохи неолита с важнейшими признаками этноса [14,59]. Например, сегодня известно, что гиссарцы занимались земледелием и развивали его, тем самым создавали общность территории, социально-экономическую общность, а так же унифицировали единую материальную культуру. Естественно, формирование единого хозяйственно-культурного типа, подчеркивает социально-экономическое значение сложившегося общества, формируются религиозные верования и зачатки обрядовой практики оседлых земледельцев. Эти процессы способствуют консолидации доарийских племен - джейтунцев, кельтеминарцев, создали сазаганцев, гиссарцев, и наконец, саразмийцев. В этот период формируется один из признаков этноса- язык, на базе которого, так же, возникает общее этническое самосознание и представление об общем происхождении на определенной территории.

Анализ материалов о самых древних языках населения джейтунской, кельтиминарской и гиссарской культур, выдвигает тезис, о том, что в неолите население говорило на дравидском языке, а гиссарцы разговаривали на языке бурушасков [16]. В.А. Ранов считает, что гиссарцы говорили на одном языке, имели, видимо, единое самосознание и самоназвание. Обращаясь к заключению венгерского лингвиста Я. Харматты, В.А. Ранов выдвигает гипотезу о существовании трех языковых зон в эпоху неолита Центральной Азии. Согласно этой гипотезе, горная восточная часть Центральной Азии была территорией распространения языка бурушасков [14,58]. Я. Хармата считает, что это был язык, который встретили здесь первые племена андроновской культуры, носители протоиндоиранского языка [14,58]. Миграция этих племен на оба берега Амударьи, послужила тому, что протоиндоиранский язык уже проник в среду гиссарских родовых общин [13,113]. Археологи считают, что есть все основания думать, что гиссарские поселения просуществовали до этой относительно массовой инвазии племен эпохи бронзы. Так как, процесс вхождения пришлых племен прошёл без следов разрушений и истреблений гиссарского населения, можно полагать, что ассимиляция пришлых племен гиссарцами прошла мирным путем, что очевидно могло происходить между родственными или союзными родоплеменными группами, и они как бы образовали новый этнос - локальную группу ариев [14,59] в Южном Таджикистане.

Таким образом, очевидно, что гиссарская культура является древнейшим компонентом определяющим ее принадлежность к первоначальному этапу этногенеза таджиков [14,55]. Этап «неолитической революции» охватывает огромный период времени и характерен для всей Центральной Азии. Приход племен эпохи бронзы не означал ассимиляции ими аборигенного населения, которого, естественно, было значительно больше, чем мигрантов. Причем их фильтрация на новые места была растянута во времени (середина III – конец II тыс. до н.э.) и территориально (от севера Евразии до юга Таджикистана), и не носила массового прямолинейного характера. Синтез этих двух групп населения, генезис которых восходит к одному антропологическому корню, создал ту базу, которая положила начало формированию генотипа бактрийцев и согдийцев, непосредственных предков таджикского народа.

Другим, не менее важным периодом является время появления и распространение древнеземледельческих культур эпохи неолита и палеометалла, к этому времени относится поселение Саразм (вторая половина IV тыс. до н.э.). Первооткрыватель этого поселения А. Исаков, считал, что здесь находился древнеземледельческий центр, развитие которого продолжалось и в эпоху бронзы. Он также утверждал, что Саразм был не только оседло-земледельческим поселением, но и крупным центром металлургии и металлообработки [9-а,244;11-а,253-256], и что именно эта производственная спе-

циализация обусловила широкие контакты его населения в эпоху энеолита и бронзы [9-а, 244]. Саразм свидетельствует о развитой цивилизации, которая включает достижения в области земледелия, ирригации, ремесленного производства, ювелирного, изделия из кости и т.д. [11-б, 119-130;в-253-256;г,52-63]. Археологические материалы слоев эпохи бронзы показывают, что поселение Саразм было важным центром среднеазиатской цивилизации с архитектурными комплексами [11,262-282], искусством, с элементами формирующейся религией, [11-а,б,99-106] сходными с единовременными поселениями эпохи бронзы Центральной Азии. Массивная архитектура, предметы с символами письменности ритуальные и престижные предметы, связанные с властью найденные в Саразме, подтверждают давно предполагаемое определение «цивилизации Саразма», широко представленной планировкой и назначением архитектурных сооружений, предметами производства, ремесла и промысла [11-г,52-63].

Таким образом Саразм-уникальное древнейшее поселение на ранней стадии жизнедеятельности. Согласно археологическим материалам оно имеет все компоненты протогорода, а население – саразмийцы, были вовлечены в широкие контакты не только с окружающим населением, но и с дальними странами в эпоху энеолита и бронзы. Это означает, что Саразм обладал признаками характерными для процесса урбанизации и развитой цивилизации. Этнические общности, проживающие в Саразме осуществляли активные торговые и посреднические связи между регионами обширной территории. По существу, Саразм является той колыбелью, с которой началась и сложилась древнейшая согдийская цивилизация, которая развивалась на территории древнего Согда [11-д].

Таким образом, Центральная Азия до прихода степных андроновских племен-ариев, уже имела высокий уровень материальной и духовной культуры древнего общества. Арийцы встретили мирно сосуществовавшие этнические общности саразмийско-сазаганской культуры, раннеземледельческие этнические общности джейтунской (анауской) культуры, этнические общности земледельцев гиссарской культуры и местных земледельцев. Союз этих пяти племен составил основу будущей согдийской цивилизации.

Определено, что именно в доарийский период, сложились особые маркеры этничности–язык, развитие хозяйства оседлых земледельцев, возникновение религиозных верований, использование обрядовых практик, возникла родовая община и развилась семья и т.д. Приход степных племен андроновской культуры (ариев) в Центральную Азию не стал чужеродным для жизни их рядом с автохтонным населением, пришлые племена приняли их образ жизни, занятия (ремесла и т.д.) и совместно стали развивать хозяйственно-культурный тип оседлого земледелия. Эталонным примером этому является сложившаяся Саразмская цивилизация, позже, преобразовавшаяся в Согдийскую. Этнические общности, прожи-

вавшие на территории Центральной Азии в период древней истории после прихода ариев провозглашены ираноязычными. Очевидно, что с учетом этих данных, возможно считать этот огромный исторический период как один из самых ранних этапов в периодизации этногенеза народов Центральной Азии в общем и выделить периодизацию таджикского этноса в частности. В научной литературе не много примеров, определяющих этапы сложения этногенеза древности для данной территории. Концепция Н.Н.Негматова [15-в,117-118], который рассматривал вопросы периодизации, выигрышно дополнена нами предложенным доарийским этапом, отодвигает историю этноса к более ранним хронологическим периодам – неолиту и энеолиту.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества, – М., 1990, с. 254.
2. Арутюнов А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. /Отв. Ред. Бромлей Ю.В.- М.: Наука, -1989;
3. Басилов В.Н. Традиции отечественной этнографии // Этнограф, обозрение (далее – ЭО). 1998. № 2. С. 18–45.
4. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973, – 85 с.
- 4-а Бромлей Ю. В.Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории).- М.: Наука, -1981;
- 4.б Бромлей Ю.В..Очерки теории этноса.- М.: Наука, -1983.
- 4-в. Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Человечество – это народы. М., -1990.
- 5.Брюнэ Ф., Раззоков А. О новом понимании энеолита в Центральной Азии. Каменная индустрия Саразма (Таджикистан): первые результаты технологического анализа // Муаррих.- 2016.- № 2 (6), - С. 30-39.
- 6.Гарден Ж.-К., Ранов В.А. Первое Франко-Советское сотрудничество в области археологии // Известия Академии наука Тадж. ССР, серия востоковедение, история, философия.- Душанбе, 1990.- № 2 (18),-С. 63-70.
7. Гафуров Б. Г. Некоторые проблемы этнической истории народов Центральной Азии в древнейший период // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.). Труды Международного симпозиума по этническим проблемам Центральной Азии в древности (II тыс. до н. э.). – М.: Наука, 1981, – 57.
- 7-а. Гафуров. Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, М.: Наука, 1972, -с.657.
8. Дашдамиров А.Ф. Нация и личность. -Баку: ЭЛМ, -1976.
9. Исаков А. И. Верховья Зеравшана в эпоху энеолита и бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук в форме научного доклада. Л.: ИИМК РАН, 1991а. 37 с.
- 9-а. Исаков А.И. Саразм (к вопросу становления древнеземледельческой культуры Зеравшанской долины).- Л.- 1991,-244 с.
10. Истории таджиков и Таджикистана. Институт истории, литературы и языка ТФАН СССР. Сталинабад, 1945,-144 с.
11. Каримова Г.Р. Культовые сооружения Саразма (по материалам раскопок А.И. Исакова в 1978- 1986, 1989, 2000 гг.) // АРТ.- Душанбе, 2009.- Вып. 33,- С. 262-282.
- 11-а. Каримова Г.Р. Саразмское зеркало в контексте обряда (проблема типологии погребальной культуры) // Наследие предков.- Душанбе, 2011.- № 14.- С,-99-106.
- 11-б. Каримова Г.Р. Дозороастрийские верования древнего Саразма // Наследие предков.- Душанбе, 2012.- № 15.- С, -119-130

- 11-в. Каримова Г.Р. Металлоплавильное производство Саразма (по архивным материалам Пенджикентской археологической базы) // АРТ.- Душанбе, 2017.- Вып. 39,- С. 253-256.
- 11-г. Каримова Г.Р., Франкфор А.-П. Саразм: этап исследования (2008-2018 гг.) // АРТ.- Душанбе: .- 2019.- Вып. 40,- С. 52-63
- 11-д. Каримова Г.Р. Колыбель древнеземледельческой культуры и согдийской цивилизации //Саразм: гипотезы, исследования, проблемы.-С.202-238.(в печати).
12. Козлов В.И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития // Вопросы истории, - 1968. № 9.
- 12-а. Козлов В.И. О понятии этнической общности. - М.: Наука, -1974.
13. Литвинский Б.А. Семантика древних верований и обрядов памирцев. //В кн: Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. – М., 1981,-с. 113.
14. Масов Р. М., Ранов В. А. Гиссарская культура и ее роль на ранних этапах этногенеза таджикского народа //Мероси ниёгон (Наследие предков). Душанбе, -2003.№ 6.
- 14-а. Масов Р Фальсифицировать и присваивать чужую историю нельзя // Агуана. 9 марта 2006 <http://www.ariana.su/?S=7.0603090608>.
15. Негматов Н.Н. Концепция Центральноазиатской цивилизации XV в. // Центрально-Азиатские гуманитарные исследования. – Вып. 1. – Худжанд, 1997, – С. 54-59.
- 15-а. Негматов Н. Таджикский феномен: история и теория. Душанбе,-1997.
- 15-б. Негматов Н.Н. К проблемам культурно-антропологической и цивилизационной периодизации истории таджикского народа // Центрально-Азиатские Гуманитарные Исследования. 2000. – Вып. 4. – Худжанд: Изд. ХГУ им. акад. Б. Гафурова, 2000, – С. 5-12.
- 15-в Негматов Н. Прародина ариев. / Актуальные проблемы культурогенеза таджикского народа. Душанбе, Дониш, 2016, – С. 100.
- 15-г. Негматов Н. Истоки этногенеза и культурогенеза ариев Арианы/Актуальные проблемы культурогенеза таджикского народа.– Душанбе: Дониш, 2016, – С. 117-118.
16. Ранов В.А. Генезис и периодизации памятников каменного века Таджикистане // Проблемы истории и культуры таджикского народа, – Душанбе,-1992.
- 16-а. Ранов В.А. 1988. Каменный век Южного Таджикистана и Памира. АДД. – Новосибирск, 1988, – 52 с.
- 16-б. Ранов В.А. 1989. Парадокс леваллуа // Каменный век. Памятники. Методика. Проблемы.- Киев: Наукова Думка,- 1989.- С. 46-50.
- 17.Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей //К методологическим проблемам этнографии. - М., 1964. № 11.
18. Чебаксаров Н. Н. Проблемы происхождения древних и современных народов. Доклад на III Международном конгрессе антропологических и этнологических наук,-М.: Наука,-1964.
- 18-а Чебаксаров Н.Н.. Проблемы типологии этнических общностей в трудах современных ученых. - М.: Наука, -1978
19. Широкогоров С.М. Этнос. - М.: Наука,-1978.
20. Шозимов П. Таджикская идентичность и государственное строительство в Таджикистане. – Душанбе: Ирфон,-2003.
21. Юсуфшохи Ёкубшох. 2012. Давлати Каёниён.- Душанбе: Эр-граф.- 2012,-544с.

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРИОДИЗАЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

В статье рассматривается вопрос периодизации этнической истории таджикского народа. Историческая наука имеет разработанные концепты этого вопроса, но древнейший доарийский период не актуален в них. Эпоха «неолитической революции» характерна тем, что именно в это время на территории Центральной

Азии шли этнические процессы среди этнических общностей, шло взаимовлияние в области языка, хозяйства, формирование общих признаков древнейших верований.

Автор давая характеристику древнейшим этническим общностям, определяя их культуру, язык, хозяйство, верования отмечает общие тенденции развития.

Очевидно, что с учетом приведенных данных, возможно считать этот огромный исторический период, как один из самых ранних этапов в периодизации этногенеза народов Центральной Азии в общем, и выделить доарийскую периодизацию таджикского этноса в частности.

Ключевые слова: *Центральная Азия, этнические общности, этнос, периодизация, разработанные концепции, «неолитическая революция», джейтуницы, кельтиминарцы, гиссарцы, сазаганцы, саразмийцы, Саразм, доарийский период, арии, таджики.*

МАСЪАЛАИ ДАВРАБАНДИИ ЭТНОГЕНЕЗ ВА ТАЪРИХИ ЭТНИКИИ ХАЛҚИ ТОЧИК

Дар мақола оид ба масъалаи даврабандии таърихи этникии халқи тоҷик сухан меравад. Илми таърих мафҳуми ин масъаларо таҳия кардааст, аммо қадимтарин давраи пеш аз ориёӣ ба таври мубрам инъикос нашудааст. Давраи "инқилоби неолитӣ" бо он хос аст, ки маҳз дар ҳамин вақт равандҳои этникии дар байни ҷамъиятҳои этникии дар қаламрави Осиеӣ Марказӣ ба амал меомаданд, дар соҳаи забон, иқтисодиёт, ташаккули аломатҳои умумии эътиқодоти қадимӣ таъсири мутақобила буд.

Муаллиф бо тавсифи хусусиятҳои ҷамоаҳои қадимии қавмӣ, муайян кардани фарҳанг, забон, иқтисодиёт, эътиқоди онҳо тамоюлҳои умумии рушдро қайд намудааст.

Мусаллам аст, ки бо назардошти маълумоти дар боло овардашуда, ин давраи азими таърихи ҳамаҷун яке аз марҳалаҳои ибтидоии даврабандии этногенези халқҳои Осиеӣ Марказӣ ва алалхусус давраи пеш аз ориёӣ этноси тоҷикро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: *Осиеӣ Марказӣ, ҷамоаҳои этникии, этнос, даврабандӣ, концепсияи таҳияшуда, "инқилоби неолитӣ", ҷайтуниҳо, қалтаманориён, ҳисориён, сазагонӣён, саразмиён, Саразм, давраи пеш аз ориёӣ, ориёиҳо, тоҷикон.*

TO THE PROBLEM OF PERIODIZATION OF ETHNOGENESIS AND ETHNIC HISTORY OF THE TAJIK PEOPLE

The article deals with the issue of periodization of the ethnic history of the Tajik people. Historical science has developed concepts of this issue, but the most ancient pre-Aryan period is not relevant in them. The era of the "Neolithic revolution" is characterized by the fact that it was at this time that ethnic processes among ethnic communities took place on the territory of Central Asia, there was mutual influence in the field of language, economy, the formation of common signs of ancient beliefs.

The author, giving a characterization of the most ancient ethnic communities, defining their culture, language, economy, beliefs, notes general development trends.

It is obvious that, taking into account the above data, it is possible to consider this huge historical period as one of the earliest stages in the periodization of the ethnogenesis of the peoples of Central Asia in general and highlight the pre-Aryan periodization of the Tajik ethnos in particula

Key words: *Central Asia, ethnic communities, ethnos, periodization, developed concepts, "neolithic revolution", Dzheytuns, Celtiminarians, Gissarians, Sazagans, Sarazmi-ans, Sarazm, pre-Aryan period, Aryans, Tajiks.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мадамидҷонова Зухра Мадамидҷонова - ходими калони илмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмад Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+ 992) 918-988079. Почтаи электронӣ - zmadamin@mail.ru

Information about the author: Madamidzhonova Zuhra Madamidzhonovna is a senior researcher at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Akhmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 33. Phone: (+ 992) 918-988079. E-mail - zmadamin@mail.ru.

УДК-73

ТАЪРИХ, АНЪАНА ВА ИНКИШОФИ ҲУНАРИ ГАҶКОРИИ МИЛЛӢ

ОДИНАЗОДА Б. Э.,

Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон

Эълон намудани солҳои 2019-2021 “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ва озод намудани ҳунармандон аз андозсупорӣ барои эҳёи ҳунарҳои мардумӣ такони хубе гардид. Барои аксари ҳунармандон ин иқдоми нақӯ боиси муаррифии ҳунарҳои мардумӣ ба ҷаҳониён хоҳад гашт [1, 27].

Санъати ороишӣ-амалии Осиёи Миёна аз қадим бо тараққиёти меъморӣ вобастагии зич дорад. Ёдгориҳои таърихии бузурги то рӯзҳои мо маҳфуз монда, ба монанди мадрасаи Улуғбек, Шердор ва Тиллокорӣ, ки дар Регистони Самарқанд мавҷуданд, маҷмааи меъмории Шоҳи Зинда ва Гӯри Амир, масҷиди Бибихонум, ки таҳти муҳофизати ЮНЕСКО қарор доранд, мақбараи Исмоили Сомонӣ дар шаҳри Бухоро, манораи Калон, мадрасаи Кӯкалтош дар Тошкент, мақбараи Ҳакими Тирмизӣ, Оқсарой дар Шаҳрисабз ва дигарон ба тамоми оламиён бо ороиши нотақрори зиннатии худ машҳур мебошанд [2, 8].

Хафриёти гузаронидашуда гувоҳӣ медиҳанд, ки тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи 1 то милод дар Осиёи Марказӣ як қатор шаҳрҳои калон – Марв, Балх, Самарқанд, дар ҳудуди Тоҷикистон Қалъаи Амир ва қалъаи Қайқубодшоҳ (Кубодиён, асри III то мелод), Куханқалъа (соҳили Вахш, асри II то мелод), Қалъаи Ҳисор (асри IV то мелод) пайдо шудаанд, ки дорои деворҳои ғафсу баланд ва арк буданд. Аксари ин шаҳрҳо аз рӯи нақша сохта шуда, дорои кӯчаҳои рост ва маҳаллаҳои чоркунча буданд. Дар ин шаҳрҳо деворро бо гил ё ғач андова шуда, андोваи ғачиро тавассути кандакорӣ нақшунигор ё усули гуногуни хиштчинӣ оро медоданд. Лозим ба тазаккур аст, ки ғачкорӣ яке аз навъҳои маъмули санъати кандакорӣ буда, дар қатори дигар амалҳо дар пардозу тақмили дохилу беруни бино истифода мешавад [3,3].

Дар

Ғачбури дар девори
Масҷиди Шоҳи Хомӯш Лангар,
ноҳияи Муминобод асри XIX.

нақшҳои кандакорӣ рангро истифода намебаранд. Нақш чунон интихоб мешуд, ки аз шакл ва сояе, ки аз он меафтад, ба намуди берунии он ва

ороиши бино мувофиқат кунад. Нақшҳои кандакорӣ аз рӯйи маводи истифодабарӣ аз якдигар фарқ доранд. Масалан: кандакорӣ бо гач имконияти офаридани нусхаҳои нозук ва нафисро медахад, чунки пардоз додани он хеле осон мебошад. Агар ҳуди ҳамин нусхаро дар санг тарошидани бошем, хатҳои нозуки пардози он барҳам меҳӯрад, расм хеле дағал мебарояд. Ба ин саҳтии санг монеагӣ мекунад. Бинобар он, ба санг нақшҳои дағали калонро интиҳоб менамоянд [4, 8, 9].

Барои нақш офаридан дар санг, санги мармар хеле мувофиқ аст. Он нисбатан нарм ва мустаҳкам буда, дар он нақшҳои нозукуро қандан мумкин аст. Дар ҷӯб низ кандакорӣ намудани ҳамаи нақшаҳо имкон дорад. Аммо маводи мувофиқ барои кандакорӣ гач буд ва мемонад.

Гачкорӣ яке аз намуди қадимтарини ҳунари амалӣ ба шумор меравад. Ин намуди ҳунар дар тамоми ҷаҳон, аз ҷумла дар Осиёи Марказӣ, Эрон, Туркия, Арабистон, Афғонистон ва дигар мамлакатҳои Шарқ васеъ паҳн гардидааст. Асарҳои офаридаи ҳунармандони Осиёи Марказӣ бо бандубасти ба худ хос ва услуби коркарди мушаххас фарқ мекунанд.

«Ин соф ҳуди Осиёи Миёна аст, ки онро бо ҳеч гуна расмҳо ва намудҳои бадеии машҳури дунё баробар карда намешавад»-гуфта буд бостоншинос В. В. Стасов.

Хушбахтона, ҳамаи ёдгориҳои меъморӣ бо гач орошдодашудаи таърихӣ аз ҷониби давлат муҳофизат мешаванд.

Маълум аст, ки гач дар ҳолати гармӣ хуб коркард шуда бо он ҳама гуна нақшҳоро қандан мумкин аст. Гач дар ҳолати хушк шудан ба санги саҳт табдил меёбад. Устоҳо ин хусусияти гачро доништа ва устокорона аз он истифода мебарданд. Ҳунари гачкорӣ аз авлод ба авлод ҳамчун ҳунари милли-анъанавӣ то замони мо омада расидааст.

Гачкорӣ ҳамчун ҳунари милли-анъанавӣ дар Шарқ мавқеи хоси худро дорад. Он ифтихори милли, манбаи бебаҳои илҳом, дурдонаи бадеии маҳорат мебошад. Ҳунари мазкур аҳаммияти назариявӣ ва амалиро талаб мекунад. Кандакорӣ бо гач дар асоси тасвирҳои реалистӣ кор карда шудааст. Дар асрҳои аввали эраи мо, одамон ба хусусияти хос соҳиб будани гачро доништа, бо он қалъаҳо қорвонсаройҳо ва дигар биноҳоро ороиш додаанд.

Дар асри III толорҳои боҳашамати Тупроқалъа бо гачкорӣ оро дода шуда буд. Бостоншиносон зимни ҳафриёти шаҳри Варахша намунаи гачкориро, ки дар асрҳои IV-III пеш аз мелод иҷро шудааст, пайдо намуданд. Дар байни онҳо полметта бо нақшҳои растаниҳо ва гулҳо, инчунин гачкории шаклҳои геометрӣ (ҳандасӣ) мавҷуд буд. Хусусан, тасвири моҳӣ бо гачкорӣ бо маҳорати баланд ба иҷро расонида шуда буд [2,11].

Дар натиҷаи Осиёи Миёнаро забт намудани арабҳо ва ҷорӣ гардидани дини ислом, тасвири мавҷудоти зинда манъ карда шуд. Рушди санъати тасвирӣ муддате аз ривоч бозмонд. Ин бошад сабаби инкишоф ёфтани ҳунари амалии халқӣ гашт. Кандани нақшҳо дар рӯи санг, ҷӯб ва гач равнақ ёфт. Нақшҳо аз растанӣҳо, шаклҳои геометрӣ, унсурҳои хатти арабӣ пайдо шудаанд. Ҳамаи инро дар ёдгориҳои меъмории Осиёи Миёна дидан мумкин аст. Дар мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро намунаҳои гачкорӣ бо нақшҳои мавҷнок вучуд дорад, ки дар ороиши он намуди нақшҳои исломӣ аз растанӣ ва сӯзӣ истифода бурда шудааст. Дар асри X-XI гачкориро на танҳо барои ороиши дохилӣ, истифодаи шаклҳои абстрактивии мураккаб ҷой дошт. Дар вайронаҳои минтақаи Афросиёб ҳангоми гузаронидани Дар мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро намунаҳои гачкорӣ бо нақшҳои мавҷнок вучуд дорад, ки дар ороиши он намуди нақшҳои исломӣ аз растанӣ ва сӯзӣ истифода бурда шудааст. Дар

асри X-XI гачкори ро на танҳо барои ороиши дохилӣ, истифодаи шаклҳои абстрактивии мураккаб ҷой дошт. Дар вайронаҳои минтақаи Афросиёб ҳангоми гузаронидани ҳафриёт қасрҳои дар асрҳои X-XI сохташуда ёфт шуданд. Алалхусус, гачкориҳои панелӣ ёфт гардиданд, ки дар он нақшҳои геометрӣ ва нақшҳои растанимонанд истифода шудаанд. Умқи қандакорӣ ба 2-3 см мерасад. Аз ҳисоби сояи хокистарранг нақшҳо сафед шуда намоён мешавад. Гач барои нақш дар девор ғафс молида шудааст. Ҳафриётҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар асрҳои XII нақшҳои мураккаб пайдо шуданд. Устоҳо тасвирҳои табиат, растанӣҳо ва ҳайвонҳоро ба таври хоса дар гачкорӣ истифода мебардаанд. Қисми берунии намоёни бино, пештоқҳо ва сутунҳо гачкорӣ шудаанд. Дар асри XII дар водии Фарғона барои ороиши биноҳо сафолакҳои гуногун истифода мешуданд.

Дар Узген (вилояти Ош) дар ёдгориҳои қадими меъмории, ки ба мақбараҳои шимолӣ, миёна ва ҷанубӣ ҷудо мешуданд, дар вақти сохтмони

деворҳо, сутунҳо кандакорӣҳо бо нақшҳои махсус истифода бурда шудаанд.

Хунари гачкорӣ дар худуди Мовароуннаҳри қадим хеле тараққӣ ёфта буд, дар хунари гачкорӣ устоҳо баробари тасвирҳои анъанавӣ, инчунин тасвирҳои ҳайвонот ва растаниҳои ҳаёлиро меофариданд. Нақшҳои гачкорӣ мақбараҳои Тирмиз яке аз дастовардҳои баландтарини хунари гачкорӣ ҳамон давра ҳисоб меёбад [2,13].

Дар асри XIII гачкорӣ боз ҳам ривоч меёбад. Нақшҳои гачкорӣ, ки дар худуди минтақаи Афросиёб ёфт шудаанд, шаҳодати он мебошад.

Дартар (асрҳои XIV-XVIII) барои коркарди ороиши қисми бино гачкорӣ ба таври васеъ истифода мешуд. Ин намуди гачкорӣ дар дохили манораҳо ҳам дида мешаванд.

Хунари гачкорӣ дар охири асри XVIII ва авали асри XIX ба дараҷаи баланд тараққӣ ёфт. Услуб ва шакли коркарди он хеле мураккаб шуд ва ҳама намудҳои хунари гачкорӣ инкишоф ёфт. Устоҳо ба нақшҳои гачкорӣ ҷилои равшан медиҳанд. Дар ороишҳои гуногуни гачкорӣ тартиби бандубастҳои мушаххас коркард шуданд.

Солҳои 1912-1920 дар шаҳри бостонии Бухоро дар давраи ҳукмронии амир Олимхон бинои Ситораи моҳи хоса сохта шуда буд, ки дар он ороиши гачкорӣ мақоми махсуси хешро дорад. Аз намудҳои ҷолиби ин давр нақшҳои дар толори сафед бунёд шудаанд махсус қайд кардан ҷоиз аст. Дар ин толор ба ғайр аз нақшҳои гачкорӣ дар девор, боз гачкорӣ дар болои оинаҳо низ иҷро шудаанд.

Маҷмааи нав бо услуби аврупоӣ сохта шудааст, аммо ба қисмҳои мардона ва занона тақсим шуда, дар дохили он ба тариқи гачкорӣ оро дода шудааст, ки ин намуди иҷроиши кор дар замони ҳозира боз инкишоф ёфта истодааст.

Ин намуди нақшҳо ҳам аз ҷиҳати иҷрокунӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохти худ аз дигар намуди гачкорӣҳо бо хусусиятҳои хосаш фарқ мекунад.

Гачкорӣ дар болои оина. Маркази фарогатии Хуррамшаҳр. Данғара. Акси соли 2010

Резьба по алебастру на зеркале. Культурно-развлекательный центр «Хуррамшахр». Данғара. Фото 2010 г.

Дар сохтмони Ситораи моҳи хоса устоҳои маъруфи ҳамон замон Ҳасанҷон Умаров, Абдулло Ғафуров, Раҳим Ҳаётов, Иброҳим Ҳафизов, Карим Самадов, Ширин Муродов, аз ҷумла ду муҳандиси рус Маргулис ва Сакович, ки дар дарбори амир хидмат мекарданд, ҷалб шуда буданд.

Хунари гачкорӣ имрӯз ҳам дар ороиш ва пардозии меъморӣ биноҳои маъмурӣ ва маданияту маърифатӣ (ҷойхона, клуб, китобхона ва ғ.) маъмул аст. Дар ороиши бинои Театри давлатии академии опера ва балети ба номи Садриддин Айни, Театри давлатии академии драмавии ба номи Абулқосим Лоҳутӣ, ҷойхонаҳои «Роҳат», «Истаравшан», «Саодат» (Душанбе), меҳмонхонаи «Тоҷикистон» (Душанбе), Осорхонаи ҷумҳуриявии таъриху кишваршиносии ба номи Рӯдакӣ (Панҷакент), Театри мазҳакавӣю мусиқӣ ба номи А.С. Пушкин (Хучанд), ҷойхонаҳои «Ором», «Лола» (Исфара), Кохи Сомон, Кохи Наврӯз (Душанбе), Боғи ботаникӣ (Душанбе) Маркази фароғатии Хуррамшаҳр (Данғара) биноҳои ҷумҳуриявӣ намунаҳои гачкорӣ истифода шудаанд. [7,343-344].

Дар ибтидои асри ХХ услуби нақшҳои рельефӣ (барҷаста) хеле маҳин аз худ мешуданд. Нақшҳои растанӣ, геометрӣ ва рамзӣ васеъ истифода бурда мешуданд. Истифодаи гачҳои ранга ҷорӣ гардида, дастнависҳои бо нақшҳои ранга ороишдодашуда пайдо шуданд.

Нақшу нигор - яке аз қадимтарин намуди ғайриҷаҳонӣ инсон буда, дар гузаштаи дур дар худ вазиғаи рамз ва нишонсозиро дошт. Лекин ҷузъҳои ороиши нақшу нигори хеле барвақт дорои мазмуну маънӣ набуда, танҳо дар онҳо хисси ритм, шакл, тартиб ва тавозун истифода мешуданд.

Муҳаққиқони нақшу нигор ҷунин мешуморанд, ки он аллақай дар марҳалаҳои палеолитии боло (10-15 ҳазор то мелод) пайдо шудааст. Вай ба рамзу аломатҳои ғайритаърифӣ тақия карда, қариб тамоман геометрӣ буда, аз шаклҳои ҷиддӣ доира, нимдоира, морпеч, чоркунҷа, панҷкунҷа, секунҷа, салиб ва таркибҳои гуногуни онҳо иборат буд. Дар ороиш инчунин хатҳои ростӣ шикаста, штрихҳо, тасмаҷаҳо, нақши арҷашакл ва нақши бофта истифода бурда мешуд [2,15].

Одамони даври қадим тасвирҳо ва таассуротҳои худро оид ба сохти дунё бо аломату нишонҳои муайян ифода мекарданд. Масалан: доира-офтоб, чоркунҷа-замин, секунҷа-кӯҳҳо, салиб-ҳаракати офтоб, морпеч-тараққиёт, рушд-инкишоф, пешравӣ ва ғайра. Ин аломату нишонҳо барои ашёҳо аҳамияти ороишӣ надоштанд, бисёр вақт қисмҳои аз ҷашм пинҳони ашёҳо нақшу нигор карда мешуданд, аз он ҷумла: тағи зарфҳо, қафои зару зеварот, тӯморҳо, балогардонҳо. Бо мурури замон оҳиста-оҳиста, аломатҳо ва рамзҳо аҳамияти ороишӣ, нақшу нигор гирифта бо мурури замон маънӯву рамзи онҳо аз байн рафт. Мақсади нақшу нигор, ороиши зебу зинат буданаш аниқ шуд. Аз нақшу нигор бошад,

пиктография (аломатҳои шартӣ-рамзӣ) ва давраи аввали хатнависӣ пайдо шуд. Баъдан рассомону наққошон шаклҳои қадимаи нақшхоро ба мазмуну рамзии онҳо аҳамият надода, фақат нусхабардорӣ мекарданд.

Анъанаи ҳунари кандакорӣ гач дар тӯли солҳо такмилу тавсия ёфта, чандин услуби техникӣ пайдо кард. Ҳунари кандакорӣ гач имрӯз ҳам дар ороиш ва пардозии меъмории биноҳои калони маъмурӣ ва маданияву маърифатӣ мавқеи муҳим дорад.

А Д А Б И Ё Т

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон».-Душанбе , -26 декабри соли 2018-2023.
2. Одиназода Б., Додочонов А. Санъати гачкорӣ.-Душанбе,-2019.
3. Белинская Н. А. Кандакорӣ гач дар Тоҷикистон.-Душанбе,-2019.
4. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик, ҷилди 2,-Душанбе,-1988.
5. «Санъати халқи тоҷик»,-Душанбе,-Дониш -1965.
6. Академия наук Тадж. ССР «Искусство таджикского народа»,-Душанбе,-1979 г. Выпуск - 4.
7. «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» ҷ.-1,-Душанбе,-1987с.
8. «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» ҷ.-2,-Душанбе,-1988.
9. Ҳасанов С. «Асосҳои ороишӣ бадеӣ»,-Хучанд,-2002 с.
10. Ашӯров М. «Кандакорӣ» роҳнамои таълим, «Нури маърифат», Хучанд,-2002 с.
11. Пиров Т.М. «Луғатномаи русӣ-тоҷикии истилоҳоти санъати тасвирӣ ва дизайнерӣ»,- Душанбе,- 2018 ДМТ.
12. Ҳ. Зарифӣ «Ҳазинаи тиллоии тоҷикон»,-Душанбе,-Ирфон 2013 с.
13. А. М. Прибыткова «Памятники архитектуры Средней Азии»,-Москва,Изд. “Планета”,-1971 г.

ТАЪРИХ, АНЪАНА ВА ИНКИШОФИ ҲУНАРИ ГАЧКОРИИ МИЛЛӢ

Дар мақола ба масъалаҳои ҳунару ҳунармандӣ, таъриху инкишофи санъати гачкорӣ ниёгон тавачҷуҳи хоса дода шудааст.

Гачкорӣ, яке аз намудҳои қадимтарини санъатҳои ороиши амалӣ ба шумор меравад. Ин намуди санъат дар тамоми ҷаҳон аз ҷумла, дар Осиёи Миёна низ ривочу раванг ёфтааст. Махсусан, ин намуди санъат дар бораи мероси будани санъати гачкорӣ муфассал баррасӣ шудааст.

Ин санъат дар ороиш ва зебу зиннати биноҳои масҷид, мадрасаҳо, инчунин гунбаз ва дигар биноҳо рушду раванг ёфтааст.

Калидвожаҳо: *Осиёи Миёна, асрҳои миёна, санъат, гач, кандакорӣ, масҷид, мадраса, мақбара, гунбаз, бинокорӣ, гачкорӣ, ҳунармандон.*

ИСТОРИЯ, ТРАДИЦИЯ И РАЗВИТИЕ РЕЗЬБЫ ПО АЛЕБАСТРУ

В статье особое внимание уделяется вопросам ремесел, истории и развитию таджикского искусства. Алебастр является одним из древнейших видов декоративного искусства Центральной Азии. Это можно увидеть на фасадах мечетей, медресе, а также куполах и архитектурных сооружениях.

Ключевые слова: *Средняя Азия, средние века, искусство, алебастр, резьба мечеть, медресе, гробница, купол, строительство.*

HISTORY, TRADITION AND DEVELOPMENT OF GACHA CARVING

The article deals with the issues of craft history and development of Tajik art. Ceramics is one of the oldest types of decorative art form around the world also developed in Central Asia. In particular, this art form is discussed in detail about the heritage of the art of ceramics, especially in the era. This art grew during the the in the decoration of mosques, madrassah, as well as domes and other buildings.

Key words: *Middle Asia, middle ages, art, gach, carving, embossment work, mosque, madrasah, tomb, velod, construction.*

Сведения об авторе: Одиназода Бахтиёр Эмомали-проректор по науке и творчеству Государственного института изобразительного искусства и дизайна Таджикистана к.и.н., доцент кафедры “Искусствоведение”. Телефон: (+992) 904-44-31-80. E-mail: odinaev Bahtiyor 64 @ mail.ru

Information about the author: Odinazoda Bakhtiyor Emomali-Vice-rector for science and creativity Tajik state fine art and design institute. Candidate from the Department «Art critic».Telephone: (+992) 904-44-31-80.E-mail: odinaev Bahtiyor 64 @ mail.ru

УДК-069 (575.3) (09)

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ МУЗЕЯ ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ М. С. АНДРЕЕВА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША

ШОВАЛИЕВА М. С.,

Институт истории, археологии и этнографии им.А. Дониша

Для музейной работы важное значение имеет систематический сбор этнографических коллекций. Сбор экспонатов в Музей этнографии Института истории, археологии и этнографии Национальной академии наук Таджикистана начался в 40-х годах XXв. В частности, в 1943 г. ИИЯЛИ (Института истории, языка и литературы) Таджикского филиала АН СССР была организована экспедиция в верховья Пянджа, работавшая под руководством доктора исторических наук, известного таджикского этнографа Михаила Степановича Андреева (в составе числилась и его жена - кандидат исторических наук А.К. Писарчик) над изучением быта и языков горнобадахшанцев, которая проработала там около 4-х месяцев. Помимо сбора научных этнографических и лингвистических материалов, экспедиция занималась и сбором этнографических коллекций. Всего было приобретено около 350 предметов – орудия труда, предметы местных промыслов,

украшения и прочее, часть которых в настоящее время хранится в Национальном музее Таджикистана, часть – в открытом в сентябре 1981 года Музее этнографии Национальной академии наук Таджикистана (быв. АН РТ) куда включены все коллекции, собранные сектором (ныне отделом) этнографии за прошлые годы его собирательских работ [3,86].

В коллекции имеются различные виды керамических изделий. Её сосуды представляют почти все формы, бытовавшие в то время у верхнепанджских таджиков: кувшины разнообразной формы, служащие для приготовления пищи, подойник, различные миски, чаши. Имеется также группа сосудов из дерева. Это вырезанные корытца, которые широко использовались в старом быту, а также выточенные на станке миски блюда, чаши различной формы и назначения. Среди предметов связанных с охотой привлекает внимание охотничий пояс, кожаные мешочки для пуль и пороха.

После создания в 1947г. кабинета этнографии, по предложению М.С. Андреева, он начал подготовку этнографов из числа местных кадров (первые таджики-этнографы Нурджанов Н.Х. и Рахимов М.Р.), которых направил в экспедицию в Кулябскую (ныне Хатлонскую) область Таджикистана как для сбора этнографического материала, так и для приобретения экспонатов для будущего музея этнографии. Вклад М.С. Андреева заключался в том, что он предусмотрел, чтобы были отпущены средства не только на проведение научной работы, но и на приобретение экспедицией экспонатов. Более того, им было выхлопотано и оформлено соответствующим правительственным постановлением решение на приобретение как Кулябской, так и последующими экспедициями экспонатов на правах музеев. На этом примере мы видим, что именно он заложил основы для деятельности будущего музея этнографии.

Во время Кулябской этнографической экспедиции, в селении Амроу (Сари Хосор) был обследован центр производства очень своеобразной и высокохудожественной женской керамики и собрана коллекция. Однако в этой экспедиции у участников экспедиции возникли трудности в связи с закупкой экспонатов, связанные как с требованиями правительства, так и оформлением документов на закупку экспоната, что отпугивало население.

Материалы Кулябской экспедиции были богатыми и разнохарактерными. Для сохранения и использования полевых записей необходимо было создание нескольких единиц хранения, в том числе хранилища экспонатов, приобретаемых для будущего музея этнографии.

Следует отметить, что за два полевых сезона Кулябской экспедицией было приобретено 446 предметов: орудий труда, керамики, одежды, вышивок, ювелирных украшений и т.д. В это хранилище поступила часть экспонатов, приобретенных экспедицией М.С. Андреева 1943г., хранившихся, как уже отмечалось выше, в Институте истории, языка и литературы Таджикского филиала АН СССР (вторая часть, как отмечалось, хранится в фондах Национального музея Таджикистана).

В последующие годы приобретение экспонатов осуществлялось по-прежнему, главным образом, во время экспедиций, но постепенно, с распространением среди населения известий о приобретении сектором (отделом) старинных вещей, они начали поступать и на месте, в г. Душанбе (быв. Сталинабаде).

Также по инициативе М.С. Андреева тогда же был решен очень важный для «судьбы» музея этнографии практический вопрос о выделении в здании нынешнего Института языка и литературы АН РТ (по пр. Рудаки между Национальным банком и Национальным университетом Таджикистана, в котором тогда размещался Президиум ТФАН СССР двух залов, в которых в последующие годы размещались создаваемые археологические и этнографические выставки. Эти инициативы были высоко оценены Президиумом ТФАН СССР, что послужило основанием для присвоения имени Андреева М.С. заложенному тогда, первоначально небольшому музею [4,18]. По этому поводу бывший президент ТФАН СССР Е.Н. Павловский в своей работе пишет: «Организованный в 1941г. Институт истории, языка и литературы имел в своем составе секторы истории, языка и литературы. В 1946г. был создан сектор словарей, а в 1949г. при секторе истории института был открыт музей этнографии и археологии им. М.С. Андреева» [4,18].

А.А. Семенов, выдающийся историк Средней Азии, возглавивший Институт в 1951г., также проявлял интерес к народному прикладному искусству (вышивкам, коврам, обработке металла). Он часто приходил в фонды сектора, осматривал приобретенные экспонаты, принимал участие в их апробации и оценке. Он передал в дар сектору полученную им когда-то в Бухаре в качестве сувенир серебряную табакерку в виде чеканного узора и инкрустацией имитирующую в форме традиционные народные табакерки из тыквы-горлянки (фонд № 61-2).

Из экспонатов, накопившихся в фондах кабинета, в 1951 году устроена к торжественному открытию Академии наук Таджикской ССР была первая этнографическая выставка.

В это время в Душанбе (тогда Сталинабаде) находился бывший президент ТФАН СССР Е.Н. Павловский, избранный почетным членом учрежденной АН Таджикской ССР. Большой любитель и ценитель народного искусства Востока, он проявлял живой интерес к этнографическим собраниям кабинета и в процессе подготовки выставки часто вечерами заходил в кабинет, просматривал содержание витрин и стендов [5].

Не имея специального помещения для показа фондов, сектор вел оживленную деятельность по организации выставок вне института. В 1957г. в связи с декадой таджикской литературы и искусства в Москве, была устроена выставка прикладного искусства таджиков, потом она была перевезена в Ленинград, оттуда в Ригу. В 1959 году этнографические экспонаты посылались в Китай; в 1963г. выставка художественных изделий

устроивалась в Москве на ВДНХ и в Доме дружбы с народами зарубежных стран, в 1967г. вышивка, одежда, ювелирные, керамические изделия и художественно оформленные ткани таджиков были направлены в Канаду (ЭКСПО-67), на выставку в Монреале, на Кубу и в Румынию, в 80-е годы XXв.–в Италии (Хамиджанова М.А.), Австралии-(Маъруфова С.) и др. Кроме того, в связи с различными юбилейными датами сектор неоднократно устраивал выставки в Душанбе.

Этнографические коллекции хранились в доступном для обозрения виде и использовались работниками самых различных специальностей. В организации всех мероприятий, связанных с музейными фондами, открытым хранением, многочисленными выставками, невозможно не оценить деятельность Н.Н. Ершова-великолепного знатока культуры и быта таджиков и прирожденного музейщика. Он организовал специальные экспедиции для сбора коллекций. Такие специальные экспедиции были направлены в Ура-Тюбе, Чорку, Припамирье. С ростом сектора прибывали и собиратели этнографических коллекций: М.А. Хамиджанова (в Каратегине, верховьях Зеравшана, в Матче, Ягнобе, в Припамирье); Т.И. Мезурнова (в Ура-Тюбе, Чорку, и др.); с 1965г. – И. Мухиддинов (в Припамирье), З.А. Широкова в Ленинабадской, (ныне Согдийской области Таджикистана), А.С. Давыдов (Зеравшан, Ходжент, Истаравшан, Куляб, Самарканд, Каратегин, Ванч), А. Мардонова (Гиссар), Н.С. Бабаева (Хатлонская область, Бухара, Зеравшан, Чорку, Канибадам), Н.Э. Тошматов (долина Зеравшана, Исфара), Р. Абдулвахидов (Ленинабадской, ныне Согдийской области, в Припамирье), Широкова З.А., Хамиджанова М.А., Шовалиева М.С. (верховья Зеравшана июль-август 1980 года) и др. Сведения об этом содержатся в публикациях, посвященных этнографической работе в Таджикистане в разные годы и в статьях об экспедициях.

Многие воспроизведения экспонатов опубликованы в работах сотрудников отдела, а также в двух изданных цветных альбомах [1,6]. В частности, альбом о народном прикладном искусстве дает общую характеристику народного прикладного искусства таджиков: архитектурно-декоративное искусство – роспись по ганчу и дереву, оформление дверей колонн, орнаментированную керамическую посуду, чеканку по металлу, ювелирные и золотошвейные изделия, декоративные вышивки различных районов, вышивку на одежде, тибетейки, набойки, орнаментированные ткани кустарного производства, вязаные узорные изделия [6,23].

Альбом одежды Н.Н. Ершова и Широковой З.А. посвящен современной и старинной (конец XIX-начало XXвв.) традиционной одежде таджиков, составленной на основании коллекций института и в очень небольшой части – на основании зарисовок с натуры, сделанных во время выездов в районы Согдийской (быв. Ленинабадской) и Горно-Бадахшанской автономной областей республики начиная с 1960-х годов

XX века. Специальные публикации, посвященные экспонатам отдела, принадлежат Широковой З.А. [1,10], Ершову Н.Н. [1,2], Писарчик А.К. [7,8,9].

Полевые описи экспонатов содержат все сведения, которые удалось собрать при их приобретении. Оригиналы этих записей хранятся в хранилище фондов так же как и негативы снимков экспонатов, которые удалось сделать с некоторых коллекций. В общую фототеку сектора они не вошли, так как с первых лет существования сектора предусматривалось выделение в будущем музея в самостоятельную единицу.

В 1981 году было выделено для Музея этнографии отдельное помещение на нижнем этаже многоэтажного дома по проспекту И. Сомони, который получил название Музея этнографии Академии наук Таджикской ССР (ныне Национальной академии наук Таджикистана), и, получив свою смету и штат, функционирует по настоящее время. При первом открытии Музея в 1981 году приняли участие все работавшие в то время этнографы. Широкова З.А., Хамиджанова М.А., Тошматов Н., Васитова Н., Юсуфбекова З., Шовалиева М., которые занималась научным описанием и реставрацией экспонатов.

В настоящее время посещаемость Музея остается высокой: его посещают не только таджикстанцы, но и зарубежные гости. Следует подчеркнуть, что при создании музея фонды насчитывали 8775 номеров. В настоящее время фонды насчитывают более 10.000 наименований экспонатов. Отметим, что первое поколение этнографов (А.К. Писарчик, Н.Н. Ершов, Н.Н. Ершова) сумело подготовить хорошую смену на таких ответственных должностях как «хранители музейных фондов» Н.Р. Васитова, С. Маруфова, которых отличало трудолюбие, надежность и аккуратность. До сих пор Васитова Надежда Рахматуллаевна является хранителем музейных фондов и вносит свой достойный вклад в развитие музейного дела в Таджикистане. За заслуги в области развития музейного дела она в 2019 году была удостоена медали «Аълочии фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон». В настоящее время руководит Музеем этнографии Ашурмадова Т., которая популяризирует музейное дело в Таджикистане. Совместно с сотрудниками отдела этнологии и антропологии доктором исторических наук, заведующей отделом этнологии и антропологии Института Додхудоевой Л.Н., ведущими научными сотрудниками указанного отдела, кандидатами исторических наук Юсуфбековой З. и Шовалиевой М.С., сотрудники музея Васитова Н.Р. и Ашурмадова Т. систематически участвуют в этнографических экспедициях, и в последние годы, совместно с этнографами отдела закупили большое количество экспонатов для музея.

В частности, можно отметить Гиссарскую этнографическую экспедицию 2013 года, этнографическую экспедицию в селения зоны затопления Рогунской ГЭС – Нуробод и Оби Гарм, г. Рогун в 2014 году, Пенджикентской этнографической экспедиций 2014 и 2019 годов, Памирскую этнографическую экспедицию 2016 года, Исфаринскую этнографическую экс-

педицию в селения Чоркух и Ворух в 2017 году, где для музея были закуплены предметы домашнего обихода, ткацкий станок в Каратаге, различные вышивки, тубетейки, одежда, ювелирные изделия, гончарные изделия и т.п.

Также, в связи с празднованием 5500-летия Саразм-древнеземледельческого памятника в Пенджикентском районе Согдийской области, в сентябре 2020 года сотрудниками Музея этнографии была организована непосредственно на месте выставка народного творчества. Этнографы, в продолжение традиций своих учителей – Писарчик А.К., Ершова Н.Н., Широковой З.А., и сейчас составляют и издают различные Альбомы по народному прикладному искусству таджиков, в частности последней является «Хунарҳои мардумии болооби Зарафшон»[11], которая посвящена памятникам таджикского народа от эпохи энеолита и бронзы, которая представлена артефактами городского поселения Саразм до современности, и в котором автором-составителем является доктор исторических наук Додхудоёва Л.Н. В составлении альбома приняли непосредственное участие археолог, доктор исторических наук Бобомуллоев С., этнографы Юсуфбекова З., Шовалиева М., Ашурмадова Т., Махмудова М.

В настоящее время продолжают традиции музейного дела молодые музееведы, имеющие специальное образование в этой области - Сурайёи Давлатмурод и Бердиева Гулджамол, Кониева Фариза, Гафурджанова Мадина, а также ряд других молодых сотрудников. Кроме того, сотрудники Музея часто выступают в средствах массовой информации по популяризации народных промыслов и ремесел. По ремеслам снято несколько документальных фильмов, в частности о национальном платье «Чакан» с участием сотрудников отдела антропологии и этнологии и сотрудников Музея этнографии.

На данный момент сотрудники Музея этнографии проводят очень трудную и ценную работу – составляют базу данных каждого экспоната музея: название экспоната, район приобретения, мастер, изготовивший данный экспонат, материал, из которого изготовлена вещь, размер, вес, они снабжены краткими, но содержательными аннотациями для «Каталога экспонатов Музея этнографии» - «Фехристи нигораҳои Осорхонаи мардумшиносӣ» по заказу Министерства культуры Таджикистана. Музей этнографии Института истории, археологии и этнографии им.А. Дониша НАНТ является непосредственным хранилищем этнокультуры таджикского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ершов Н.Н., Широкова З.А. Альбом одежды таджиков. Душанбе, -1969, -34с.
2. Ершов Н.Н. Раздел: гончарство Гл. "Домашние промыслы и ремесла" // В кн. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.1. Душанбе, -1966,

3. Научный вклад М.С. Андреева в изучение истории и этнографии таджикского народа, Душанбе,-2014,-С.86
4. Павловский Е.Н. Развитие науки в Таджикской ССР //В кн.: Развитие наук в Таджикистане. Сталинабад: Изд-во ТФАН СССР,1951,-С.18.
5. Писарчик А.К. Этнографическая наука в Таджикистане (1920-1990-е гг).Душанбе-2002,-166с.
6. Писарчик А.К. Народное прикладное искусство таджиков.-Душанбе,-1987,-45с.
7. Писарчик А.К. О народном прикладном искусстве Таджикистана //В кн.: Искусство таджикского народа. Сб.статей.Вып.2.-Душанбе,-1970.
8. Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда XIX-XXвв. Душанбе,-1975.
9. Писарчик А.К. Некоторые сведения о народной керамике Самарканда //В кн.:
10. История и этнография народов Средней Азии. Сб.статей.-Душанбе,-1981.
11. Широкова З.А. Архаические детали в женской одежде горных районов Кулябской области.// Изв.отд.обществ-х наук АН Тадж.ССР № 3,-1953,-С.99-105.
12. Хунарҳои мардумии болооби Зарафшон. Альбом.(Под.ред Насрулло Убайдулло. Автор-составитель Додхудоева Л.Н.).-Душанбе,-2020,-220с.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ МУЗЕЯ ЭТНОГРАФИИ ИМЕНИ М.С. АНДРЕЕВА ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША

В статье показана история создания Музея этнографии при Институте истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, которая берет свое начало в 40-х годах XXв. Основателем Музея этнографии является Михаил Степанович Андреев – доктор исторических наук, известный таджикский этнограф. Началом сбора коллекций можно считать организованную в 1943 году Институтом истории, языка и литературы Таджикского филиала АН СССР экспедицию в верховья Пянджа, работавшую под руководством М.С.Андреева (в составе числилась его жена – кандидат исторических наук, известный таджикский этнограф А.К.Писарчик) над изучением быта и языков горнобадахшанцев, проработавшей около 4-х месяцев. Во время этой экспедиции было приобретено около 350 предметов – орудия труда, предметы местных промыслов, украшения и другие экспонаты, часть которых хранится в настоящее время в Национальном музее Таджикистана, а часть – в открытом в сентябре 1981 года Музее этнографии имени М.С.Андреева при Институте истории, археологии и этнографии им.А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана.

В настоящее время количество наименований коллекции фондов Музея составляет более 10000 экспонатов. Традиция сбора коллекций через этнографические экспедиции продолжается по настоящее время.

Ключевые слова: *Музей этнографии, Таджикистан, основание, фонды, этнографы, экспедиции, экспонаты, орудия труда, предметы местных промыслов, украшения.*

ТАЪРИХИ ТАЪСИСЁБИИ ОСОРҶОНАИ МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ М. С. АНДРЕЕВИ ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСИ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШ

Дар мақола роҷеъ ба таърихи таъсисёбии Осорхонаи мардумшиносии назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш, ки ба солҳои 40-уми асри XX рост меояд, сухан меравад. Бунёдгузори Осорхонаи мардумшиносӣ, доктори илмҳои таърих, мардумшиноси маъруф Михаил Степанович Андреев мебошад. Оғози ҷамъоварии коллексияҳоро метавон бо экспедитсияе марбут донист, ки соли 1943 аз ҷониби Институти таърих, забон ва адабиёти Филиали Тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС ба қисмати болоии Панҷ, ки таҳти роҳбарии М.С. Андреев (ҳамсари ӯ, номзади илмҳои таърих, мардумшинос А.К. Писарчик) оид ба омӯзиши тарзи ҳаёт ва забонҳои бадахшониён, ки тақрибан 4 моҳ давом кардааст. Дар ҷараёни ин экспедитсия тақрибан 350 номгӯи ашё – олоти меҳнат, ашёи ҳунарҳои мардумӣ, ҷавохирот ва дигар экспонатҳо ба даст оварда шуданд, ки қисме аз онҳо ҳоло дар Муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” нигоҳ дошта мешаванд ва қисми дигар дар Осорхонаи мардумшиносии ба номи М.С.Андреев, ки моҳи сентябри соли 1981 дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон кушода шудааст, маҳфуз нигоҳ дошта мешаванд.

То ҳол нигоараҳои осорхона 10000 номгӯӣ экспонатро ташкил медиҳад. Анъанаи ҷамъоварии нигоараҳо тавассути экспедитсияҳои мардумшиносӣ то ҳол идома дорад.

Калидвожаҳо: *Осорхонаи мардумшиносӣ, Тоҷикистон, таъсис, фондҳо, мардумшиносон, экспедитсияҳо, нигоараҳо, олоти меҳнат, ҳунарҳои мардумӣ, ҷавохирот.*

THE HISTORY OF THE M.S.ANDREEV'S MUSEUM OF ETHNOGRAPHY INSTITUTE OF HISTORY, ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY BY AHMAD DONISH

The article shows the history of the creation of the Museum of Ethnography at the Institute of History, Archaeology and Ethnography, which dates back to the 1940s. The founder of the Museum of Ethnography is Mikhail Stepanovich Andreev, a doctor of historical sciences and a well-known Tajik ethnographer. The beginning of the collection can be considered to be organized in 1943 by the Institute of History, Language and Literature of the Tajik branch of the USSR, which worked under the leadership of M. S. Andreev (his wife - a candidate of historical sciences, well-known Tajik ethnographer A.K. Pisarchik) on the study of life and languages of the miners, who worked for about 4 months. During this expedition, about 350 items - tools, local crafts, jewelry and other exhibits, some of which are currently stored in the National Museum of Tajikistan, and some - in the Museum of ethnography named after M.S.Andreev at the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan opened in September 1981.

Currently, the number of collection of the museum's funds is 10000 units. The tradition of collecting the examples through ethnographic expeditions continues till our days.

Key words: *Museum of Ethnography, Tajikistan, foundation, funds, ethnographers, expeditions, exhibits, tools, local crafts, decorations.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шовалиева Мумина Содиқовна- номзади илмҳои таърих, ходими пешбари илмии шӯъбаи этнология ва антропологияи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон (+992) 908 99 19 89. E-mail: mumina1957 mail.ru.

Information about the author: Shovalieva Mumina Sadykovna – candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Department of Ethnology and Anthropology A.Donish Institute of History, Archeology and Ethnography National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 908 99 19 89 E-mail:mumina1957. mail.ru.

УДК- 745 (575.3) (09)

САНЪАТИ ОРОИШӢ-АМАЛИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР СОЛҲОИ 50-60-УМИ АСРИ ХХ

ҲАСАНОВА Р. Ҳ.,

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш

Касбу хунароҳои халқӣ чузъе аз фарҳанги милли буда, барои мардуми тоҷик аҳамияти махсусро касб кардааст. Ҳар як хунаро эҳтиёҷи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ одамонро қонеъ гардонида, ҳамчун воситаи санъати бадеӣ дар баланд бардоштани завқӣ эҷодкорӣ ин ё он хунароманд кӯмак мерасонад. Маҳз касбу хунароҳои милли метавонанд ҳаёти хунаромандонро тағйир диҳанд.

Аз давраҳои қадим касбу хунароҳои халқӣ бо ҳаёт, анъана ва урфу одатҳои мардум робитаи зич дошт. Тоҷикон ҳам аз зумраи мардумеанд, ки нисбати касбу хунароҳои халқӣ диққати махсус зоҳир менамоянд. Ба ин хотир, касбу хунаро як рӯкни фарҳанги миллии мардуми тоҷик буда, дар ҳаёти онҳо нақши муҳим мебозад. Мардуми тоҷик аз замони пеш ҳамчун соҳиби фарҳангу тамаддуни бою рангин мақоми хосаро касб кардаанд, ки намунаҳои мухталифи касбу хунароҳои анъанавӣ бахше аз фарҳанги маънавии онҳост. Касбу пешаҳои гуногуни мардуми тоҷик бо тарзу услуб, қолаб, анъана ва сифати махсуси худ фарқ мекард. Хунаромандони боистеъдод бо тарзу усулҳои бадеӣ, анъанот ва офаридани нафосату нозуқиҳо хунарашонро ҳифз намуда ба шогирдон ва наслҳои оянда интиқол меоданд. Муҳит, мавқеи ҷойгиршавӣ, урфу одат ва анъанаҳои хоси бисёрасра боис гардидааст, ки хунаро хунаромандӣ дар миқёси Тоҷикистон рушду такомул ёбад.

Ба ҳама маълум аст, ки хунароҳои халқӣ дар ҳаёти маънавии мардуми тоҷик мавқеи калон дорад. Хунаромандон бо маҳсули дасти хеш намунаҳои гуногуни маҳсулоти хунаромандиро меофаранд. Ҳар як чизи офаридаи онҳо як асари бузургро ташкил медиҳад, ки дар он фарҳангу тамаддуни қадимии халқӣ тоҷик таҷассум ёфтааст. Санъати амалӣ-оройишӣ дар

намунаҳои мухталифи хунарҳои мардумии тоҷикон хеле фаровон ва барҷаста ба назар мерасад. Маҳз бо ворид намудани тарзу услубҳои гуногун ҳар як хунар ё пеша давра ба давра шаклу рангорангии дигар гирифта, мукамалтар гардидааст.

Санъати амалӣ нисбатан ба санъати тасвири мансубият дорад, ки ба он санъати тасвирии ороишӣ ва муҷассамасозии ороишӣ дохил мешавад. Барои далел нақшу нигори деворҳо, ки образи на чандон бадеии худро соҳиб буда, ансамбли меъмориро дар худ таҷассум мекунад, мисол овардан мумкин аст. Рангҳои гуногун ва нақшу нигори ислимии зарфҳо, маснуот ва ашёи ҷӯбкорӣ ва гачкорӣ низ назаррабо мебошанд. Дар замони ҳукмронии сомониён, газнавиён, салҷуқиҳо, қарахониҳо санъати кандакорӣ ҷӯбу гил, мисгарӣ заргарӣ, бофандагӣ, оҳанрезӣ шишарезӣ ва ҳоказо хеле авҷ мегирад [9,3-14].

Кандакорӣ аз ҷумлаи хунарҳоест, ки мардуми тоҷик аз замони хеле қадим ба он сару қор доштанд. Хунармандони моҳири ҷирадаст баробари офаридани ягон маснуоти ҷӯбӣ дар рӯи он нақшу нигори мухталифро тасвир менамуданд.

Дар замони гузашта намунаи санъати кандакорӣ бисёртар дар сутуну сакфи кӯшқу қасрҳо ва мадрасаву масҷидҳо тасвир карда мешуд. Чунки барои мардуми тоҷик ин ҷойҳо аз давраҳои пеш аз сохтмонҳои асосӣ ба шумор мерафт. Баробари сохтани масҷид ё мадраса сутуни биноҳои он аз ҷониби хунармандони кандакор ороиш дода мешуд. Чуноне ки аз сарчашмаҳои таърихиву бостоншиносӣ бармеояд, дар охири асри XIX ва аввали асри XX қариб ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, ки дар сарзамини Тоҷикистони имрӯза ҷойгиранд, бо хунари кандакорӣ зебу зинат дода шудаанд. Чунки дар шаҳру деҳотҳои кишвар на фақат дар маконҳои номбаршуда, балки хонаҳои истиқоматӣ ҳанӯз ҳам осори нақшу нигор ва кандакорӣ рӯи ҷӯб бо услуби қадимӣ маҳфуз аст. Ин ёдгориҳо, ки аз қарнҳои хеле қадим ибтидо мегиранд, қобили зикр аст, ки дар қатори дигар ёдгориҳои бостонӣ таърихӣ, масҷиду мақбараҳо низ ифодагари фарҳангу тамаддуни халқи тоҷик ба ҳисоб рафта, дар худ дараҷаи касбу хунар ва сабку услуби меъморӣ хунармандон, наққошон, кандакорон ва меъморони халқи тоҷикро дар давраҳои гуногун ва манотиқи мухталиф таҷассум менамоянд. Хусусан масҷидҳо ва мақбараҳо, ки дар охири асри XIX ва ибтидои XX пайдо шудаанд, бо як сабку услуби ба худ хос бино гардидаанд, ки аксари онҳо аз ҷониби хунармандони маҳаллӣ эъмор гардида. Вобаста ба маҳал дар баробари урфу одатҳо, сабку услуби меъморӣ низ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Масалан, бозёфти деҳаи Искодар яке аз қадимтарин ва марғубтарин меҳроб дар Осиёи Миёна ба шумор меравад. Намудҳои гуногуни меҳроб амали хунармандони Оббурдону Қуруд, шаклҳои мураккаби кандакорӣ сутуни он маҳалҳоро ба хотир меоварад. Ба ҳам монандии услуби амал ва шакли зоҳирии ин бозёфтҳо шаҳодати онанд, ки онҳо тақрибан дар як давра кандакорӣ шудаанд.

Бояд гуфт, ки ин ҳунар дар асрҳои минбаъда, аниқтараш нимаи дуҷуми қарни XX низ аз байн нарафт ва дар аксар деҳоти Тоҷикистон ҳатто раванку ривоч ёфт. Вале шакли он тағйироти нисбатан дигар дид. Осори кандакории давраҳои минбаъда аз ҷиҳати сюжет аз кандакории асрҳои гузашта фарқ мекард. Аммо ин дигаргунӣ якбора ба вуҷуд наомадааст. Устоҳои кандакор на танҳо барои ороиши боша, сунун, меҳроб ва намудҳои пахншудаи кандакории рӯи дар, дарича, панҷара тобдон монанди инҳо ҳунарнамоӣ мекарданд, балки қисмҳои гуногуни иморат, асбоби рӯзгор, бозичаҳо барои кӯдакон (аспаку гахворача) ва ғайраро ба санъати баланд зебу оро меоданд.

Дар рӯи қолабҳое, ки дуредгарон бо хоҳиши бофандагон тайёр мекарданд, барг, гул ва дигар навъи наботот қанда мешуд. Як пора ҷӯбро бе ширеш ва меҳ ба ду, чор қабат ва зиёда аз он тақсим карда, барои хондани китоб лавҳ месохтанд, ки ҳар қадом қисми он аз ҳам ҷудонашаванда буда, озод кушода ва пӯшида мешуданд. Рӯи сандуқҳои пештара кандакорӣ мешуданд, ки ҳоло ин намуди сандуқҳоро дар саросари кишвар мушоҳида қардан мумкин аст. Ба одамони қариб устодҳое, ки паргорӣ мекарданд, зиёдтар писанд меомад. Услубҳои дигари кандакорӣ номҳои худро доштанд – заминкор, лӯлапардоз, ислимӣ, гирех, ҳавзак, ислими гирех, шашгирех, ислими гул, мадохил, қачак, кӯзаҷа ва ғайра. Услуби маъмултари қандакорӣ услуби ислимӣ мебошад. Ислимӣ аз кӯшбанд, гулкӯза, гирех барин ҷузъҳо таркиб меёбад, ки дар давоми солҳои 50-60-уми асри гузашта ин услуб дар санъати ороишӣ-амалии ҳунари қандакорӣ хеле васеъ истифода гардидааст.

Тавре ки муҳаққиқ М. Рӯзиев дар китоби хеш ишора намудааст: Аз қадим одамони осмонро ба боми гумбаз ё шифти хона монанд мекарданд. Барои пардоз додани нақшу нигор (гирех, ислимӣ, расмҳои шер, парранда, гавазн, ва ҳоказо) санги мармар, рангҳои шаффофи табиӣ, қошу қундалкорӣ, ҷӯбқорию гачқорӣ қор мефармуданд [8,15]. Албатта ин навъи ороишро дар замонҳои гузашта низ офарида буданд ва ба таври густурда истифода мекарданд, аммо дар замони ҳокимияти Шӯравӣ он тадриҷан мукамалтар гардидан гирифт.

Санъати қандакорӣ ва гачқорию наққошӣ ба ҳамдигар таъсир бахшида, нусхаҳои гиреху ислимиро мукамал гардониданд. Маълум аст, ки гач пеш аз истилои араб дар санъати тасвирӣ истифода мешуд. Ин навъи ороиш дар санъати гачқориву наққошии асри XX низ хеле маъмулу машҳур буда, аксари сохтмонҳои иншооти баъди бозсозии давраи Шӯравӣ бо чунин услуб ороиш дода шудаанд [8,15]. Мутаассифона, дар шароити имрӯза дар Тоҷикистон ҳунарманди гачқорро, ки бо як маҳорати баланд нақшофарӣ намояд, пайдо қардан ғайриимкон аст. Ҳол он ки баъди солҳои 50-ум гачқорӣ яке аз ҳунарҳои машҳуртарини аср ба ҳисоб мерафт. Ҳатто аксари ҳунармандони наққош аз он ба таври густурда истифода менамуданд.

Устоҳои кандакор хунари худро аз авлод ба авлод омӯзонида, бо ҳамин услуби қадимии кандакории халқи тоҷикро то замони мо маҳфуз доштаанд. Санъати қадимаи кандакорӣ баъди аз ғалабаи Инқилоби Октябр ривочу раванқ ёфта, бо шаклҳои нисбатан нав бою рангин гардид. Ҳоло устоҳои кандакор аз асбобҳои нави қорӣ, инчунин аз техникаи нави истифода мебаранд. Ҳар як шахру деҳоти Тоҷикистон нақшу нигори хоси худро дорад. Маҳсули амали хунармандони давраи солҳои 50-60-умро дар рӯи мизҳои гуногуншакли чоркунҷа, ҳаштраҳа, лавҳаҳои нақшу нигорин, сандуқчаҳо ва ҷевонҳои ҳамондавра дидан мумкин аст, ки дар муқоиса бо санъати ороиши асрҳои гузашта хеле рушд кардааст. Ҳатто шакли услуби ороиш додани он низ тағйир ёфтааст. Акнун устоҳо бо асбобҳои худсохти қадимӣ ва мавриди истифодааш мушкил неву бо асбобҳои барқии замонавӣ як қисми қорашонро анҷом медиҳанд. Аз ҷумла, онҳо ҳангоми ороиш додани болои ҷӯб қордҳои маҳсури қор мефармуданд. Ин услуб раванди қори эшонро хело ҳам сабук мегардонд.

Навгонии дигаре, ки дар хунари кандакорӣ солҳои 50-60-ум ба вуҷуд омад, ин илова намудани акси одам ба шакли услубҳои қадимӣ буд. Минбаъд дар маҳсули эҷоди устоҳои ҷирадаст, дар қатори ороиши ашёи гуногун сурати инсон низ ҷузъи нақшу нигори кандакорӣ бо ҳам пайваст. Минбаъд, аниқтараш дар нимаи дуҷуми асри XX хунари кандакорӣ ба авҷи аъло расида, теъдоди хунармандони моҳир ҳам рӯз то рӯз меафзуд. Устоҳои кандакор нақшоеро меофариданд, ки сазовори даврони ҳамонвақта ва баъдина гардида буд. Қобили зикр аст, ки бо ҷунин рушду такомил бахшидан хунари кандакорӣ дар санъати меъморӣ солҳои 50-60-уми қарни XX охишта-охишта истифода мегардидагӣ шуд.

Меъморӣ дар заминаи наҷориву наққошӣ ба вуҷуд омада, ба монанди дигар навъҳои санъати амалӣ-орозиӣ хунари меросӣ аз падар ба писар интиқол меёфт. Аммо пештар осори гаронбаҳои нақшу нигори меъмориро дар осорхонаю намоишгоҳҳо дар шакли аслиашон нишон додан ғайимкон буд. Бинобар ин пас аз Инқилоби Октябр як намуди хоспаннои деворӣ пайдо шуд, ки он мисли тасвири тазйинӣ ва гӯё дostonест дар нақшу нигор. Амалҳои наққошӣ ва наҷорӣ Юлдошбек Баротбеков, Мирзораҳмат Олимов, Мирмақсуд Солиев, Ғафур Мансуров ва дигар хунармандони қуҳансол намоиш меёбад, ки осорашон борҳо ба муқофоти давлатӣ ноил гардида, дар Маскав ва хориҷи кишвар нишон дода шудааст. Бо ёрии танҳо як нақш ва ранг устоҳо симоҳои ҳассосе ба вуҷуд меоранд, ки шодиву сурурангез ва ҳаётбахшанд. Натиҷаи маҳсули дасти ин хунармандон шаҳодат аз он медиҳад, ки дар нимаи дуҷуми асри гузашта санъати меъморӣ ба як авҷи баланд расида буд. Панноҳои нави наҷорӣ ва тасвирӣ пайдо шуд, ки дар онҳо симои инсон-ҳамзамонони мо бо нақшу нигори миллий тавҷам афтадааст.

Солҳои 50-60-уми асри XX низ хунари кандакорӣ дар аксари шахру деҳоти Тоҷикистон маҳсусияташро гум накарда, мувофиқи даври замон ва

талаботи мардум ташаккул ёфта буд. Тавре дар китоби «Тоҷикони Қаротегин ва Дарвоз» оварда шудааст, дар мардуми тоҷик асбоби рӯзгори зиёде ба монанди зарф, бозича, асбоби мусиқӣ, пойафзол, асбоби хоҷагидорӣ ва хунармандӣ ва ғайра мавҷуд аст.

Ғайр аз ин, дар ҳама ҷо асбобҳои мусиқии - дутор, сетор, рубоб, ва дар деҳаи Хостав, ноҳияи Қалъаи Хумб торе мушоҳида гардид, ки хунармандони маҳаллӣ онро бо нақшу нигори услуби эронӣ моҳирона сохтаанд [10, 276]. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар солҳои 50-60-уми қарни гузашта, санъати амалӣ-ороишӣ нисбат ба деҳот дар шаҳрҳо бештар рушд карда буд. Зеро дар хунари қандакорӣ асоси санъати ороишӣ-амалиро нақшу нигори мадрасаву масҷид ва ҷойхонаҳо ташкид меод. Баъзе хунармандони хушсалиқа дар асбоби рӯзгор ва соҳҳои мусиқӣ тасвири нақшу нигорро васеъ ҷой меоданд.

Тибқи гуфтаи муҳаққиқони рус хунармандони ҷӯбтарош дар минтақаи Қаротегину Дарвоз низ ғайр аз ашёи рӯзгор, бисёртар бозичаи кӯдакона месохтаанд. Барои духтаракон гаҳворача, тахтаҷаву ҷӯбак ва дигар асбоби рӯзгор, вале барои писарбачаҳо аспак, сипор, чигина, чана ва ғайраҳо сохта мешудааст [11,285].

Ҳар кадоме аз ин маснуот баъди сохта шудан аз ҷониби хунарманди босалиқа тариқи асбоби маҳсус зебу зинат дода мешуд. Одатан хунармандон дар ин гуна ашё нақшу нигореро тасвир менамуданд, ки олами атрофи худи онҳо буд. Ҳар чизе ки дар тасаввури эшон меомад ва ё дар муҳити атрофи худ мегардид, дар рӯи ҷӯб-маҳсулоти сохташуда аккосӣ мекарданд. Бозичаҳои кӯдаконаро ҳам ба монанди ашёе, ки дар рӯзгор қалонсолон истифода мекарданд, ороиш меоданд.

Дар ҳама деҳа устои ҷӯбтарош ё устои ҷӯбкор вомехӯрад, ки барои мардуми маҳаллӣ хидмат мекунад [10, 260]. Одатан ин гуна устоҳо барои таҳияи ашёи рӯзгор ба ҷӯбкорӣ машғул мешуданд. Аз миёни онҳо буданд нафароне, ки салиқаи баландӣ гулкорӣ намудани маснуоти тайёрнамудаашонро доштанд. Масалан, табақтарошон, соҳтарошон, гаҳворасозон ва дигар устоҳое, ки ба ороиши сутуну сақфи манзили ҷойхона, мадраса ва масҷидҳо машғул буданд.

Хунари анъанавии дигаре, ки дар ҳаёти мардуми тоҷик нақши муассир дошт кулолӣ мебошад. Дар санъати кулолӣ низ ороиши нақшу нигор ба таври васеъ истифода шудааст. “Кулолӣ яке аз касбҳои суннати маъруфи тоҷикон мебошад, ки ба қорқард ва соҳтани маҳсулоти гилӣ марбут аст. Касби кулолӣ бештар дар шаҳрҳои қалон рушд ёфта, маҳсулоти соҳтаи онҳо нисбатан босифат, хушнамуд ва зебо буд. Дар деҳот зарфсозӣ ё кулолӣ, асосан ба зиммаи занҳо буд. Онҳо аз гилҳои маҳаллӣ бидуни ҷарҳи кулолӣ зарфҳо соҳта, дар ҷойи соя хушконида, дар оташдонҳои наздиҳавлигӣ мепухтанд. Барои сӯзишворӣ, одатан, порӯи чорпои хонагӣ истифода мешуд” [7,49].

Точикон аз қадим ба сохтани маснуоти гилӣ машғул буданд. Азбаски мансуоти мазкур дар рӯзгори мардуми тоҷик ҳамеша истифода мешуд, дар санъати амалӣ мавқеи намоёнро касб кардааст. Нақшу нигори маҳсулоти кулолӣ аз ҳамдигар то андозае фарқ дошт. Масалан, дар нақши табақ аз кӯза ва ё хум, ин ё ин дигар ашёи рӯзгор дигаргунӣ дида мешуд. Онҳо ба монанди кандакорӣ гулҳои пуробуранг ва меҳнатталаб надоранд. Бо вучуди ҳар як зарфи кулолӣ ороиши махсуси худро доро буд.

Зарфҳои ҳамондавраи ноҳияҳои Тоҷикободу Ҷиргатол бо ороиши дуруштӣ ва маҳрум будан аз ҳар гуна нақшу нигор аз минтақаҳои дигар фарқият дошт [10,236]. Ороиши нақшу нигори зарф дар ин солҳо аз ҷониби ҳунармандони дарвозӣ пеш аз пухтани маҳсулоти тайёршуда сурат мегирифт. Ҳунармандони кулолгар зарфҳоро на фақат гулкорӣ, балки аз гил нақшу нигори иловагӣ низ месохтанд. Масалан, дар атрофи кӯза марҷонакҳои гилӣ мечаспониданд. Дар минтақаи Помир то имрӯз шамъдонҳоеро маҳфуз медоранд, ки маҳсули солҳои 50-ум буда, нақшу нигори онҳо ба шакли хатҳои дароз монанд аст.

Ҳар як маҳсулоти кулолӣ бо равиши ба худ хос гулпартоӣ карда шуда, дар онҳо тасвири навдаю гулҳо ва паррандаҳо омехта шудаанд. Мавҷудияти чунин анъана аҳаммияти худро дорад, чунки агар кулолгар унсури навро илова намояд, он вақт хусусияти миллӣ, зебоии хоси ин маҳсулоти кулолӣ аз байн меравад. Дар баробари ин ҳунармандони асри гузашта сюжетҳои дигареро низ дар санъати кулолӣ ворид карда буданд, ки аслан омехтагии санъати ороишии халқҳои дигарро ифода мекард.

Дар санъати кулолӣ ҳам сохтани бозичаҳои гуногун ба назар мерасад. Аммо шакли ҳайвону даррандаҳо тарзе сохта мешуданд, ки ҷӣ будани онҳоро мушоҳида кардан душвор буд. Ҳамаи персонажҳои бозичаҳо гардани дарози ғайриодӣ дошта, бо рахҳои нисбатан қачу ноҳамвор ороиш ёфта буданд. Баъзан гӯш ё бинии онҳо дароз сохта мешуд, ки чунин чузъиёт ба ороиши асосӣ табдил ёфта буд.

Азбаски бештари касбу пешаҳои мардумӣ тариқи анъанавӣ устоду шогирд аз худ карда мешуд, барои ҳамин санъати амалӣ-ороишии онҳо дар солҳои 50-ум дар водии Рашт ва Қаротегину Дарвоз тафовути камтар дошт. Вақте ки мардуми кӯҳистонро барои обёрӣ намудани заминҳои бекорхобида ба минтақаҳои нисбатан ҳамвори ҷумҳурӣ кӯчониданд, оҳиста – оҳиста дар санъати ороишии мардуми ҳунарманд ҳам дигаргуниҳо ворид гардид. Чунки ҳар як ҳунарманд пеш аз ҳама тахайюли бою рангини такрорнашавандаи худро дорост. Аммо бо вучуди ин вай барои образнок ва ҷолибтар офаридани маҳсулоташ дар он табиати атрофро инъикос менамояд. Чуноне ки аз маводи ҷамъкардаи муҳаққиқони солҳои 50-60-ум бар меояд, санъати амалӣ-ороишӣ дар аксари касбу пешаҳо тадричан рушду такомул ёфтагӣ гирифтааст.

Занони тоҷик низ ба санъати наҷҷорӣ (дуредгарӣ, кандакорӣ, ҷубтарошӣ) ва гачқорӣ шуғл доштанд. Аммо фаъолияти занон ба назар

ноаён ва пинҳон буд. Масалан, занон нусхаҳоро тайёр карда ба рӯи дарвоза мекашиданд, мардон бошанд ба кандакорӣ банд мешуданд. Инчунин панҷараҳои гачқории шаклан мухталифро низ занҳо рехтакорӣ мекардаанд, ҳатто нақшҳои сӯзанишаклро дар деворҳои кӯрғони Самарқанд метарошиданд [9, 21]. Натиҷаи тадқиқотҳо нишон медиҳад, ки дар ноҳияҳои мухталифи Бадахшон аз асри гузашта то инҷониб занону духтарон ба ҳунари кандакорӣ рӯ оварда будаанд. Ҳатто бонувони солхӯрдаеро дучор омадан мумкин аст, ки аксари ҷиҳози хонашон, аз қабилӣ дару тиреза, сандуку сандуқча ва амсоли инҳо), ки бо усули кандакорӣ ороиш ёфта шудааст, маҳсули дасти худӣ онҳост. Аз ин бар меояд, ки миёнаи солҳои 50-60-уми асри XX барои рушду такомули ҳунари кандакорӣ ва санъати амалӣ-орозиши он на танҳо мардон, занон низ саҳми худро гузоштаанд. Маҳз чунин амалҳо боис гаштааст, ки занону духтарони тоҷик дар баробари мардон санъати баланди ороишдиҳиро дороянд.

Ҳунари зардӯзӣ як ҷузъи ҷудонашавандаи гулдӯзӣ буда, дар заминаи ҳунари гулдӯзӣ ба вучуд омадааст. Асосан ҳунари гулдӯзӣ зардӯзӣ қариб як чиз мебошанд ва фарқияти онҳо танҳо дар тасвири нақш ва истифодаи ашёи хом аст. Чуноне ки гулдӯзиро дар матоъ қаламқаш тасвир мекунад, дар зардӯзӣ бошад, гулбур баъди дар қоғаз нақшо тасвир намудан, тавассути қайчӣ қолаби онро бурида ба матоъ насб мекунад ва зардӯз онро зардӯзӣ мекунад. Фарқияти дигараш дар он аст, ки дар гулдӯзӣ риштаҳои рангаи абрешимӣ истифода шаванд, дар зардӯзӣ риштаи нуқрагину зар – бо рангҳои сафеду зард ба кор бурда мешавад.

Дар санъати зардӯзии солҳои 50-60-уми асри гузаштаи тоҷик бештар навъи гулдӯзӣ маъмул буд, ки онро барои зинат додани ҳар навъ ашёи савғотӣ, ҷома, сарулибоси арӯс ва умуман либоси занонаву кӯдакона ва мардона истифода мебаранд.

Ҳунари зардӯзӣ аз асрҳои миёна ривоҷ ёфта, то ба имрӯз омада расидааст. Дар асрҳои XVII-XIX дар қатори шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, дар Хучанду Панҷакент, Истаравшан ва Ҳисор низ маҳаллаҳои махсуси зардӯзон мавҷуд буданд, ки баъдтар ин ба ташкил шудани корхонаҳои зардӯзӣ замина гузошт.

Мардуми тоҷик аз давраҳои қадим ба бофтани қолинҳо машғул буда, намудҳои гуногуни онро таҳия мекарданд. Бо тараққиёти илму техника ва пешрафти ҷомеа намуди қолинҳо тағйир ёфта, шаклашон нақшу нигори мураккаб гирифт. Қолинро асосан барои фарши хонаҳо ва баъзан ҳамчун ҷиҳози ороишӣ дар девори хона истифода мебаранд.

Тоҷикон аз қадимулайём намудҳои гуногуни намадро омода карда аз он либосҳои болоӣ, кулоҳ, палос ва ғайраро медӯхтанд. Дар ин бора археологӣ рус М. Бубнова оиди сару либоси мардуми минтақаи Помир чунин қайд кардааст: “Дар замонҳои қадим ва асрҳои миёна сокинони Помир асосан либосеро мепӯшиданд, ки аз матои пашмин, чармин, пӯстин,

пашм ва мӯинаҳо дӯхта шуда, бисёр вақт бо намад рӯйпӯш карда шуда буд” [2,153]. Албатта, сарулибосҳои, ки аз намад омода менамуданд, бо нақшу нигорҳои гуногун оро ёфта буданд. Инчунин намадмоли ба нақшу нигори рангину аҷиб дар ноҳияҳои Бадахшон ва Лахш ба ҳукми анъана даромада, ин ҳунари қадимӣ аз асри гузашта то имрӯз пойбарҷост.

Шерозабобӣ ҳамчун ҳунари анъанавӣ маъмулу машхур аст ва дар миқёси ҷумҳурӣ бо нақшҳои ба худ хос ва шаклу намудҳои гуногун бофта мешавад. Аз замони пеш шероза барои ороиши сару либос истифода мешуд.

Дар гулдӯзии шероза анъанаҳои қадимии нақшҳои мураккаби ҷандасӣ, аз қабилӣ тӯмор, шона, ислимӣ ва ғайра нигоҳ дошта шуда, нақшҳо ба мазмун мутобиқ буданд.

Чуноне ки мардумшинос Дилшод Раҳимов навиштааст: “Нақши сараҳаро “сеука” ё “кирмак” ва панҷраҳаро “ҷашми булбулак” меномиданд. Дар шерозабобӣ нақшҳои ислимӣ, занҷира, тасвири гулу мева, моҳу ситора ва ғайра ба назар мерасад. Нақшҳоро дар ҷо-ҷои шероза дар масофаи муайян ба воситаи риштаҳои ранга анҷом медиҳанд. Баъзе занҳои хушсалиқа ҷангоми бофтани шероза маҳсулоташонро мувофиқи завқ бо тасвирҳои гулу баргҳо ва навиштаҷотҳо оро медиҳанд” [7,18]. Дар гулдӯзии шероза анъанаҳои қадимии нақшҳои мураккаби ҷандасӣ, аз қабилӣ тӯморӣ, шона, ислимӣ ва ғайра нигоҳ дошта шуда, ҳар нақш ба мазмуни маҳсулот мувофиқ буда, баъди таъсис коргоҳҳои истехсоли дар солҳои 50-ум ин амалро мошинҳо ва ё дастгоҳҳои махсус иҷро мекарданд.

Мардумшинос Додхудоева Лариса Назаровна қайд кардааст, ки: “Нақшҳои шерозаи бофтаи бонувони бадахшонӣ бо шаклҳои геометрии гуногунрангӣ ва нишонаҳои семантикиро дар худ доро мекунанд” [4,100].

Чи хеле ки Н. Юнусова ишора кардааст: «Дар кӯҳистон асосан шаклҳои одии геометрии маъмуланд, ки баъзан мураккаб ҳам мешаванд» [6, 26]. Дар шерозабобии мардуми Бадахшон низ тасвирҳои воқеӣ ва нақшу нигори ислимӣ волеҳуранд. Масалан, шерозабобии ноҳияи Ишкошим дар фаъолияти кории хеш тарзу усулҳои хосро ҷой додаанд, ки ҳам аз рӯи қолаб ва ҳам нақшу нигор аз шерозаҳои шаҳру ноҳияҳои дигар ба кулӣ фарқ мекунанд. Аз замони қадим то ҳол дар санъати шерозабобии ин ноҳия фарқиати ҷиддӣ дида намешавад. Аз рӯи гуфтаи муҳаққиқон маълум аст, ки чи тавре ҳунармандони гузашта шерозабобӣ мекарданд, имрӯз ҳам бо ҳамон тарз сурат гирифта истодааст.

“Дар Мастҷоҳ ва ноҳияҳои дигари кӯҳии Тоҷикистон ҷуробҳои пашмини нақши геометрии дошта мепӯшанд” – менависад А.А. Бобринский [1,17-18].

Гулҳои дар ҷуроб инъикосшуда хело возеҳ ва дорои тағйиротҳои бепоёнро дар нақшу нигори гулпартоиҳои ҷуробҳо моликанд. Онҳо дар зебогӣ яке аз дигаре гӯё фарқкунанда буда, ҳалли моҳиронаи ҳунари бофандагиро дар худ таҷассум менамоянд.

Масалан, «Ажда пайкар», «Аловгул», «Пари товус», «Синаи боз», «Чархгардонак», «Паи пишак», «Гандумак», «Чапу рост», «Далқангул» (кӯзагул, гули офтоба), «Чехтакгул», «Хеяк», «Лолагул», «Садбарг», «Палосак» ва ғайраҳо.

Махсусан гули «Аждар» ва «Алов» дар санъати чуроббофии мардуми Бадахшон нақши муҳим мебозад. Мувофиқи маълумоти бонувони ҳунарманди калонсол гули «Аждар» ва «Алов» нишонаи ориёӣ, ориёнгул мебошад. Дар чуробҳои пешина ва ҳозираи ноҳияҳои Роштқалъа, Шугнон ва Рӯшон тасвири ин ду нақш фаровон ба назар мерасад.

Ҳатто дар ҳунари муҳракашӣ санъати нақшу нигор ва ороиши онро дидан мумкин аст. Баъзе занҳои ҳунарманд баъд аз қисман бофтани маҳсулот баъд бо шаклу намудҳои печида онро бо тасвириҳои гулу баргҳо ва хатҳои мавҷнок оро медиҳанд. Гулҳои дар муҳракашӣ инъикосшуда аз як тараф одӣ тобад ҳам, аз тарафи дигар хело мураккабу ҷолиб ба назар мерасанд. Ҳар як нақши тасвирифта дар зебоӣ яке аз дигаре фарқкунанда буда, нозукии санъати муҳракаширо дар худ таҷассум менамояд.

Аз ин маълум мешавад, ки ҳунари муҳракашӣ монанди заргарӣ, зардӯзӣ, кандакорӣ ва чуроббофӣ мушкил буда, заҳмати зиёд ва дақиқназариро талаб мекунад. Бояд тазаккур дод, ки солҳои 50-60-уми асри гузашта дар аксари шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистон арӯсонро бе маҳсулоти муҳрагӣ ба хонаи шавҳар гусел намекарданд. Зеро он ҷузъи муҳими ороишоти ҳар як арӯс ба ҳисоб мерафт. Баъдтар ин анъана танҳо дар ноҳияҳои Бадахшон ва шаҳри бостонии Панҷакент боқӣ монда буд, вале дар шароити имрӯза аз ин гуна ороишот фақат арӯсони бадахшӣ истифода менамоянд.

Аммо ҳунарҳои мисгарии заргарӣ дар он солҳо хеле кам ба назар мерасид. Шояд дар баъзе шаҳрҳо ҳунармандонро вохӯрдан мумкин буд, ки ба ин намуди санъат сару қор доштанд. Дар маҷмӯъ ин навъи ҳунар ҳамчун санъати амалӣ-оройишӣ хеле кам рушд карда буд.

Санъати тасвирии мардуми форсизабон чун таърихи онҳо хеле бостонӣ ва зебост. Ҳанӯз дар давраҳои Юнону Бохтар ва Кӯшонӣ он вучуд дошт. Бозёфтҳои бостоншиносӣ ва аксҳои рӯи девор дар Панҷакенту Варахша, Истаравшану Афросиёб далели ин амранд. Пайкара ва мучассамаҳо, аксҳои рӯи девор аз мактаби рассомии суғдиён дар Шарқи Миёна дарак додаанд. Минбаъд санъати тасвирӣ ба шакли жанрҳои алоҳида инкишоф ёфт, ки аз ҳама нафис, зебо, хушобу ранги он минетура буд. Хусусияти хоси ин жанр дар он аст, ки ӯ асари ҳаҷман хурд буда, асосан хоси китобҳо ва як рӯки ороиши он ҳисоб меёбад. Асосан дар асрҳои миёна бо минетура асарҳои бадеӣ, таърихӣ ва ғайраро оро медоданд. Дар миёни онҳо асарҳои классикони адабиёти форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Саъдии Шерозӣ, Низомии Ганҷавӣ мақоми барҷаста доштанд. Тавассути минетура на танҳо аз бузургии истеъдоди рассомони асри миёна, сабқу

услуги кор, асарҳои офаридаи онҳо огоҳӣ меёбем, инчунин маълумоти нодиреро роҷеъ ба давраҳои таърихӣ, сохти давлатдорӣ, анъанаю суннатҳои мардумӣ, тарзи зисту зиндагонӣ, либоспӯшӣ пайдо карда метавонем. Аммо боиси таассуф аст, ки бидуни чанде аз гурӯҳи муҳаққиқони санъатшинос, ховаршинос ва фарҳангдон кулли зиёди мардуми тоҷик ҳанӯз аз таърихи санъати тасвирии аҷлоди хеш огоҳ нестанд.

Аз солҳои 50-ум тадқиқот роҷеъ ба мустақилияти мактабҳои минётурии Осиёи Миёна ба вуҷуд омад, ки муддатҳои дароз мунозираҳои олимнро атрофи масъалаҳои «Минётураҳои форсӣ ё Осиёи Миёнавӣ» гарм кард. Тасвири минётураҳо асосан аз тарафи ховаршиносону санъатшиносон инъикос шудааст. Аммо тадқиқот нишон дод, ки сараввал ин кор маҳз аз тарафи китобшиносон сурат гирифтааст. Донишманди тоинқилобии рус Н. Кандаков ҳанӯз соли 1876 навишта буд, ки дар омӯзиши таърихи минётура, тасвири онҳо, услубҳои китобшиносӣ (мушаххасоти дастхат, шарҳи умумии минётура) истифода мешуд. Дар нимаи дуюми асри XX низ аз тарафи минётуранигорон асарҳои зиёде офарида шудааст, ки қобили таваҷҷуҳанд. Имрӯз омӯзиши минётураҳо чун манбаи асосии таърихӣ зарур аст. Ниёзмандони соҳа дар мунтазам ва очил гирифтани ахбор роҷеъ ба минётура эҳтиёҷ доранд. Омӯзиши минётураҳои форсии тоҷикӣ аз донишмандони санъатшиноси тоҷик заҳмати зиёд металабад. Боиси таассуф аст, ки омӯзандагони ин соҳа дар Тоҷикистон ангуштшумор ва пароканда мебошанд.

Имрӯз ба вуҷуд овардани як маркази асосӣ оид ба омӯзиши минётура зарур аст, зеро солҳои охир ба омӯзиши ин намуди ёдгории асримиёнагӣ аҳаммияти кофӣ намедиҳанд. Анъана ва ҷустуҷӯ нисбати масъалаи зикршуда ба як паҳлӯи муҳимми омӯзиши минётураҳои форсии тоҷикӣ рӯшанӣ хоҳад андохт.

Саноати бофандагии Тоҷикистон дар солҳои 60-ум барои пешрафти як қатор ҳунароҳои амалии халқӣ аз қабиле қолинбофӣ, намадмоӣ, гулдӯзиву зардӯзӣ нақши муассир дорад. Зеро маҳсулоти аввалияи ин пешаҳо, ва бо нақшу ниғорҳои гуногун ороиш додани маснуоти ҳунармандӣ аз саноати бофандагӣ вобастагӣ дошт. Охири солҳои 60-ум барои гулдӯзиву зардӯзӣ қардан корхонаҳои хурди истеҳсолии Тоҷикистон ҳунармандон бо ашӯи хоми босифат таъмин мекард.

Аз ин лиҳоз, маҳсулоти офаридаи ҳунармандон дар ин солҳо сифати хеле баландро касб карда буд. «Масалан, соли 1963 дар Тоҷикистон ҳосили зиёди пахта чамъоварӣ гардид, ки чунин нишондодро таърихи пахтакорӣ надидааст. Ҳосили умумии пахта баъди солҳои ҚБВ 2,3 маротиба афзуда буд.

Хулоса, солҳои 50-60-уми асри XX баробари нигоҳ доштани меҳнати анъанавии миллӣ дар санъати кандакорӣ, заргарӣ, мисгарӣ, гачкорӣ, гулдӯзиву зардӯзӣ ва ғайра техникаи нав низ ҷорӣ карда шуда, корҳои

душвор ва вақтгир ба воситаи дастгоҳҳои барқӣ анҷом дода мешуд. Ин тадбир имконият дод, ки меҳнати хунармандон осон гардида, истехсоли маҳсулот афзояд ва сифати он беҳтар гардад. Ҳар як хунарманд барои беҳтару хубтар офаридани маснуоти хунармандӣ чидду ҷаҳд мекард. Имрӯз нақшу ниғори мадрасаву масҷидҳо, асбобу анҷомҳои нодири рӯзгор ва ғайра, ки бо санъати баланди амалӣ ороиш ёфтаанд, маҳсули дасти устодону мусаввирон, заргарону гулдӯзҳо ва наққошони асрҳои гузаштаанд. Хунармандони халқӣ санъату маҳорати худро ба шогирдонашон меомӯзониданд. Ин буд, ки намудҳои гуногуни хунари халқӣ аз авлод ба авлод, аз аср ба аср ба ёдгори мегузашт ва ҳамчунон такомулу инкишоф меёфт. Аксари ин эҷодкориҳо аз лиҳози ифодаи бадеӣ нигоҳи дақиқ ва тафаккури амиқро тақозо менамояд, зеро дар онҳо андешаҳои рангоранги рассом, начҷор, наққош, гулдӯз, мусаввир, меъмор ва ғайра, ки аз мушоҳидоти табиату зиндагӣ бармеоянд, инъикос гардидаанд. Имрӯзҳо аз ҷиҳати навоарӣ дар санъати амалӣ-орозиҳои халқи тоҷик дигаргуниҳои зиёде ба мушоҳида мерасад, ки бо тарҳи замонавӣ ва хусусияти миллии вусъат меёбанд. Чунки барои таҳияи маҳсулоти хунармандӣ ҷои асбобу дӯконҳои кори дастсохтро дастгоҳҳои наву замонавӣ гирифт.

АДАБИЁТ

1. Бобринский А. А. Орнамент горных таджиков Дарваза. – М., 1900.-18+20 цв.табл.
2. Бубнова М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом на территории Таджикистана в 1970 г. // АРТ.—Вып.10 (1970г.).-М.: Наука.-1973.-268 с.
3. Вафоев А Саноати бофандагии ҳозираи Тоҷикистон.
4. Додхудоева Л.Н. Народное искусство Памира.-Душанбе, 2009.-174 с.
5. Искандарзода М. Зебу зинати арӯсони Ҳисор.-Душанбе, 2006.-20 с.
6. Исоева-Юнусова Н. Гулдӯзии тоҷикон. – М.: Искусство,-1979.
7. Раҳимов Д. Касбу хунарҳои анъанавии тоҷикон.-Душанбе: Адабиёти бачагона, 2013.-128 с.
8. Рузиев М.А. Искусство таджикской резьбы по дереву (конец XIX-XX вв). – Душанбе:Дониш, 1976.-114 с.
9. Рӯзиев М. Санъати амалӣ.-Душанбе,-Ирфон,-1973.
10. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 1.-Душанбе: Дониш, 1966.-380 с.
11. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.2.-Душанбе: Дониш,-1970.-314 с.
12. Широкова З.А. Одежда // Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. Душанбе: -Дониш, 1973,-298 с.
13. Юнусова Н. Декоративная вышивка Ура-Тюбе к XIX – нач. XX вв. // Изв. АН Таджикской ССР. Душанбе,-1969.

САНЪАТИ ОРОИШӢ-АМАЛИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР СОЛҲОИ 50-60-УМИ АСРИ ХХ

Таърихи санъати амалӣ-орозиҳои халқи тоҷик ҷанбаҳои зиёди таърихӣ, илмӣ ва фарҳангии худро дорад. Он мавзӯест домнадору таҳқиқталаб. Мақола танҳо санъати амалӣ-орозиҳои халқи тоҷик дар солҳои 50-60-уми асри ХХ-ро дар

бар гирифтааст. Дар мақола асосан оид ба як қатор касбу пешаҳои анъанавии тоҷикон, ки дар он санъати ороиш ва нақшу ниғор аҳамияти махсус касб қардааст, суҳан меравад.

Нақшу ниғори миллии халқи тоҷик ба василаи ҳунарҳои мухталиф, ба монанди қандакорӣ, наҷқорӣ, гачқорӣ, ҳайкалтарошӣ, меъмори, гулдӯзӣ, қолинбофӣ ва амсоли инҳо ба появу заминаи нав пеш рафта, на танҳо як марҳалаи баърои таърих хурдиро, балки қарнҳо метавонад инъикосгари фарҳангу тамаддуни пурғановати халқи тоҷик бошад. Касбу пешаҳои номбурда асосан фарогири нақшу ниғор ва тасвирҳои милли буда, бо шакли услуби ороиш ифодакунандаи фарҳангу ҳунари мардуми тоҷиканд.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, фарҳанг, санъат, милли, орошӣ-амалӣ, касбу ҳунар, қандакорӣ, наҷқошӣ, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ, гулдӯзӣ.

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В 50-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА

История прикладного и декоративного искусства таджикского народа имеет множество исторических, научных и культурных аспектов. Это обширная и актуальная для изучения тема. В данной статье рассматривается только прикладное искусство таджиков 50-60-х годов XX века. В статье рассматривается ряд традиционных таджикских профессий, в которых искусство декора и росписи приобрело особое значение.

Таджикское национальное искусство выходит на новый уровень благодаря различным ремеслам, таким как резьба, плотничество, гипс, скульптура, архитектура, вышивка, ковроткачество и так далее. Эти профессии в основном охватывают национальные узоры и изображения, а формами и стилями декора представляют культуру и искусство таджикского народа.

Ключевые слова: Таджикистан, культура, искусство, национальное, декоративно-прикладное, ремесло, резьба, живопись, скульптура, украшения, вышивка.

DECORATIVE AND APPLIED ART OF THE TAJIK PEOPLE 50S-60S OF THE XX CENTURY

The history of the applied and decorative arts of the Tajik people has many historical, scientific and cultural aspects. This is a vast and relevant topic for study. This article deals only with the applied arts of Tajiks of the 50-60s of the XX century. The article examines a number of traditional Tajik professions in which the art of decoration and painting has acquired particular importance.

Tajik national art is reaching a new level thanks to various crafts such as carving, carpentry, plaster, sculpture, architecture, embroidery, carpet weaving and so on. These professions mainly cover national patterns and images, and represent the culture and art of the Tajik people in forms and styles of decor.

Key words: Tajikistan, culture, art, national, decorative and practical, craft, carving, painting, sculpture, decoration, embroidery.

Сведения об авторе: Хасанова Рузигул Хабибуллоевна - докторант 3-го курса Института истории, археологии и этнографии им. Дониша НАНТ. Тел: (+992) 934058101. E-mail: ruzigulhasanova@gmail.com.

Information about the author: Khasanova Ruzigul Khabibulloevna - 3rd year doctoral student at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after V.I. Donisha NANT Tel: (+992) 934058101. E-mail: ruzigulhasanova@gmail.com.

УДК-930.85

ЖЕНСКИЙ КОСТЮМ XX ВЕКА КАК МАРКЕР СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

САИДОВА Б.,

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша

История этногендерных отношений в Таджикистане-особый социальный аспект видения эволюции таджикского общества. Анализ общих закономерностей и особенностей исторического развития этногендерных отношений на основе трансформации костюма в XX-XXI вв. позволяет выявить основные процессы в культуре, их направленность и роль не только в материальной, но и в духовной сфере таджикского народа.

В настоящее время заметны попытки отечественных исследователей документировать социальные изменения в жизни женщин Таджикистана через этногендерные отношения и призму сегодняшнего дня. Однако в научной литературе они крайне слабо представлены и особенно в аспекте этногендерного баланса механизмы исторической передачи традиции из поколения в поколение с учетом того, что это, прежде всего, является миссией женщины. Ведь ее физический облик и костюм отражают формы политической, религиозной и социальной, жизни, а в целом духовное наследие народа при том, что именно мужчины доминируют в процессе создания приемлемого публичного образа женщины [7, 48].

Процесс изменения костюма таджичек легко проследить в контексте политических событий, которые происходили в стране в XX в.

К началу установления Советской власти территория нынешнего Таджикистана входила частично в Бухарский Эмират (бекства Центрального, Южного Таджикистана, Западный Памир) и в Туркестанское генерал-губернаторство (Северный Таджикистан - Согд, и Мургабский район Памира). В районах Северного Таджикистана к этому времени уже зародились капиталистические отношения, началось проникновение банковского капитала в сферу экономики, в процессе социальной дифференциации формировался рабочий класс, появились политические партии разной ориентации. Памир, как и Восточная Бухара, значительно отставали по темпам экономического роста в силу сохранения здесь патриархальных отношений, неразвитости политико-социальных структур и экономических отношений.

Именно в это время начинают происходить значительные изменения в жизни Центральной Азии через социальную и политическую жизнь. Например, в начале XX в. горянки постепенно стали отказываться от старых форм и материалов одежды и переходить на более новые, равнинно-бухарские образцы [2,42].

В советский период женский вопрос был одной из самых важных государственных задач. Именно тогда возникла необходимость в эмансипации женщины в качестве личности, целенаправленном формировании общественного мнения о необходимости раскрепощения женщин. В советскую эпоху слово «новый» становится важной характеристикой проводимой агитационной работы.

Труд женщин и мужчин, который они выполняли и прежде, становится основой морального долга и социальной обязанностью. В основном кустарное производство обеспечивало расширение занятости, вовлечение в процесс труда свободные руки, в том числе и женщин. Этот стиль не противоречил социокультурным традициям, национальному характеру, религиозным предписаниям, существовавшим в таджикском обществе. Однако одновременно происходила европеизация ментальных структур традиционного человека.

Образ женщины использовался двух видов - как представительницы прогресса и символа прошлого. Подобное отношение чаще создавалось извне, из центра советского государства и прививалось на местной почве. Национальный прогресс виделся в модернизированном традиционном костюме и поведении женщин, что нашло отражение в ее внешнем облике.

Особое внимание власти в советский период было уделено европейской миграции в регион в качестве мощного инструмента интеграции в советское пространство. Важную роль в развитии гендерных отношений во всем Таджикистане, сыграли женщины-специалисты и семьи тех поселенцев, которые приехали сюда для модернизации промышленности, создания новой инфраструктуры науки, образования, культуры. Главной их миссией стала модернизация местного населения, главным образом женщин, в рамках единой советской общности, просвещение женщин не только посредством пропаганды, но и личным примером, в том числе и одеждой.

Эти нововведения получили агрессивный отпор со стороны многих мужчин, особенно мужей, которые проявили жесткое сопротивление новой власти, главным образом на Севере Таджикистана. На Памире существовала несколько другая ситуация, которую отмечал А.А. Бобринский : « У памирцев отсутствие фанатизма в общении с христианами... указывает нам какую благодарную почву... возможно создать на далекой окраине, на рубеже трех государств верный и надежный оплот против врагов русского владычества в Азии» [1,18].

В силу этих обстоятельств таких драматических событий, как в северной равнинной части Таджикистана в середине 20-х гг. XX в.: убийство Биби-Зайнаб в Худжанде, компания *Худжум* (Наступление) 1927 г. с трагическими последствиями, сожжение *фаранджи*, многочисленные разводы *талок* - здесь не происходило.

Национальные туникообразные свободные платья с широкими и длинными рукавами постепенно с конца 40-50-х годов XX века стали сменяться выкройными платьями на кокетке *куртаи ўзбекӣ*. Такое название платья нового кроя получили, потому что новая мода пришла из Ташкента, откуда приходили и все политические директивы. В советское время подобного типа одежду носили обязательно девочки, девушки, молодые женщины и женщины средних лет, главным образом работающие. Только пожилые продолжали носить длинные традиционные платья *курта*. При чем с платьями на кокетке стали входить в быт и комбинации.

Платья советского дизайна имели длинные различного фасона, кокетки, отложной или же стоячий воротник. Исчезла разница между женским и девичьим воротом – все платья стали делать с воротом в виде вертикального разреза. Отделаны они были по всем правилам европейской моды – оборками, рюшками, люрексом, вышивкой *куртаи чакан* с традиционными узорами, и с вышивкой на русский манер. Однако вышивку почти не использовали в городах, а в основном в сельской местности [4,84].

Тканей в старину было мало, и они были не всем доступны, поэтому в конце XIX – начале XX века девочкам лет до 10-ти вообще не шили шаровар, и они ходили в очень длинных платьях [5,42]. За исключением женщин из богатых семей, которые одевались в шелк и бархат, традиционно широкие слои населения шили одежду из кустарной гладкой белой хлопчатобумажной материи *карбос*. В 50-е годы XX в. вошли в быт платья из фабричных хлопчатобумажных тканей – белого и в цветочек ситца или сатина как гладкого красного, нарядные, на которых вышивали цветными нитками, так и пестрого тика, шелка. В 80-е годы платья для дома шили также из хлопчатобумажных тканей – ситца, штапеля, выходные из всяких модных нарядных искусственных тканей – кримплена, трикотина, кристалона, ворсалана и т.п., а также натуральных – крепдешина, атласа, шерсти [4,48].

В отличие от женщин и мужчины раньше почти на 20-лет активнее и охотнее включились в модернизацию своей традиционной одежды. В 30-е гг. XX в. они облачились в темные брюки *шим*, которые обязательно надевали поверх легких традиционных, заказывали брюки *галифэ*. Начиная с 60-х гг. XX в. круглые вышитые тюбетейки стали носить отдельные старики, молодые и зрелые мужчины отдавали предпочтение черным или темно-зеленым квадратным тюбетейкам с белыми узорами перца *тус-тупи* ферганского типа. В холодную погоду поверх тюбетеек повязывали поясной платок [4,74]. Головным убором для мужчин Южного Таджики-

стана и Памира оставались круглые, так называемые кулябские или памирские *токи* с характерными для данных регионов орнаментом.

В 70-е гг. XXв. появились комсомольские свадьбы *комсомолтуй*. Свадебные платья стали шить выкройные на кокетке из белой парчи, гипюра и других современных шелковых тканей белого цвета с модными воротниками и отделкой. Головной убор состоял из золотошвейной тюбетейки и белого шарфа с люрексом, узких шалвар и белых туфель на каблучке.

Особый вопрос - это наличие верхней одежды горянок, которую они вообще не имели. Русские исследователи и путешественники XIX-XXвв. часто отмечали, что в Горном Зарафшане они не раз видели женщин, зимой перебегающих улицы в одном платье, поскольку верхней одежды они просто не имели. Это было обусловлено и в определенной степени существующими гендерными отношениями, которые были основаны на принципе «женщина должна сидеть дома» [2,76]. В советское время она получила доступ к большому ассортименту готовой одежды, включающей пальто, плащи, теплые жакеты. Это же касалось и обувных изделий.

Официальный же облик советской женщины-таджички в XXв. был сформирован с учетом традиции. Во всех репортажах и средствах массовой информации она всегда была одета в платье из *иката* (атласа) советского дизайна на кокетке и вышитую тюбетейку квадратной формы, характерную для Северного Таджикистана [9,88]. Почти не отображались особенности южного вышитого платья *чакана* или памирского приталенного костюма.

Как и в других регионах мира образ таджички XXв., как символ социального прогресса во многом мобилизовал людей на определенные изменения. Он стал эмблемой прогресса, просвещения, участвующего в работе и жизни общества. Европейский стиль одежды использовался прогрессивными, в основном городскими женщинами как идентификация прогресса, их свободы и самоидентификации. Немаловажное значение имел и доступ к готовой европейской одежде, который получили все слои общества. Таким образом, в системе этногендерных отношений костюм остается знаменем морали и идеологической принадлежности [10,244-246].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобринский П.А. Секта исмаилья в русских и бухарских пределах Средней Азии. Географическое распространение и организация.-Москва,-1902.
2. Дынин В.В. Очерки быта горцев верховьев Зеравшана. // Известия Туркестанского отдела РГО.-Т.IX., Вып. 1. - Ташкент,-1914.
3. Туйчиева С. История гендера в культуре Памира.-Душанбе,-2011.
4. Широкова З.А. Одежда. В кн.: Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.2.-Душанбе, - 1970.
5. Широкова З.А. Традиционная и современная одежда женщин горного Таджикистана,- Душанбе,- 1976.

6. Graham-Brown S. The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950. Images of Women –New York, - 2003.
7. Rahaab A. The Art of Realism.// The Newsletter ICAS. # 51, Summer 2009.

ЖЕНСКИЙ КОСТЮМ XX ВЕКА КАК МАРКЕР СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье на основе анализа политических и социальных преобразований в Таджикистане в XXв. показано их отражение в женском костюме советской эпохи. Основываясь на системном подходе автор рассматривает изменение форм таджикской национальной культуры одежды, которая имеет богатое наследие, трансформацию прежних этногендерных отношений, коллективных идей о статусе женщины. Семантически платье женщины всегда является знаком морали и идеологической самоидентификации в системе этно-гендерного баланса.

Ключевые слова: *Таджикистан, костюм, образ, женщина, мужчина, платье, изменения, трансформация, нация, традиция.*

ЛИБОСИ ЗАНОНА ҲАМЧУН МАРКЕРИ ДАВРАИ ШҶУРАВӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Дар мақола таҳлили дигаргуниҳои сиёсӣю иҷтимоӣ асри XX дар Тоҷикистон, инъикоси онҳо дар либоси занонаи давраи Шӯравӣ инъикос шудааст. Муносибати системавиरो ба назар гирифта, муаллиф тағйироти шаклҳои фарҳанги миллии либосҳои тоҷикӣ, ки мероси ғанӣ доранд, интиқоли муносибатҳои пешинаи этногендерӣ, ғояҳои коллективӣ оид ба мавқеи занҳоро ба риштаи таҳлил кашида аст. Мазмунан куртаи занона доимо нишондиҳандаи ахлоқ ва худташаккулёбии ғоявӣ дар мувозинаи системаи этногендерӣ ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: *Тоҷикистон, либос, образ, зан, мард, курта, симо, тағйир, таносуб, миллат, анъана.*

WOMEN'S COSTUME AS A MARKER OF SOVIET EPOCH IN TAJIKISTAN

On the basis of analysis of political and social changes of the 20th century in Tajikistan the article shows how they have reflected in women's costume of Soviet epoch. Based on the systematic approach, the author discusses changes of forms of the Tajik traditional cloth culture, having a rich own heritage, transformation of old ethno-gender relations, collective ideas about women's status. Semantically the women dress is a sign of moral and ideological identification, marker of the epoch in the system of ethno-gender relations.

Key words: *Tajikistan, costume, image, women, man, dress, change, transformation, nation, tradition*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидова Бибираҷаб-унвонҷӯи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: (+992) 1112228888.

Information about the author: Saidova Bibirajab-competitor of the A. Donish Institute of history, archaeology, ethnography, Tajikistan National Academy of sciences. Telefon: (+992) 1112228888.

УДК-62

**ТАСАВВУРОТ ОИД БА МАФҲУМИ МЕХАНИКА ДАР
ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ ШАРҚИ АСРИМИЁНАГӢ****АБДУЛЛОЗОДА М. Х.,****Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров****БОБОЕВ Х., КАБИРОВ Ф. О.,****Донишгоҳи технологии Тоҷикистон**

Пеш аз баёни фикру ақидаҳо роҷеъ ба мазмун ва мундариҷаи осори мутафаккирони Шарқи исломӣ доир ба механика (кинематика, статика, динамика) ва фаслҳои дигари физика ёдрас мешавем, ки мо зимни ҳаллу фасли ин ё он масъалаҳои илмҳои табиатшиносӣ, дар баробари сарчашмаҳо (нусхаҳои хаттии ба мо дастрас шуда) бештар таълифоти он донишмандони машриқзаминро, ки мероси илмии онҳо тӯли чандин даҳсолаи охир бо кӯшиши муаррихони илми собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва кишварҳои хоричӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифта, ба ин ё он забон чоп шудаанд, мавриди истифода қарор додаем. Аз ҷумла, аз осори бойи Абдурахмон Суфӣ, Муҳаммад ал-Хоразмӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Умари Хайём, Абдурраҳмони Хозинӣ, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон.

Масъалаи омӯзиш ва таҳқиқи паҳлӯҳои гуногуни мафҳуми механика дар таҳқиқоти олимони Иттиҳоди Шӯравӣ ба монанди Розенфелд Б.А., Матвиевская Г.П., Рожанская М., Веселовский И. Н., Боголюбов А.Н., Мандрика А.П., Ахмедов А., Абдуллозода Х.Ф., Комилов А. ва дигарон низ инъикоси васеъ ёфтааст.

Ҷихати равшан гардидани масъалаи мазкур назаре меоварем ба тафсилоти ин мафҳум дар таҳқиқоти қисме аз онҳо, аз он ҷумла дар асари Рожанская М. М. “Механика дар Шарқи асри миёнагӣ”, ки ба яке аз марҳалаҳои омӯхташудаи таърихи механика-ташаққули дониш дар Шарқи асри миёнагӣ бахшида шудааст, муаллиф дар асоси ба таври умумӣ ҷамъоварӣ кардани маълумоти дақиқу возеҳ ва омӯхтани мавод аз манбаъҳои чопнашуда, кӯшиш ба харҷ додааст, ки намунаҳои рушди бахши механика дар Шарқи асрҳои миёнаро пайгирӣ кунад ва давраҳои асосии ташаққули онро баррасӣ намояд, нақши онро дар системаи механикаи ҷаҳонӣ ва аҳамияти онро дар таърихи фарҳанги Шарқ дарк кунад ва нишон диҳад.

Дар асари “Очерки по истории теоретической механики” математики машҳури рус И.Н.Веселовский дар бораи таърихи механикаи назариявӣ ва мафҳумҳои асосии он аз Арасту то Эйнштейн ибрази назар намуда, паҳлӯҳои гуногуни пайдоиш ва ташаккули механикаро возеҳу равшан нишон додааст.

Китоби “Механика в истории человечества”, ки аз тарафи Боголюбов А.Н. таҳия гардидааст, дар бораи таърихи механикаи назариявӣ ва амалӣ аз пайдоиши мошинҳои аввал то ҳолати ҳозира маълумоти муфассал медиҳад. Дар ин китоб равобити зич ва таъсири мутақобилаи механика ва технология, механика ва меъморӣ, механика ва наққошӣ таъкид карда мешавад.

Китоби Х.Ф. Абдуллозода “Физика дар осори олимони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик (асрҳои IX-XVI)” ба таърихи инкишофи илми физика (табиӣ) дар Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик (асрҳои IX-XVI) бахшида шудааст. Дар асоси мутолиа ва таҳлилу таҳқиқи адабиёти муосир ва алалхусус сарчашмаҳо (нусхаҳои хаттии мероси илмии ниёгон) саҳми донишмандони маъруфи кишварҳои машриқзамин дар минбаъда тадқиқоту кашфиёти олимони давраи Таҷаддуд (Аврупои асрҳои XV-XVI) нишон дода шудааст.

Аз омӯзиш ва таҳлилҳо, маълум шуд, ки дар тамоми давраи инкишофи илм дар Дунёи Қадим мавҷудияти ду анъана ба назар мерасад.

- анъанайи назариявӣ, ки таълимоти фалсафӣ оид ба фазо, материя, вақт ва ҳаракат, таълимот доир ба мувозинати ҷисмҳо ва коркарди усулҳои математикӣ барои астрономия зарур буда.
- анъанайи касбу ҳунари муҳандисон ва меъморони замони атиқа, яъне маҷмӯи қоидаҳои дастурҳо барои маънидодӣ сохт ва тарзу усулҳои кори панҷ мошини одӣ ва дигар олоту афзорҳои ҳаётан муҳим барои мардумон.

Бояд ибраз намуд, ки таърихи механикаро ҳамчун илм оиди мошинҳо ва механизмҳо метавон аз замонҳои қадимтарин оғоз кард. Чарху ғилдирак ҳанӯз аз давраи неолит маълум аст. Пушида нест, ки дар гузаштаи қадим бино намудани иншооти бузургу боҳашаматро дар давлатҳои Шарқи Қадим бе истифодаи мошинҳои (афзорҳои) одӣ (фашанг, ғарғара, фона...) тасаввур намудан ғайриимкон аст. Истифодаи яке аз маъмулттарин навъҳои фашанг – тарозу низ ба замонҳои қадим тааллуқ дорад. Тасвиру акси даҳҳо тарозуҳо дар ёдгориҳои таърихӣ то замони мо расидаи Мисри Қадим ба назар мерасанд, ки қуҳантарини онҳо ба ҳазораи Ш то милодӣ рост меояд.

Дар ин замина асари физикии Абдурраҳмони Хозинӣ «Китоб мизон ал-ҳикма»-яке аз осорҳои муҳимтарин ва пурарзиштарини давраи Шарқи исломӣ дар соҳаи физика ва механика ба ҳисоб рафта, аз ҳашт мақола (китоб) иборат аст. Дар ин асар на танҳо назарияи тарозуҳо, балки тамоми масъалаҳои статика ва гидростатикаи асримиёнагӣ ҳаллу ҷасл

шуда, дар инкишофи минбаъдаи механикаи Шарку Фарб мақоми ҳосе дорад. Олим дар ин китоб таърихи ихтироъ ва тарзи истифодаи «тарозуи ҳикмат»-ро аз қадим то замони худ ба тафсир шарҳ дода, аз осор ва сахми донишмандони Дунёи Қадим: Евклид, Архимед, Менелай ва аз мутафаккирони Шарқи исломӣ: Ибни Ҳайсам, Абӯсаҳли Кӯҳӣ, Закариёи Розӣ, Собит ибни Курра, Музаффари Исфизорӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Умари Хайём дар соҳаи механика ва инкишофи он ёдрас шудааст.

Ду нусхаи хаттии ин асари гаронбаҳо дар китобхонаҳои Масхид (ш.Бомбай) ва Санкт-Петербург махфузанд [107,340]. Мунтахаби ин асарро бо аз тарҷумаи англисӣ муаррихи илм Н.В. Хаников соли 1859 таълиф намудааст.

Маълум аст, ки дар натиҷаи ҳафрии бостоншиносӣ чандин сангҳои тарозу (одатан аз санги саҳт дар шакли ангуштарин, саққоҳо, тасвири ҳайвонот ва ғайра) дарёфт шудаанд. Тасвирҳои сангҳои тарозу дар матнҳои қадимаи мехии то замони мо расида низ ба назар мерасанд. Аммо на дар сарчашмаҳои Мисри Қадим ва на дар матнҳои хатҳои мехии то замони мо расида назарияҳои баркашидан ва амалиёти «мошинҳои одӣ» ба назар намерасанд.

Зикр бояд намуд, ки тӯли чандин садсолаҳо то миёнаи асри ХУП зери истилоҳи «механика» амали сохтан ва истифода бурдани мошин ва механизмҳо, яъне «санъати» ба назарияи элементарии панҷ мошинҳои одӣ така намуда, дар назар дошта мешуд. Ин соҳаи «илм» дар муқоиса бо илми ҳақиқӣ, чун дониши навъи «поёнӣ» ҳисобида мешуд, зеро истифодаи тарзу усулҳои «механикӣ» гӯё тозагию чиддияти илми «ҳақиқӣ»-ро риоя намекард. Ниҳоят, Нютон ба ин истилоҳи куҳан маънои нав – таълимоти умумӣ доир ба ҳаракат бахшид.

Таълимот доир ба ҳаракат (кинематика) яке аз масъалаҳои асосии фалсафаи замони атиқа буда, таълимот доир ба мувозинати ҷисмҳо (статика) ду равия: статикаи назарии тафсири архимедӣ ва статикаи амалӣ-таълимот оиди мошинҳои одиро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, се қисми таркибии механикаи замони атиқаро метавон ҷудо кард:

- ❖ таълимот доир ба ҳаракат, моҳият ва манбаи он-динамикаи он давра;
- ❖ таълимот доир ба мувозинат-статикаи назарӣ ва амалӣ;
- ❖ кинематика-назарияи математикии бо астрономия алоқаманд.

Механика ё илми механикаро олимони Шарқи асри миёнагӣ «ҳиял» ё «илми ҳиял» меномиданд. Истилоҳи арабии «ҳиял» - ҷамъи «ҳила» - айнан «тарзҳои моҳирона» буда, он тарҷумаи калимаи юнонии μηχανή- «моҳир», муҳолифи маънои калимаи φυσική - табиӣ, ки аз он номи физика пайдо гашта, мебошад.

Қобили баён аст, ки дар «Мафотех-ал-улум»-и Муҳаммад ал Хоразмӣ таърифи илми ҳиял-механика чунин омадааст: «Синоат-ул-ҳиял: Ин донишро ба юнонӣ «манҷоникун»-(«manganon»-механика) мегӯянд ва яке аз ақсоми он чарри асқол бо неруи андак аст» [1].

Дар ибтидо зери ибораи «ҳиял» санъати сохтани механизмҳои (олоти) ҳайратангез дар назар дошта шуда, минбаъд ин калима маънои нисбатан умумиро гирифтааст.

Ҳамзамон баъзе мутафаккирони Шарқ дар осори хеш қисми асосии механикаро «чарри асқол» (истилоҳи арабии «чарр» - кашиш, кашидан ва «асқол» - чамъи «сиқл» - вазн, вазнинӣ, яъне олот барои боло бардоштани борҳои вазнин) номидаанд. Бояд гуфт, ки дар Шарқи исломӣ зери истилоҳи «муҳандис» на танҳо математикон-геометрон (ҳандасадонон), балки он шахсонро, ки ба шакл ва нақшаҳо сарфаҳм рафта, онҳоро дар амалия истифодабурда метавон номид.

Таҳқиқоти донишмандони машриқзамин доир ба механика ин идома ва инкишофи ҳамон равияҳои механикаи мутафаккирони Дунёи Қадим буд. Динамика низ инкишофи минбаъдаи тасаввуроти фалсафӣ доир ба ҳаракат, манбаъ ва моҳияти он буда, асоси он ташреҳу тафсири осори Арасту буд [6].

Чуноне ки зикр намудем, ибтидои фаъолияти илмии донишмандони маркази илмии Бағдод (асри IX) ин тарҷума ва тавзеҳи мероси илмии юнониёну ҳиндуёни қадим буда, дар ин давра чанде аз рисолаҳо «Механика»-и Герони Искандарӣ (асри I то милод), «Пневматика»-и Филон (а.П-I то милод), Марк Поллион Витрувий (асри I то милод) ва ҳоказо мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифта буд. Дар ин миён «Механика»-и Герон бо кӯшиши Қусто ибни Луқои Баъалбакӣ (зодаи шаҳри Баъалбак дар Сурия, соли вафоташ тақрибан 910) ҳудуди соли 864 ба арабӣ тарҷума шуд. Натиҷаи ин буд, ки хушбахтона ин асар то замони мо расидааст. Асар аз се китоб иборат буда, китоби дуюм ба назарияи мошинҳо ва механизмҳои сода бахшида шудааст [1,4].

Бино ба гуфтаи Киндӣ, Герон дар бораи чуғрофиё ва олоти бодафшон (бо қувваи бод фишордиҳанда), сохти чархҳои обӣ, осиебҳо ва дигар афзорҳои механикӣ маҳорат ва таълифоте доштааст.

Дар Шарқи исломӣ нахустин таълифот доир ба механика ин «Китоб ал-ҳиял»-и бародарон Бани Мӯсо буда, он ба таҳлилу тақмили асари номбурдаи Герон бахшида шудааст. Ҳамзамони Бани Мӯсо, олими намоени Маркази илмии Бағдод Собит ибни Қурра муаллифи асари «Китоб фи ал-қарастун» буд, ки он минбаъд на танҳо дар кишварҳои Шарқи исломӣ, балки дар Аврупои Ғарбӣ низ маъмулу машҳур гашт ва дар асри XII бо кӯшиши Герардои Кременӣ ба забони латинӣ тарҷума гардид [2].

Бояд зикр намуд, ки алҳол номгӯи зиёда аз 50 асари доир ба ҳаллу фасли масъалаҳои статика таълифшудаи олимони машриқзамин маълуманд, ки онҳо дар асрҳои IX-XVI навишта шуда, маълуму дастрас ба омӯзиш қарор доранд. Масалан, танҳо аз асрҳои X-XIV рисолаи даҳ олимони маъруфи соҳаи илмҳои дақиқ маълуманд, ки матни пурраи чанде аз онҳо, хушбахтона, ба шарофати дар «Китоб мизон ал-ҳикма»-и Абдурраҳмони Хозинӣ оварда шудан, то замони мо расидаанд. Аз ҷумлаи онҳо «Мизон ат-табиӣ»-и («Тарозуҳои физикӣ») Абӯбакри Розӣ, «Мақола фи марокиз ал-аскол»-и Ибни Ҳайсам ва рисолаи ҳамноми Абӯсаҳли Кӯҳӣ, рисолаҳои Умари Хайём, Қутбиддини Шерозӣ, Исмоили Қазирӣ ва ғайраро метавон ёдрас шуд [3].

Ба мисли муаллифони замони атиқа, дар осори илмии олимони Шарқи асримиёнагӣ тақсим намудани механика – илми ҳиял ба таълимот доир ба мошинҳои ҳарбӣ ва ҳуди таълимот оиди «олоти ҳайратангез», ки таҳти он, пеш аз ҳама, дастгоҳҳо барои бардоштани ҷисмҳои вазнин ва об барои обёрии майдонҳо дар назар дошта мешуд, дида мешавад.

Бояд ёдрас шуд, ки механика, мавзӯ ва мафҳумҳои он ба таркиби аксари энциклопедияҳои (доиратулмаориф)-и асримиёнагии Шарқ дохил шудааст. Дар баъзе энциклопедияҳо махсус «илм оиди болобардории об», ки чун фасли геометрия (хандаса) ба ҳисоб мерафт, ҳаллу фасл шудаанд.

Яке аз қадимтарин сарчашмаҳо, ки дар он илми механика шарҳ ёфтааст «Мафотех-ал-улум»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мӯсо Ал-Хоразмӣ аст, ки боби ҳаштуми мақолаи дуҷуми он иборат аз ду фасл:

- 1) Фасли аввал – «Ҷарри аскол бо нуруи андак ва номи абзорҳои он»;
- 2) Фасли дувум – «Олатҳои муҳаррик ва сохтани зарфҳои ҳайратовар» ба илми ҳиял бахшида шудааст.

Дар ин фаслҳо шарҳи возеҳу мухтасари ҳар кадоме аз механизмҳои сода ва комбинатсияи онҳо, олоти муҳосираи низомӣ, обӣ, дастгоҳҳои худкор ва маълумоти таърихӣ дар бораи онҳо оварда шудааст. Масалан, зимни маънидоди яке аз механизмҳои сода- истилоҳи «муҳл» (фишанг) чунин омадааст: «Муҳл:-тахтаи гирд ё ҳаштгӯшае аст, ки ба василаи он аҷсоми сангинро (ҷисмҳои вазнинро) ба ҳаракат дармеоваранд, шеваи кор чунин аст, ки зери ҷисми сангинеро, ки бояд ҷо ба ҷо шавад, ҳафр мекананд ва сари муҳлро дар он гӯдол (хандақ) мегузоранд, он гоҳ сари дигарро маҳкам гирифта ва ҷисми сангинро баланд мекунанд» [4,5,6]. Бахши марбут ба «илми ҳиял»-и асарро муаррихи илм Э.Видеман (1852-1928) ба забони олмонӣ тарҷума кардааст [2].

Асоси статикаи амалиро рисолаҳои ташкил медиҳанд, ки дар онҳо қоидаҳои дастурҳои зарурӣ оид ба сохти мошинҳои одӣ, механизмҳо ва олатҳои муҳандисӣ (инженерӣ) оварда шудаанд. Дар рисолаҳои доир ба статикаи назарӣ масъалаҳои назарияи фишанг, мувозинати ҷисмҳо,

маркази вазнинӣ, қувва ва вазн, гидростатика ва гидродинамика ҳаллу фасл шудаанд [1, 2].

Ҳамин тарик, бояд иброз намуд, ки фаҳмишҳо ва баёни масъалаи механика дар осори олимони Машрикзамин хеле барвақт дар асрҳои миёна ва баъдтар, муфассал инъикоси худро ёфта, паҳлӯҳои гуногуни он возеҳу равшан нишон дода шудааст. Ганҷинаи бебаҳо – осори илмии сершумори то замони мо расидаи алломаҳои машрикзамин: Муҳаммади Хоразмӣ, Аҳмади Фарғонӣ, Ибни Хайсам, Абдурраҳмони Суфӣ, Абӯмахмуди Хучандӣ, Абӯбакри Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Абдурраҳмони Хозинӣ, Насуриддини Тӯсӣ ва даҳҳо дигарон, ки дар китобхонаҳои кишварҳои Шарқу Ғарб маҳфузанд, далели ин гуфтаҳо аст.

Таҳлилу таҳқиқи мероси илмӣ ба фанҳои дақиқ, аз ҷумла табиӣ-физика бахшидаи олимони Шарқи асримиёнагӣ гувоҳӣ медиҳад, ки ниёгони мо дар инкишофи минбаъдаи онҳо саҳми арзанда гузоштаанд.

Пӯшида нест, ки аз ҳазинаи таърих берун овардан ва ба дастурҳони маънавии ворисони тамаддун (ҷавонони имрӯза) гузоштани андешаҳои афкори гузаштагон-мутафаккирони миллат беҳтарин коре хоҳад буд чихати ташаккули ҷаҳонбинии онҳо, тарбияи ватандӯстӣ ва пос доштани эҳтироми осори ниёгон.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода Х.Ф., М.Абдуллозода “Физика дар осори олимони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик (асрҳои IX-XVI)”. Хучанд, Нури маърифат. -2009,-460 с.
2. Абдуллозода Х.Ф. Абӯмахмуди Хучандӣ ва таърихи астрономия
3. халқи тоҷик. Хучанд, Нури маърифат.- 2005,-440 с.
4. Бобоев Х. Из истории астрономической мысли таджикского народа. Riga:,Lap Lambert Academic Publishing, 2018,-134 с.
5. Комилов А.Ш. Физика ар-Рази и Ибн Сины.- М.: МП.- 1999, -159 с
6. Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII – XVII вв.).– М.: Наука, -1983.
7. Рожанская М.М. Механика на средневековом Востоке, Москва, Наука,-1976.

ТАСАВВУРОТ ОИД БА МАФҲУМИ МЕХАНИКА ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ ШАРҚИ АСРИМИЁНАГӢ

Мақолаи мазкур ба таърихи бунёди бахши механикаи илми физика (табиӣ) дар Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик (асрҳои IX-XVI) бахшида шудааст. Дар асоси мутолиа ва таҳлилу таҳқиқи адабиёти муосир ва алалхусус сарчашмаҳо (нусхаҳои хаттии мероси илмии ниёгон) саҳми донишмандони маъруфи кишварҳои машрикзамин Абӯнасири Форобӣ, Ибни Хайсам, Абӯмахмуди Хучандӣ, Закариёи Розӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Абдурраҳмони Хозинӣ, Насируддини Тӯсӣ ва дигарон дар минбаъда тадқиқоту

кашфиёти олимони давраи Тачаддуд (Аврупои асрҳои XV-XVI) нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: *илми Дунёи Қадим, Шарқи наздик, осори илмӣ, механика, кинематика, динамика, ҳиял, асқол, тарозуҳои физикӣ, доиратулмаориф.*

ПОНЯТИЕ МЕХАНИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВОСТОКА

Статья посвящена истории развития одной из древних разделов физической науки-механики в Центральной Азии и на Ближнем Востоке (IX-XVI вв.). На основе изучения и анализа современной литературы и особенно источников (письменных копий научного наследия наших предков) показан вклад известных ученых Востока Абу Насра аль-Фараби, Ибн Хайсама, Абу Махмуда аль-Худжанди, Закария аль-Рази, Абу Райхана аль-Бируни, Абу Али ибн Сины, Умара Хайяма, Абдурахмони Хазини, Насир аль-Дин аль-Туси и других, в исследованиях и открытиях ученых эпохи Возрождения (Европа XV-XVI веков).

Ключевые слова: *древняя мировая наука, ближний Восток, механика, кинематика, динамика, воображение, разум, физические весы, кругозор просвещение.*

MECHANICS IN THE WORK OF THINKERS OF THE EAST

The article is devoted to the history of the development of physical science in Central Asia and the Middle East (IX-XVI centuries). Based on the reading and analysis of modern literature and especially sources (written copies of the scientific heritage of our ancestors), the contribution of famous scientists of the East Abu Nasr al-Farabi, Ibn Haytham, Abu Mahmud al-Khujandi, Zakariya al-Razi, Abu Raikhan al-Biruni, Abu Ali Ibn Sina, Umar Khayyam, Abdurahmoni Hazini, Nasir al-Din al-Tusi and others further demonstrated the research and discoveries of scientists of the Renaissance (Europe of the XV-XVI centuries).

Key words: *ancient world science, mechanics, kinematics, dynamics, imagination, mind, physical scales, learning circle.*

Сведения об авторах: Абдуллозода Мазбут Хуршедович - старший преподаватель Худжандского государственного университета им. Б. Гафуров.

Бобоев Хайёл-доктор исторических наук, профессор кафедры физики и инженерных дисциплин Технологического университета Таджикистана. Телефон: (+992) 918-672943. E-mail: khbobo@mail.ru

Кабилов Фирдавс Одилшоевич-соискатель кафедры машин и аппаратов пищевых производств Технологического университета Таджикистана.Телефон:(+992) 900020179; (+992) 915480348. E-mail: firdavskabir@mail.ru

Information about the authors: Abdullo-zoda Mazbut Khurshedovich-senior lecturer at Khujand State University named after B. Gafurov.

Boboev Khayol-Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Physics and Engineering Disciplines Technological University of Tajikistan. Phone: (+992) 918-672943. E-mail: khbobo@mail.ru

Kabirov Firdavs Odilshoevich-Technological University of Tajikistan, applicant for the Department of Machines and Apparatuses for Food Production named. Phone: (+992) 900020179; (+992) 915480348. E-mail: firdavskabir@mail.ru

УДК-512.1; 930.2

АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ В «МАДЖМА' АЛ-АРКАМ» МИРЗЫ БАДИ'-ДИВАНА

ХОЛОВ М. Ш.,

Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша

ГУЛМАТОВ М. Д.,

Кулябский государственный университет им. А. Рудаки

В предыдущих номерах настоящего журнала мы рассказывали об алгебраических и геометрических задачах в рукописи Национальной библиотеки Таджикистан, № 649 «Маджма'ал-аркам» Мирзы Бади'-Дивана [1,137-145; 3,]. Сегодня этой статьей заканчиваем рассмотрение основных математических разделов рукописи. В рукописи большое внимание уделяется также астрономическим задачам и вычислениям, которые связаны с составлением разных гороскопов (личных, социальных, экономических, торговых и т.п.), календарей (священных мусульманских месяцев Рамазан, Шаабан, Раджаб и др.), определения счастливых дат (дней свадеб, путешествий, посещение правителей и т.п.) и различных праздников (Навруз, Курбан, Фитр).

Пятая глава «Маджма'ал-аркама» посвящена астрономии и называется «Об исчислении астрономов» («ҳисоби мунаджжимон»). Так как предыдущие главы рукописи были посвящены математике (арифметика, алгебра, геометрия) и его применению в практических задачах (раздел наследства, вычисление засеваемых площадей, количество собранного урожая, уплата налогов и др.), здесь автор специально подчеркивает словом «исчисление астрономов» те математические действия, которые испокон веков средневековые таджикские астрономы пользовались ими для своих вычислений. Эти же математические действия и вычисления отличались от обычных вычислений, так как они основаны на шестидесятеричной позиционной системе счисления.

В начале главы автор приводит обозначения цифр от 0 до 60 арабскими буквами, т.е. по «*абджаду*». Это и есть шестидесятеричная позиционная система счисления, которым пользовались астрономы Востока в своих вычислениях. Таджикские астрономы унаследовали эту систему у древних вавилонян и греков [2, 241-304].

Так как астрономы и астрологи работают с вычислениями движения планет и пребывания их в знаках Зодиака, далее автор рассказывает о делении небесного круга на двенадцать созвездий, градусах, минутах, секундах и терциях: «Имеется двенадцать созвездий (*бурудж*). Каждые тридцать градусов (*дараджа*) составляют одно созвездие. Каждые шестьдесят минут

(дакика) составляют один градус. Каждые шестьдесят секунд (сония) составляют одну минуту. Каждые шестьдесят терций (солиса) составляют одну секунду. В такой последовательности [соотносятся величины] до десятого деления и дальше» [4,87; 5,146].

Далее в «Маджма' ал-аркам» приведены примеры, когда математические действия (удвоение, раздвоение, сложение, вычитание, умножение, деление) применяются к астрономическим задачам. Первым приводится задача на удвоении: «Мы хотим удвоить число 4 созвездия 26 градусов 32 минуты 0 секунд 50 терций. Начертим такую таблицу:

Созвездие	Градусы	Минуты	Секунды	Терции
4	26	32	0	50
8	22			
9	23	4	1	40

Данное число занесли в таблицу. Затем начинаем действия справа со стороны градусов¹; удвоенное число записываем под данным числом через черту. Если созвездий получится двенадцать или больше, то двенадцать отбрасываем. Если получится тридцать градусов или больше, прибавляем единицу, составляющую тридцать градусов, к созвездиям. Итак, прибавленное и увеличенное числа записали за чертой под созвездиями. Если получится шестьдесят минут или больше, то единицу прибавим к градусам и запишем под градусами и так будем поступать до конца, как было показано на примере» [4,88; 5,146].

Приводится также задача по раздвоению, которая аналогична задаче удвоения, но решается в обратном порядке и начинается с левой стороны таблицы: «Разделив 40, получили 20, представляющее собой терции. Разделив 1 минуту, получили 30. Поскольку единиц нет, чтобы можно было записать, то под чертой написали нуль. А 30 прибавили к 20; получилось число 50, которое написали под чертой. Разделив 4, записали под чертой 2. Разделив 23, записали под чертой 11. Разделив 9, написали 4. Половина единицы представляет пятнадцать градусов и обозначается знаком «**ا**». Прибавив ее к 11, записали под 11 число 26. Таков порядок действия» [4,88; 5,147].

Созвездие	Градусы	Минуты	Секунды	Терции
9	23	4	1	40
	11	2		20
4	26	32	0	50

¹ Так как арабское письмо пишется справа налево, а в нашей таблице наоборот, слева на право.

При сложении составляют такую же таблицу, наверху соответственно степени каждой клетки записывают прибавляемое число; под ним пишут число, к которому прибавляют. Затем, складывая и записывая под чертой числа, поступают так же, как и при удвоении. «...Прибавив 7 созвездий 19 градусов 20 минут 34 терции к числу 55 минут 50 секунд [кварты], получили записанное [в таблице] число» [4,89; 5,147]:

Созвездие	Градусы	Минуты	Секунды	Терции	Кварты
7	19	20		34	
		55	50		40
7	20	15	50	34	40

При вычитании составляют также таблицу по числу необходимых клеток, записывают вычитаемое знаками таблицы, начиная с созвездий, и над ними напишут уменьшаемое. Пример: «Дано 2 созвездия 13 градусов 20 минут 37 секунд. Требуется вычитать 7 созвездий 18 градусов 20 минут 0 секунд 45 терций» [4, 89; 5,147].

Созвездие	Градусы	Минуты	Секунды	Терции
2	13	20	37	
7	18	20	0	45
6	25	0	36	15

Далее приводится решение задачи: «Вычесть семь созвездий из двух невозможно. Прибавили один цикл, а он равен десяти. После этого вычли семь; осталось пять. Данное число прибавили к двум созвездиям; получилось сем, что написали под семеркой через черту в разделе созвездий. Вычесть восемнадцать градусов из тринадцати также невозможно. Поэтому мы взяли одну единицу из созвездий; их осталось шесть, которые напишем через черту под цифрой 7 в разделе созвездий. Эта заимствованная единица составляет тридцать градусов. Так как восемнадцать [градусов] из нее вычли, осталось двенадцать, которые вместе с тринадцатью составят 25 [градусов], что запишем в разделе градусов. В клетке минут после вычитания ничего не осталось; поэтому в том разделе через черту мы написали нуль. Из 37 секунд взяли единицу для терций, так как в разделе терций ничего нет. Затем под нулем на линии секунд после черты написали 36. Из заимствованной единицы вычли упомянутые 45 терций; осталось 15, что и записали под терциями через черту» [4, 89; 5,148].

Перед астрономическим действием умножения, автор трактата приводит правила работы с градусами: «...Надо обратить внимание на стороны понижения и повышения градусов и других делений; чтобы высшее деление было его числом. Умножение градусов на градусы дает в произведении градусы. Произведение градусов на минуты есть минуты. Градусы на тер-

ции в произведении дают терции, так же как минуты, умноженные на секунды. Секунды, умноженные на кварталы, дают в произведении сексты» [4,89-90; 5,148]. Далее автор приводит одну задачу на астрономическое умножение и ее решение: «Начертим таблицу. Над таблицей и справа от нее запишем множимое и множитель таким образом:

	10	15	8
8			
20			
		8	
50		45	15
50	45	0	8
	15		1

Согласно умножению по геометрической стеке, от умножения десяти на пять получилось 50; записали. От умножения на нуль ничего не получилось, поэтому клетки остались пустые. Произведение десяти на двадцать равняется двумстам, что обозначили знаками «ي», «ك», «ر». От умножения сорока пяти на пять получили число двести двадцать пять, которые выразили знаками «مه», «و», «ل» и записали в соответствующих клетках. Три на двадцать дают в произведении шестьдесят, что составляет единицу, также записали. Таково краткое изложение» [4,90; 5,149].

Далее автор переходит к другому действию с астрономическими числами – делению. В начале, он дает обширное разъяснение принципа деления и правил: «...При делении нужно учесть два положения. Одно из них – число частного при делении числа одного разряда на число другого разряда. Другое – разряд частного. Первое в целых, второе в нем» [4,90; 5,149]. Далее в тексте приводится правила астрономического деления: «...Деление обратно умножению, так как результатом умножения бывает удвоение, составление тысячи и прочее. Если разряд делимого и разряд делителя будут на одной стороне градусов и не будет, следовательно, промежуток, то в частном будут градусы. Если между разрядами есть промежуток, то отбросим меньшее из большого и остаток запоем. А если оба разряда, и делимого и делителя – на другой стороне, то сложим обе и сумму запоем. Если разряд делимого выше разряда делителя, то запоем остаток, и сумма будет на стороне повышения. Если разряд делимого ниже разряда делителя, то результат находится на стороне понижения. Итак, частное от деления квинтов на секунды есть терции, так как оба [разряда] – на стороне повышения и имеется три промежуток. При разряде делимого выше разряда делителя, [например при делении] секунд на квинты, в частном будут терции. Но частное от [деления] секунд на минуты есть терции, так как оба

они на другой стороне и сумма их три. Если разряд делимого выше разряда делителя или наоборот, в частном будут терции» [4,90-91; 5,150].

Затем приводит один пример на астрономическое деление: «Мы вознамерились разделить 2-1-3-8-40-42-49-10 квартов на 10-0-44-25 терций. Хотя деление правильно и без таблицы, однако с помощью таблицы лучше соблюдается порядок. Поэтому начертили таблицу. Простые числа делимого мы поместили вверху таблицы под широкой чертой. Затем начертили другую широкую линию после двух третей линий таблицы, чтобы под ней записать делитель таким образом, чтобы первая цифра делителя была против второй цифры делимого, поскольку второе число больше первого. Затем напишем вторую цифру делителя и следующие, пока число не исчерпается. После этого над таблицей написали частное против частного, согласно мнению тех, кто поступает таким образом, хотя геометры частное писали против окончания делителя. Итак, чертеж получился в такой форме [4, 91; 5,150]:

	12	5	25	10				
	1		3		4	4	9	0
	2		2	4	4	1	2	
				2	2	2		
			5	2	3	3		
			5	0	8	7	4	
			5	1	4	1		
			5	5	0	7		
			4	1		7		
				2				
				1				
				1				
				1				
				4	1			
	5	4	4	5	5			
	0	1	1	4	2			
				4	5			
				8	4	2		
				4	4	5		
				1	0	4		
				0	4	5		
					1	0		
					0	4	5	
					1			

Мы делим 3-25-40 минут на 1-20 кварталов. Смешанное число делимого суть 6940 минут; смешанное число делителя – 80 кварталов.

В частном получилось восемьдесят шесть и три четверти, таким образом: $6940:80=86\frac{3}{4}$. Так как разряд делимого выше разряда делителя, то промежуток между разрядами равен трем и находится на стороне повышения. Итак, разряд частного – терции, а три четвертых единиц представляют сорок пять секунд. В результате повышения в частном получится 1-26-45 секунд, что было целью и искомым» [4,92; 5,151].

Таким образом, в Бухарском эмирате конца XVIII – начала XIX веков таджикские астрономы при решении астрономических задач использовали шестидесятеричную позиционную систему счисления, которая называлась «хисоби мунаджжимон» («исчисление астрономов»), а также математические действия и таблицы. Эти задачи были связаны с составлением разных гороскопов (личных, социальных, экономических, торговых и т.п.), календарей (мусульманский лунный – хиджри и ее месяцев: Рамазан, Шаабан, Раджаб и др.), определения счастливых дат (дней свадеб, путешествий, посещение правителей и т.п.) и различных праздников (Навруз, Курбан, Фитр).

ЛИТЕРАТУРА

1. Алгебраические задачи в «Маджма' ал-аркаме» Мирзы Бади'-Дивана. Муаррих (Историк). №3 (19), 2019. – С. 137-145.
2. Веселовский И.Н. Вавилонская математика // Труды Института истории естествознания и техники. – М.: Академия наук СССР, 1955. – Вып. 5.– С. 241–304.
3. Геометрические задачи в «Маджма' ал-аркаме» Мирзы Бади'-Дивана. Муаррих (Историк). №1 (21), 2020.
4. Мирза Бади'-диван. Маджма 'ал-аркам («Предписания фиска»). Приемы документации в Бухаре XVIII в. Факсимиле рукописи. Введение, перевод, примечания и приложения А. Б. Вильдановой, М.: Наука. 1981. – 128 с.
5. Мирзо Бадеи Девон. Маҷмаъ ул-арқом. Душанбе: Дониш, 2015. – 416 с.

МАСЪАЛАҶОИ АСТРОНОМӢ ДАР «МАҶМАЪ УЛ-АРҚОМ»-И МИРЗО БАДЕИ ДЕВОН

Дар мақола масъалаҳои астрономии дастхати «Маҷмаъ ул-арқом»-и Мирзо Бадеи Девон оварда шудаанд, ки ҳалли онҳо барои тартиб додани толеъномаҳои гуногун (фардӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва ҳоказо), тақвимҳо (моҳҳои муқаддаси исломии Рамазон, Шаъбон, Раҷаб ва ғайраҳо), муайян кардани рӯзҳои нек, аз ҷумла тӯй, саёҳат, ба қабули ҳоким рафтани ва ғайраҳову инчунин чашнҳои гуногун (Наврӯз, Қурбон, Фитр) лозим буданд.

Калидвожаҳо: *Аморати Бухоро, Мирзо Бадеи Девон, дастхат, «Маҷмаъ ул-арқом», таърихи илм, астрономия, математика, ҳисоби позитсионии шастӣ, «ҳисоби мунаҷҷимон».*

АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ В «МАДЖМА' АЛ-АРКАМ» МИРЗЫ БАДИ'-ДИВАНА

В статье рассматриваются астрономические задачи, приведенные в рукописи «Маджма' ал-аркам», решение которых связаны с составлением разных гороскопов (личных, социальных, экономических, торговых и т.п.), календарей (священных мусульманских месяцев Рамазан, Шаабан, Раджаб и др.), определения счастливых дат (дней свадеб, путешествий, посещение правителей и т.п.) и различных праздников (Навруз, Курбан, Фитр).

Ключевые слова: *Бухарский эмират, Мирза Бади'-Диван, рукопись, «Маджма' ал-аркам», история науки, астрономия, математика, шестидесятиричная позиционная система, «исчисление астрономов».*

ASTRONOMIC OBJECTIVES IN THE “MAJMA AL-ARKAM” OF MIRZA BADI-DIWAN

The article discusses the astronomical tasks given in the manuscript “Majma al-arkam”, the solution of which is associated with the compilation of various horoscopes (personal, social, economic, commercial, etc.), calendars (holy Muslim months Ramadan, Shaaban, Rajab and etc.), definitions of happy dates (wedding days, travels, visits to rulers, etc.) and various holidays (Navruz, Kurban, Fitr).

Key words: *Bukhara emirate, Mirza Badi-Diwan, manuscript, “Majma al-arkam”, history of science, astronomy, mathematics, six-decimal positional system, “calculus of astronomers”.*

Сведения об авторах: Холов Махмуджон Шарипович - кандидат физико-математических наук, главный научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: (+992) 903-05-00-28; E-mail: kholov-mahmud@rambler.ru.

Гулматов Махмадали Давлалалиевич - ассистент кафедры методики преподавания математики Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Тел.: (+992)918701227; E-mail: ddk_Gulmatov_M@mail.ru.

Information about the authors: Kholov Mahmudjon Sharipovich - candidate of physical and mathematical sciences, chief researcher at the A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: (+992) 903-05-00-28; E-mail: kholov-mahmud@rambler.ru.

Gulmatov Makhmadali Davlatalievich - Assistant of the Department of Methods of Teaching Mathematics, Kulyab State University named after A. Rudaki. Tel. : (+992) 918701227; E-mail: ddk_Gulmatov_M@mail.ru.

МЕЪМОРИЙ-АРХИТЕКТУРА-ARCHITECTURE

УДК-72.033 (575.3)

ЦВЕТ В АРХИТЕКТУРЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ

МУКИМОВА С. Р.,
НИЯЗОВА Х. А.,

Таджикский технический университет им. акад. М. С. Осими

Важнейшим фактором, определяющим облик средневекового города с внедрением глазурованных облицовок, становится цвет, с которым связана новая страница в истории развития архитектурных идей. Изразцы наполнили пыльные улицы с бесконечно-глухими глинобитными дувалами, скрывающими жилища горожан, мажорными аккордами красочных симфоний, миражами блестящей на солнце сапфирово-бирюзовой. Как отмечали американские историки исламской культуры Р. Эттингаузен и О. Грабарь, «использование цвета в архитектуре стало совершенно особым, уникальным достижением мусульманской культуры» [5,192].

Раннеисламские культовые сооружения отличались практически полным отсутствием декора, что было связано с характерным для периода раннего ислама презрением ко всему земному и отказу от мирских благ. Это было время, когда богословы призывали к сдержанности и аскетизму в быту, к отказу от шелковых одежд и использования золотых и серебряных чаш, вместо которых предписывались власяницы и глиняная посуда. Предельный аскетизм был присущ и взглядам первых суфийских общин. Однако, как пишет Адам Мец в своей книге «Мусульманский Ренессанс» [6, 155], зодчих, даты строительства (мечеть Магоки-Аттари и минарет Калян (Бухара), минарет в Джаркургане и т.д.), религиозные символы, к которым относились начертанные слова «Аллах», «Али», «Мухаммад». Позднее с помощью цветных вставок воспроизводились целые суры Корана. Гораздо более живописным было оформление интерьеров, где активно обыгрывались полихромные росписи по сухой штукатурке и резной окрашенный ганч; в колорите преобладали оранжево-красные (железистые соединения), синие (ультрамарин) и белые цвета, активна была черная контурная линия, использовалась также позолота.

Более интенсивное использование в экстерьерах глазурованных изразцов прослеживается с первой половины и середины XIV в., когда широко применяется резная терракота преимущественно голубой, бирюзовой гаммы. Пример тому - оформление зиаратханы при мавзолее Кусамы ибн Аббаса (1334 г.), мавзолеев Ходжа Ахмада (1360-е гг.) и Безымянного (1361 г., все - Шахи-Зинда) [7]. Стены бухарской гробницы Буйан-Кули-хана (60-

е гг. XIV в.) также были сплошь покрыты резной поливной терракотой насыщенных бирюзово-голубых и белых тонов с дополнением марганцево-коричневого и синего цветов.

Использование цветных глазурованных изразцов, дающих более насыщенную, по сравнению с росписями, интенсивную цветовую гамму, стало новым шагом в архитектурной практике средневековья. Расширение цветовой палитры в значительной степени стимулировало использование технологии майоликовых росписей и мозаичных наборов; в результате на смену однотонной резной терракоте приходят полихромные керамические композиции, где наряду с уже ставшей традиционной голубой гаммой активизируются и другие цвета.

Эта же гамма сохраняется в возведенных в первые годы правления Темура мавзолее Шади Мульк-ака (1372 г., Шахи-Зинда), экстерьере дворца Ак-Сарай и др.

Первые примеры массового использования расписной майолики сразу же демонстрируют изменение цветовой палитры: с 1380-х гг. в ней начинают звучать глубокие синие, желтые и красные тона (мавзолеей Амирзаде, 1386 г., Шахи-Зинда и др.). Наконец, технология мозаики еще в большей степени обострила внимание к цветовым решениям - от их правильного подбора зависел конечный образ здания. Таким образом, с эпохой Темура связан расцвет полихромного художественного стиля, который становится визитной карточкой темуридской архитектуры. Красочность многоцветных изразцов подчеркивалась матовой фактурой шлифованного строительного кирпича.

В годы правления Темура нередко отмечается тотальное использование изразцов, сплошь облачающих стены зданий в сапфирово-бирюзовую оболочку (мавзолей Шахи-Зинды); такой прием придавал им облик гигантских, мерцающих драгоценностями ювелирных шкатулок. Цветовые приоритеты расставлялись с учетом выявления наиболее важных конструктивных элементов сооружения с различных точек его восприятия: так, пронзительно-синие купола, как символы небесной обители, стали выразительным визуальным акцентом городов. На протяжении XV в. все более активно вводится желто-зеленая гамма, акценты красного и фиолетового; черный и коричневый используются для обводки контуров рисунка. К концу XV в. акцент вновь смещается на более скромную подачу цвета в экстерьере [9, 35].

Цвет в архитектурной керамике исключительно локальный, насыщенный, всегда в дополняющих друг друга гармоничных сочетаниях, найденных с безупречным вкусом. Умелая подборка тонов способствовала выявлению тончайших деталей узора. С. Дудин, один из первых исследователей, посвятивших ряд работ изучению архитектурной керамики, отмечал, в частности, что фон растительных узоров был ультрамариновым, стебли и листья - бирюзовыми, цветы, розетки и каймы - белыми; зеленый

цвет использовался для фонов и дополнительных вставок, желтый - для каемок, цветов, листьев и надписей, черный - для фонов и каемок [4].

Цвет, придавая зданиям большую выразительность, вместе с тем выполнял не менее важную символическую функцию. До сих пор вопрос о символической подоплеке цвета в темуридской архитектуре не был в центре внимания отечественных исследователей. И хотя признавалось, что «секрет влечения древних к определенным цветам многие видели в цветовой символике» (Ремпель Л.И.) [8], тем не менее господствовала точка зрения, что на выбор цвета влияли «техника и технология отделочных работ», а также «условия местной природной среды, ее оптические явления».

Особое внимание разработкам теории цвета уделяли представители суфизма. Как и орнамент, игравший роль метафорического образа мироздания, как пишет Л.И.Ремпель, цвет был связан с традицией истолкования, когда внешнее, явленное (захир) скрывало в себе сакральную, потаенную суть (батин).

Отношение к цвету как к носителю определенной информации, так или иначе, получило свое отражение в архитектурной практике.

Кок также-цвет травы, стихии растительности, плодородия. Как пишет Зуев Ю.А. [11,153], с ним связывалось и понятие благородного происхождения: наименование одного из древних племен ашина означавшего «голубой», «синий». И не случайно ряд темуридских памятников по наследству сохранил в своих названиях определение кок (кук) - Кук-Сарай, Кок-Гумбаз и т.д., отражая извечную привязанность тюрков к обожествляемому цвету вечности. Сам цвет, представлявший собой смешение синезеленых тонов, был связан с тем, что, как отмечал Л. Гумилев, «в представлении тюрков границы между цветами спектра расположены несколько иначе, чем у европейцев. Так, кок - синезеленый цвет; яшиль-зеленожелтый, мутный; сары-желто-оранжевый, яркий» [10].

Что касается оседло-земледельческих культур, то здесь господствовали чистые тона. Образ неба, космоса, верхнего, божественного мира также логично соотносился с синим, голубым. Вместе с тем, с синим связывались и негативные оценки. Если у кочевых каракалпаков синий (кок) был цветом свадебного платья (кок-койлек), то у оседлого населения Центральной Азии синий (ярко-голубой) был классическим цветом траура, печали и покаяния; одежду и головные уборы именно этого цвета было принято надевать в дни похорон. Синий цвет пользовался также особой популярностью у суфиев; в этой связи их нередко называли кабуд-пушан, т.е. «одетые в синее». Выбор этого цвета был обусловлен тем, что синий-цвет аскезы, траура. Согласно теории цвета, предложенной основателем одного из суфийских орденов Наджмеддином Кубра, «синие одежды указывали на то, что носящий их суфий находится в самом начале пути духовного совершенствования», при этом «одежду черного и синего цвета должны носить в том случае, когда мистик преодолевает стоянку «низшей души»

(нафс аммара), более высокое положение связывается с ношением одежды голубого цвета» [2].

Если в домонгольский период, в эпоху Газневидов, Караханидов, Сельджукидов, когда вчерашние кочевники активно вливаются в жизнь городских цивилизаций, в архитектурной керамике преобладала бирюза, как цвет явленной божественности, небесной обители, рая, то в эпоху Темура колорит меняется. Появление синего в архитектурном декоре Мавераннахра совпадает по времени с приездом иранских мастеров. Сочетание бирюзы и синего стало своего рода тюрко-персидским синтезом, характеризующим диалог двух культур.

Гораздо глубже трактовка новаторского, ставшего классическим для искусства ислама сине-желтого сочетания, составленного из цветов, бывших одновременно партнерами и антиподами. Одна из первых построек с майоликовыми облицовками, выполненными в этой гамме, - мавзолей Безымянный усто Алима Несефи (Шахи-Зинда, конец XIV в.).

Именно с зеленым связывалось, с одной стороны, понятие Рая, «изумрудной горы, воплощающей цвет Вечной жизни», расположенной за семью разноцветными небесными сферами, с другой - жизни земной, пробуждающейся природы, весеннего цветения, плодородия [1,157].

Вместе с тем в основе выбора сине-желтой гаммы можно усмотреть и влияние устойчиво сохранявшегося в тюрко-мусульманской среде тенгрианства с его поклонением и обожествлением Отца-Небесного свода Кок-Тенгри (синий, голубой) и Матери-Земли Сары-Ер (желтый, золотой).

Сформировавшаяся в конце XIV в. в темуридской архитектурной практике полихромия получила в мусульманском мире название хафт ранги - перс. «семь цветов» (небесная радуга). Это акцентирование семи цветов в исламской культуре также Мусульманская астрология унаследовала эти древние представления о семи светилах, чьи орбиты как семь небесных сфер.

Идея «цветных» планет, вращающихся вокруг верховного божества – «золотого» Солнца, не раз получала воплощение в архитектурной практике: здесь можно вспомнить и древние обсерватории - пирамидальные храмы-зиккураты Шумера, Вавилона и Ассирии, каждый из уровней которых был окрашен в разные цвета, и упоминаемый Геродотом [3] акрополь в мидийской столице Акбатан, выстроенный в форме семи возвышающихся друг за другом разноцветных колец-стен вокруг царской резиденции.

В последней, имеющей в большей степени декоративное значение, можно усматривать проявление светских тенденций. Менялось и символическое понимание цвета. Так, синий, как цвет вечной небесной обители и цвет траура становится ярким выражением изысканной дворцовой культуры, цветом роскоши и богатства. Цветовые аккорды, выстроенные с учетом сакральных знаний, никогда не противоречили законам цветовых соотношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бородина И.Ф. Локализация декоративно-строительных приемов среднеазиатской архитектуры X-XI вв. / АН. 1988. – М. - Вып. 35.-С. 155-163.
2. Васильцов К. Цвет в культуре народов Средней Азии // Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. Сборник статей. СПб., -2007.
3. Геродот. История. – Л., 1972,-С. -55.
4. Живописная Россия. Том. 10. Русская Средняя Азия.-СПб,-1885.
5. Каптерева Т.П., Виноградов Н.А. Искусство средневекового Востока.-М.: Искусство, 1989.-С. 192.
6. Мец А.. Мусульманский Ренессанс. Изд. 2-е. – М., 1974,-С.-155.
7. Немцева Н.В. Шахи-Зинда. К истории ансамбля и исторической топографии Самарканда: автореф. дисс...канд. истор. наук./ Н.В. Немцева.-Ташкент, 1972,-С.-10.
8. Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. – Ташкент: ФАН, -1961.
9. Ставиский Б.Я. Кушанская Бактрия: проблемы история и культуры.-М.: Наука,-1977. – 296 с.
10. Гумилёв Л.Н. Хунны в Китае. М.,-1974.
11. Зуев Ю.А. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в. // Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы -М.: 1998.-С. 153-161.

ЦВЕТ В АРХИТЕКТУРЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ

В статье рассматривается облик средневекового города с внедрением глазурированных облицовок, то есть цвет, с которым связана история развития архитектурных идей. Использование цветных глазурированных изразцов, дающих более насыщенную интенсивную цветовую гамму, стало новым шагом в архитектурной практике средневековья.

Ключевые слова: *цвет, оформления интерьера, поливная терракота, цветовая гамма.*

МАҚОМИ РАНГ ДАР МЕЪМОРИИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ

Дар мақола симои шаҳри асримиёнағӣ, дар ҳолати ворид намудани кошинҳои сирдор дар иншооти он, яъне ранг, ки таърихи рушди ғояҳои меъмории бо он зич алоқаманд аст, баррасӣ карда мешавад. Истифодаи кошинҳои сирдори ранга, ки рангҳои бойи шадид ба онҳо хос ҳастанд, ин қадами нав дар амалияи меъмории асрҳои миёна буд.

Калидвожаҳо: *ранг, ороиши дохили бино, маснуоти сафолӣ, нақши рангҳо.*

COLOR IN THE ARCHITECTURE OF CENTRAL ASIA

The article discusses the appearance of a medieval city with the introduction of glazed cladding, that is, the color with which the history of the development of architectural ideas is associated. The use of colored glazed tiles, giving a more intense color scheme, was a new step in the architectural practice of the Middle Ages.

Key words: *Color, interior decoration, irrigation terracotta, color scheme.*

Сведения об авторах: Мукимова Сайёра Рустамовна – доктор архитектуры, и.о. профессора кафедры архитектуры и дизайна Таджикского технического университета им. акад. М.С.Осими. E-mail: msayora72@mail.ru.

Ниязова Хабиба Артыковна-старший преподаватель кафедры гуманитарных и общетехнических дисциплин (архитектор) Таджикского технического университета им. акад. М.С.Осими. Тел. (+992) 918 36 38 37.

Information about authors: Mukimova Sayora Rustamovna-Doctor of Architecture, Department of Humanities and General Technical Disciplines (architect) of the Tajik Technical University named after acad. M.S. Osimi. E-mail: msayora72@mail.ru.

Niyazova Khabiba Artykovna-senior lecturer of the department of humanitarian and general technical disciplines (architect) of the Tajik Technical University named after acad. M.S. Osimi. Tel. (+992) 918 36 38 37.

ТАҚРИЗ-РЕЦЕНЗИЯ-REVIEW

АСАРҲОИ ТАЪРИХИИ ТАҲКИМБАХШИ
ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ

Омӯзиш ва таҳқиқи таърихи маҳалҳои дорои ганҷҳои модию маънавии пурифтихор дар таҳкимбахшии худшиносию ваҳдати миллӣ аҳамияти ниҳоят муҳим дорад. Омӯхтан ва ошқору равшан кардани рӯйдодҳои таърихиву фарҳангии ифтихорманд яке аз омилҳои муҳимтарини ҳимояи шарафи миллӣ ҳисобида мешаванд.

Дар дастуру ҳидоятҳои хирадмандонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон моҳияту муҳтавои худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ хеле возеҳу равшан ифода ёфтааст. Аз ҷумла, Пешвои миллат дар китобашон “Чехраҳои мондагор” (2016) ҷиҳати аҳамияти омӯхтани рӯйдодҳои таърихиву фарҳангӣ чунин таъкид намудаанд: “Шинохти таърих ва ҳикмату фарҳанги оламгири ниёгон ба хотири муаррифии мақоми ҷаҳонии миллати мо мебошад. Он дар ҳудогоҳӣ ва ҷустуҷӯҳои таърихиву миллии тоҷикон марҳалаи комилан тозаро ба вуҷуд овардааст”.

Бо дарназардошти андешаи ҳикматноки мазкури Сарвари давлат, олими шинохтаи тоҷик, ҷӯяндаву гӯяндаи ҳақиқатҳои воқеӣ, адабиётшинос, доктори илми филология, профессор Шохзамон Раҳмон дар асоси маводи зиёди илмии таърихиву бостоншиносӣ се асари илмии бунёдии бо ҳам алоқамандро таҳти унвони “Қубодиён: сарзамини Тӯс ва Рашкиқамар”, “Хоча Машҳад, мадрасаву мақбара ва маъбадҳо”, “Шаҳритуз: ҳавзаи таърихӣ, илмиву адабӣ ва фарҳангӣ” ба таърифи расонидааст, ки онҳо ҳамчун шиносномаи як қисми сарзамини Тоҷикистон ва маърифати аҷдодони мо шинохта мешаванд.

Китобҳои мазкур хусусияти кишваршиносӣ дошта, ба услуби илмии публитсистӣ мисли очеркҳо навишта шудааст. Мубрамияту муҳимият ва саривақтӣ будани интихоби мавзӯи асарҳои мазкур дар он зоҳир мегардад, ки дар бораи таърихи Қубодиён, ҳаёти иҷтимоии ноҳияи Шаҳритуз, оббарорӣ дар водии Бешканд, фарзандони барӯманди ин диёр ба ҷуз маводи ҷузъӣ ягон асари дорои маълумоти муфассалу яклухт ва доманадор ба назар намерасид. Ғайр аз ин, кофтукови бостоншиносӣ, ки ҳар сол дар муддати беш аз сад сол идома доштааст, ҷамъбасти нашуда буд. Муаллифи асарҳои мазкур аз рӯи нангу орият бо дарназардошти он ки “... дар бораи Зарафшону Бадахшону Хатлон, ҳатто Раштон мулоҳизаҳо зиёд буда, номашон дар нӯги забони аҳли адаб, донишмандону сиёсатмадорон ҳалқа мезанад, аммо номи Қубодиёнро кам одамон ба забон мегиранд. Ҳол он ки дар миёни вилоятҳои мазкур номи Қубодиён қадимтарину пурбахотарин

сарзамин ба шумор меравад”.

Муаллиф бо ҳисси баланди ватандӯстӣ, бо самимияту муҳаббати беандоза нисбат ба зодгоҳаш саъю кӯшиш кардааст, ки аз таърихи тӯлонии пурбаҳотарини он ҳарф занад, паҳлӯҳои ҷудогонаи илмию адабиашро ба забон орад, ки хонандагон дар бораи ин ватани бихиштосо муфассал маълумот пайдо намоянд.

Бо ҳамин нияту мақсад профессор Шохзамон Раҳмон дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои зиёд мавод аз фарҳангу таҳқиқоти тозаи бостоншиносон, аз ҳаёти воқеии асри XX ва замони навтарин асарҳои бунёдӣ-таърихиву лирикӣ офаридааст.

Асарҳои мазкур бо услуби хоси бағоят ҷолибу назаррас, дар намуди очерки илмӣ-таърихиву бадеӣ сурат гирифта, дар бораи таърихи гузаштаву асри XX-и ин вилоят аз буду бош ва азимати он дар давраҳои гуногун, табиати рангину ғановатманд, аз дорой ва ҳамчун маъвои зебою дилрабо низ маълумот медиҳанд.

Китоби Шохзамон Раҳмон “Қубодиён: сарзамини Тӯс ва Рашкиқамар” асари басо пурмуҳтаво буда, аз панҷ фасл ва 250 саҳифа иборат буда, он аз сарнавишти Қубодиён, ёдгориҳои илмию адабӣ ва таърихӣ, ҳикояту ривоят ва як қисм аз донишмандони асрҳои миёна сухан меронад. Назари таҳқиқгарони рус дар Қубодиён, этногенезиси халқҳо дар ин маҳал, арабҳо ва забону фарҳанги онҳо, обидаҳои назаррас ва рӯди бузурги ҳаётбахш (Чилучорчашма), Хазиная Амударё ва чандин масъалаҳои дигар бо далелҳои раднопазир ва ифодаҳои дилчаспу дилошӯб баррасӣ гардидаанд.

Ба қалами адабиётшинос Шохзамон Раҳмон манзараю табиати басо дилкашу мафтункунандаи Қубодиён, Шаҳритузу Бешканд ҷунон тасвир шудааст, ки ҳар хонандаи китоб ҳангоми хондани ин сатрҳо дар бихишт будани худро тасаввур мекунад. Масалан, “Қубодиён миёни ду дарёи азим-Вахшу Сурхон қомат кашида, асосан бо оби зулоли Чилучорчашма ва дарёи Кофарниҳон шодоб шуда, дар давоми зимистон ва аввали фасли баҳор ҷун арӯси нозанин чилванамоӣ мекунад.

Баъд тадриҷан бо гармои тафсонӣ оби равонзамини ҳосилхезаш бо лаззатманд шудани меваҳои ангуру анор, бодому чормағз ва ҳоказо шукуҳу чазба мегирад. Таъми меваҳои шаҳдбор, лаззати гӯшти ҷонварону паррандагон, меҳнати содиқонаи шаҳрвандон, ҳусни манзараҳои дилфиреби ин диёр аз ёди сайёҳони ҷаҳон набаромадаанд.

Ҳар бор, ки мусофире ба ин кишвари офтобрӯя аз ҳар кунҷу канори даҳр меҳмон шавад, онро ба дурустӣ шинохта, орзу менамояд, ки бори дигар боз меҳмон шавад. Сайёҳони хоричӣ Қубодиёнро макони зироату чорво, пахтаҳои маҳиннах, меваҳои шаҳдбору ноб медонистанд”. Дар порчаи матни мазкур меҳру муҳаббати беандоза доштани муаллиф нисбат ба диёраш, бо ҳарорати баланди самимӣ ва эъҷоз ифода гардидааст.

Ҳамин тариқ, муаллифи хушбаёну хушнигор бо така ба маводи таърихию бостоншиносӣ Қубодиёнро дар аҳди Кӯшонӣёну Сомонӣён

пешқадамтарин вилояти Бохтару Тахористон шинохта, шукуфоию тараққӣ ёфтанаширо дар замони Ҳукумати шӯроии асри XX, хусусан замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо далелҳои ҷолибу тасвирҳои қозибанок хотирнишон менамояд.

Асари дигари профессор Шохзамон Раҳмон бо унвони “Ҳоҷа Машҳад, мадрасаву мақбара ва маъбадҳо”, ки дар дасти хонандагон мебошад, ҳамчун шиноснома аз маърифати аҷдодони мо пазируфта шудааст. Асари мазкур аз намои умумии Ҳоҷа Машҳад, нақшу нигораҳои он, тасвирҳои замони кӯшонӣ, пойгоҳи илму маърифати замони гузашта, нуфузи он ва дигар ёдгориҳои таърихии Ҳоҷа Дурбод, Ҳоҷа Сарбоз, қалъаҳои Золу Доро муфассал маълумот медиҳад. Муаллиф Кубодиён ва дороҳои онро як ҷузъи беҳамтои кишвари тоҷикон ба тасвир оварда, ин диёри шухратмандро аз нав ба чашми хонандагон ҷилвагар месозад.

Муаллиф агар дар ду асари аввал аз таъриху ёдгориҳои қадим сухан ронда, манзараҳои гузаштаи зиндагонии мардумро тайи чанд ҳазор сол нишон дода бошад, дар китоби нағз ороиш ёфта ва зебо нигоштаи “Шаҳритуз: ҳавзаи таърихӣ, илмиву адабӣ ва фарҳангӣ” фақат бо асри бистум ва замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон қаноат кардааст. Ӯ дар фасли аввал аз гиромидошти Пешвои миллат, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мулоҳизаҳои ӯ дар бораи ин кишвар сухан меронад, аз нақшаҳои кории собиқ Раиси ноҳияи Шаҳритуз Исмоилзода, аз таъриху фарҳанги замони нав, хубиву шоистагиҳои ин диёр, рӯ ба тараққӣ ниҳодани сарзамин, пурра ба меҳнату шуҷоат гузаштани фарзандони кишвар (20 нафар қаҳрамони ҷангу меҳнат), раҳбарони олирутба, ки дар ин диёр фаъолият кардаанд (Ҷаббор Расулов, Маҳмадулло Ҳолов, Ҷалолиддин Муҳаммадов, Талбак Садриддинов...), аҳли илму адаб, донишмандони зиёди соҳаҳои гуногун ба мулоҳиза даромадааст.

Агар дар гузаштаи дур аз ин диёр донишмандону фарзандони барӯманд бар асари ҷангу нооромиҳои сиёсӣ ба ҳар ватан ва гӯшаву канор ҳичрат карда, бо ватани азизу меҳрубонашон падруд гуфта бошанд, навиштааст муаллиф, дар замони нави сиёсӣ иҷтимоӣ чун осудаву ором зиндагонӣ кардан муяссар шудааст, боз мардум ба ватани азизу арҷманди худ сарҷамъ гардида, дар нашъунамо кардани ватани худ бо меҳрубониву сарбаландӣ хизмат кардаанд.

Аз байни халқ олимони шухратмандро ҳамчун Улламурад Раҳимкулов, Эргаш Ямоқов, Шохмурад Менглиев, Раҳими Мусулмониён, Аликул Девонақулов, Файзи Нормурод, Фозил Абдурашитов, Бӯрӣ Нурхонов ва дигаронро ном мебарад, ки дар пешрафти илму фарҳанг саҳми арзанда гузоштаанд. Эҷодиёти адибону олимони маъруф Аликул Девонақулов, Раҳими Мусулмониён, Зиё Абдулло, Бахтиёр Муртазоев, Сайдулло ва Раҳим Аминро муфассал ба таҳқиқ гирифтааст, ки дар бораи ин диёр асарҳои шоиста навиштаанд.

Ба муҳимтарин чехраҳои илму фарҳанг, мактабу маориф ёддошту хотираҳои пурмаъно сабт шудааст. Лавҳаҳои аз Ҳазинаи Амударё ва тасвири баъзе ёдгориҳои таърихӣ дар ҳусни китоб ҷилоҳое тоза меафзоянд.

Дар китобҳои навиштаи профессор Шохзамон Раҳмонов дар бораи Қубодиён ва ноҳияҳои ҷудоғонаи он аз таърих, ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, илму адабиёт ва фарҳанг, шахсони барҷастаашон маълумоти ҷолиб пайдо менамоем. Муаллиф дар онҳо рӯи гузаштагонро зинда карда, табиати кишвари пурасрорро зебову дилоро, таърихи ватани азизу арҷмандашонро пурасрор ва пур аз воқеаҳои дилпазир нишон медиҳад.

Забон ва тарзи баёни асарҳои мазкур намунаи беҳтарини забони илмӣ-бадеӣ ва публитсистӣ мебошад.

Китобҳои профессор Шохзамон Раҳмонов дар бораи Қубодиён ва ноҳияҳои атрофи он самар аз меҳнати поку ҳалол ва заҳмати беандоза фидокоронаи ӯст. Онҳо берун аз нақшаҳои кори ӯ солиёни дароз ҳамчун соҳибватан омӯхта ва ба таҳқиқ расидаанд, ки онҳо дар дидаю дили хонандагон ва ҳазинаи фарҳанги миллии мо чун гавҳари бебаҳо боқӣ хоҳад монд.

Аз ин рӯ, хизмати бузургу фидокоронаи муаллифи асарҳои мазкури гавҳарбор шоистаи таҳсину мукофотҳои дараҷаи олӣ мебошад.

Солехҷон СОБИРҶОНОВ,
номзади илмҳои филологӣ,
дотсенти Донишгоҳи давлатии
молия ва иқтисоди Тоҷикистон

БА ТАВАҚҚУҲИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Муаррих» нашрияи илмӣ-назариявии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон буда, маводи соҳаи илмҳои таърихро дар бар мегирад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори омма» ба нашр омода мешавад.

ҲАДАФҲОИ МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ ТАҚРИЗШАВАНДАИ «МУАРРИХ»

-инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчунин олимони мамолики хориҷии наздику дур, аз рӯи соҳаҳои зерини илм: таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ, сиккашиносӣ, таърихи илм ва техника, таърихи муносибатҳои байналмиллалӣ ва сиёсати хориҷӣ, таърихи санъат, фарҳанг, фалсафа.

-инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ;

-ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони наشري натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;

-инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори илмҳои таърихшиносӣ;

-ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва минтақаҳои он;

-тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмию тадқиқотии олимони институт, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои соҳаи илму маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон.

ШАРТҲОИ НАШРИ МАҚОЛА ДАР МАҶАЛЛАИ «МУАРРИХ»

-ҳайати таҳририяи маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, тавзеҳҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаю дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар илми таърихшиносӣ дар бар гиранд;

-қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳиммият, навоарӣ ва аҳаммияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

-муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи маълумотеро, ки мақола, тавзеҳ ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;

-ҳамаи маводи ба идораи маҷалла ворид гардида ҳатман дар сомонаи *antiplagiat.ru* мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

-ҳамаи мақола, тавзеҳ ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи *antiplagiat.ru* ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

-мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: <http://istorik.tarena.tj> зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

-агар дар тақриз оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмили ислоҳи мавод ирсол мешавад;

-муаллиф маводи такмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро якҷоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад;

-ҳайати таҳририя ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани муҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Ҳатоҳои имлоӣ ва услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешаванд;

-нусхаи барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар муҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ бояд ба идора баргардонда шавад;

-мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддия асоснок ирсол мекунад;

-тибқи дарҳости шӯроҳои коршиносии ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон идораи маҷалла ба онҳо тақризхоро пешниҳод мекунад.

ТАЛАБОТ

БА ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО (ТАВЗЕҲҲО, ТАҚРИЗҲО), КИ БА МАҶАЛЛАИ ИЛМИЮ НАЗАРИЯВИИ «МУАРРИХ» -И ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ АҲМАДИ ДОНИШИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ ҶОП ИРСОЛ МЕГАРДАНД:

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва тавзеҳҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **07.00.02-таърихи Ватанӣ**; **07.00.03-таърихи умумӣ (мувофиқи давра)**; **07.00.06-бостоншиносӣ**; **07.00.07-мардумшиносӣ, этнология ва симошиносӣ**; **07.00.09-таърихнигорӣ, маъхазиносӣ ва усулҳои таҳқиқоти таърихӣ**; **07.00.10-таърихи илм ва техника**; **07.00.15-таърихи муносибатҳои байналмилалӣ ва сиёсати хориҷӣ**, ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

-матни мақола ба забонҳои русӣ ва англисӣ (ба таври имконият бо тарҷумаи русӣ) ё забони тоҷикӣ, ки дар мактуби роҳнамо бо имзои ректор (ноиб ректор) ё роҳбари муассиса ва ё ин ки ташкилот ба шакли ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

-тақризи доктор ё номзади илм, ки онро мудири шуъбаи кадрҳои ҷойи қори муқаррарӣ муҳр ва имзо гузоштааст;

-маълумотнома аз ҷойи таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо);

-шакли ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғаи зерин ирсол мешавад: 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33, Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, бинои асосӣ, ошонаи 1, ҳуҷраи 21, тел.:(+992) 221-37-42.

-шакли электронии мақоларо ба почтаҳои электронии **manzura_h@mail.ru**, (агар мавод ба забони русӣ бошад) ва (агар мавод ба забони тоҷикӣ бошад) ба **mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru** ирсол намоед. Телефон барои маълумот: (+992 37) 221-37-42; суроғаи сомонаи маҷалла: **http:istorik.tarena.tj**

ТИБҚИ ТАЛАБОТИ КОА НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН МАҚОЛА БОЯД УНСУРҶОИ ЗЕРИНРО ДАР БАР ГИРАД:

-индекси УДК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-индекси ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

-ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯӣ), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

-аспирантон, унвонҷӯён, омӯзгорон, докторантҳо номи муассисаи илмиро (магистрантҳо-самти тайёриро) ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ зикр мекунанд;

-зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои русию англисӣ ё тоҷикию русию англисӣ;

- e-mail ва телефони робитавии муаллиф ва ё ҳаммуаллифон барои тамос;

-номи мақола бо забонҳои тоҷикию русию англисӣ бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman Tj 14, тароз дар марказ;

-фишурда ба забонҳои русӣ ва англисӣ ҳуруфи Times New Roman 14, аз 100 то 250 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва хулосаҳои асосие, ки навоари илмӣ корро дар бар мегирад;

-калидвожаҳо ба забонҳои русию англисӣ оварда мешаванд, 5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаҳо дар бар мегирад; ҳуруфи Times New Roman 14, тарҳаш-курсив, тароз дар бар, вожаҳо ё ибораҳои калидӣ бо вергул аз ҳам ҷудо карда мешаванд);

-мақола ҳатман бояд номгӯи адабиёти истифодашударо бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида дар бар гирад. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур тартиби ҳуруфи алифбо ва талаботи ГОСТ бояд ҳатман риоя карда шаванд;

-иқтибосҳо дар қавсайни квадратӣ бо қайди рақами адабиёт мутобиқи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд, масалан: [5, 25] ё [5,25; 6,77];

Матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат орий (тоза) бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти салоҳият, боэтимодии аснод ва муҳтавои мақолот бар дӯши муаллифон ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Историк» - научно-теоретический журнал Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана публикующий материалы серии исторических наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

ЦЕЛЯМИ НАУЧНОГО РЕЦЕНЗИРУЕМОГО ЖУРНАЛА «ИСТОРИК» ЯВЛЯЮТСЯ:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии.

- развитие международного сотрудничества в сфере истории, археологии и этнографии;

- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;

- освещение актуальных проблем и перспективных направлений исторических наук;

- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;

- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, а также исследователей других ВУЗов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

УСЛОВИЯ ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛЕ «ИСТОРИК»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям исторической науки: история, историография, археология, этнография, антропология, источниковедение, нумизматика, история культуры, история литературы, история философии и история религии;

- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;

- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;

- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте *antiplagiat.ru*, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;

- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте *antiplagiat.ru* направляются на

внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;

- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: <http://istorik.tarena.tj>

- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;

- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);

- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;

- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РФ.

ТРЕБОВАНИЯ

К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ (ОБЗОРОВ, ОТЗЫВОВ, РЕЦЕНЗИЙ), ПРИСЫЛАЕМЫХ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ В НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «ИСТОРИК» ИНСТИТУТА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ ИМ. А. ДОНИША НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА

Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **07.00.02** - *отечественная история*; **07.00.03** - *всеобщая история (соответствующего периода)*; **07.00.06** - *археология*; **07.00.07** - *этнография, этнология и антропология*; **07.00.09** - *историография, источниковедение и методы исторического исследования*; **07.00.10** - *история науки и техники*; **07.00.15** - *история международных отношений и внешней политики*.

Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на русском или английском (по возможности с переводом на русский язык), или таджикском языке с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Институт ис-

тории, археологии и этнографии им. А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана, главный корпус, 1-этаж, кабинет 21. Электронные версии по адресу электронной почты: *manzura_h@mail.ru*, или *mukhbirjon.kendzhaev@mail.ru* Телефон для справок: (+992 37) 221-37-42; адрес сайта журнала: <http://istorik.tarena.tj>

**В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВАК ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ РТ,
СТАТЬЯ ДОЛЖНА СОДЕРЖАТЬ:**

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- индекс ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты - направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;
- e-mail и телефона автора или соавторах для связи;
- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);
- аннотация на русском и английском языках (шрифт TNR 14, выравнивание по ширине, от 100 до 250 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
- ключевые слова на русском и английском языках (5-7 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание - курсив, выравнивание по ширине);
- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в алфавитном порядке в соответствии с ГОСТ.
- ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи. Текст, присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются. За компетентность и содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

МУАРРИХ-мачаллаи илмӣ-назариявӣ

Муассис: Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Ақидаи ҳайати таҳририя метавонад ба нуктаи назари муаллифони мақолаҳо мувофиқ наояд. Барои мазмуни мавод ва маълумоти саҳеҳ муаллифон масъуланд. Истинод ба сарчашма, муаллиф ва шумора хатмист.

Мусахҳеҳ: **Манзура ҲАСАНОВА**
Котиби масъул: **Мухбирҷон КЕНЧАЕВ**
Ороишгар ва саҳифабанд: **Илҳом БАХРОМОВ**

Ба матбаа 12.01.2021 сол таҳвил шуд. Ба чопаш 16.01. 2021 имзо шуд. Андозаи 70x100^{1/8}.
Когази офсетӣ. Чопи офсетӣ. Чузъи чопӣ 12. Адади нашр 100 нусха. Супориши № 32.

Матбааи Муассисаи нашриявӣ «Дониш»-и Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
734029, шаҳри Душанбе, кӯчаи Айни, 299/2.

ИСТОРИК-научно-теоретический журнал

Учредитель: Институт истории, археологии и этнографии им. Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана

Мнение редакционной коллегии может не совпадать с точкой зрения авторов публикаций. Ответственность за содержание публикаций и достоверность фактов несут авторы. При полной или частичной перепечатке или воспроизведения любым способом ссылка на источник обязательна.

Корректор: **Манзура ҲАСАНОВА**
Ответственный секретарь: **Мухбирҷон КЕНДЖАЕВ**
Дизайн и верстка: **Илҳом БАХРОМОВ**

Сдано в типографию 12.01.2021 г. Подписано в печать 16.01.2021 г. Формат 70x100^{1/8}.
Офсетная бумага. Офсетная печать. Печатный лист 12. Тираж 100 экземпляра. Заказ № 32.

Отпечатано в типографии ИУ «Дониш» Национальной академии наук Таджикистана,
734029, г. Душанбе, ул. Айни, 299/2.